

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГУСЯК МАРІЯ ПАВЛІВНА

УДК 340.1; 340.5

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТАТУТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВА: ПОРІВНЯЛЬНО-
ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **М. П. Гусяк**

Науковий керівник – **Камінська Наталія Василівна**, доктор юридичних наук,
професор

Київ-2021

АНОТАЦІЯ

Гусяк М.П. Статути як джерело права: порівняльно-правове дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021.

Дисертація присвячена теоретичному і порівняльно-правовому дослідженню статутів як особливого джерела права. Проаналізовано доктринальну основу, включаючи наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених – представників науки теорії держави і права, конституціоналістів і муніципалістів, істориків права, адміністративістів і цивілістів, юристів-міжнародників та інших. Не дивлячись на те, що проблематика джерел права не є новою для сучасної юридичної науки, доведено, що комплексних досліджень, присвячених власне багатосторонньому міжгалузевому і порівняльно-правовому аналізу статутів як джерела права на сьогодні не існує.

Багатоаспектність соціально-правової природи статутів зумовила їх поширеність у різних правових сім'ях і правових системах, галузях публічного і приватного права, у міжнародному праві, національному і наднаціональному праві. У сучасній юридичній науці відсутнє уніфіковане визначення статутів, численними є підходи до їх типологізації, класифікації, розкриття правової природи і характеристик. Запропоновано у зв'язку з цим поняття статуту у широкому значенні – як специфічне джерело права у різних правових сім'ях і правових системах, правовий акт, що приймається уповноваженими суб'єктами у встановленому національним законодавством або міжнародним правом порядку, з метою регулювання внутрішньо-організаційних та інших відносин підприємств, установ та організацій, територіальних громад, міжнародних організацій і міжнародних судових органів, має установчий характер.

Дихотомія права зумовила виокремлення певних тенденцій становлення і розвитку статутів як джерела права: 1) статути є джерелом галузей приватного і публічного права, у тому числі галузей комплексного публічно-приватного

характеру; 2) містять норми матеріального і процесуального права; 3) визнаються джерелом у міжнародному праві і національному, наднаціональному праві; 4) еволюція статутів в історії вітчизняного і зарубіжного державотворення і правотворення демонструє значення їх як кодифікованих актів станового суспільства у формі зводів законів, заснованих на місцевих звичаях та з урахуванням судової практики (наприклад, статuti Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 pp.) та інші.

Відзначено очевидний прогрес ідей візантійського та римського права, глосаторів і постглосаторів, у французькій та згодом голландській доктринах, статуарній теорії середньовічної науки міжнародного приватного права, сучасних теоріях цивільного і комерційного обігу, зовнішньоекономічних відносин, а також взаємодії різних національних правопорядків. З появою статутів (хартій) міст пов'язують становлення та розвитку сучасних форм місцевого самоврядування в Україні та Європі.

Проаналізовано співвідношення статутного права, звичаєвого права і прецедентного права, особливості статутів і статутного права у різних правових сім'ях. Так, в англійському праві під статутним правом розуміється сукупність статутів (законів, інших актів), що прийняті парламентом в установленому порядку, норми яких обов'язкові до виконання (традиційний вузький підхід) або головна частина права, що створюється законодавчими та іншими органами і включає статuti (законодавчі акти парламенту) і «делеговане законодавство» (уряду, міністерств, королеви), «старі статuti» та автономне законодавство – акти місцевих органів влади, певних установ та організацій (англіканської церкви, компаній, профспілок та ін.). Іншою є соціально-правова природа статутів у італійському праві – це нормативно-правові акти, юридична сила та порядок прийняття яких залежить від території їх поширення (автономія, регіон, провінція, комуна), а сфера їх регулювання включає принципи організації територіального суб'єкта, його законодавчі та адміністративні повноваження, форми взаємодії із державою. Вони виступають інструментами підтвердження

автономності (для регіонів зі спеціальним статутом), самостійності з визначених питань (для звичайних регіонів) та регіональної ідентичності.

Американська правова система заснована на англійській правовій традиції, але все більше тяжіє до континентального права. Тут систематизоване законодавство; переважають федеральні статутні акти над судовими прецедентами; передбачено конституційний судовий контроль статутів. Статутне право США поділяється на федеральне (Конституція США, акти Конгресу у формі біллів та спільних резолюцій, які набули сили закону) та закони штатів, а в широкому розумінні включає: Конституцію США, акти Конгресу, федеральні підзаконні акти, конституції штатів, закони штатів, акти органів виконавчої влади штатів й акти органів місцевого самоврядування.

Відзначено специфіку статутів як джерел права в унітарній та федеративній державах, оскільки різняться розуміння, форма і юридична сила статутів у таких державах, незалежно від типу правової сім'ї. Так, статутне (комунальне) право Німеччини розгалужене виключно на локальному рівні, а статути у правовій системі США – це джерело права усіх рівнів.

Досліджено статути як джерело міжнародного публічного права, що становлять групу установчих міжнародно-правових актів. Це багатосторонні акти, організаційного та програмного характеру, основне джерело усієї системи міжнародного права та основоположне джерело галузі права міжнародних договорів; є підставою створення і функціонування міжнародних організацій універсального, регіонального, субрегіонального масштабів, міжнародних судових органів постійного або тимчасового характеру. На основі теоретичного аналізу виокремлено їх класифікації за відповідними критеріями.

Звернено увагу на окремий тип джерел (категорію) правових актів – статути єврорегіональних об'єднань, що укладаються не за участю держав, міжнародних організацій, а за участю місцевих і регіональних територіальних громад, відповідних їх органів влади. У країнах європейської правової традиції це приклад реалізації статутної правотворчості змішаного типу, на відміну від статутної правотворчості міжнародного чи внутрішньодержавного характеру, є

результатом взаємодії та взаємовпливу правових систем, створення ефективних інструментів міжнародної співпраці місцевих і регіональних територіальних громад, їх органів влади у межах правового простору Ради Європи.

Виходячи з реалій української правової дійсності, статут може розглядатися у вузькому значенні, а саме як джерело публічного та/або приватного права (у якості закону, підзаконного нормативно-правового акту, нормативно-правового договору і т.д.). Підкреслено, що статутна форма правового регулювання в Україні поширюється на суспільні відносини у сфері утворення, реєстрації, діяльності та припинення 1) політичних партій; 2) громадських об'єднань, 3) релігійних організацій; 4) непідприємницьких товариств, що утворюються актами органів державної влади, інших державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування; 5) асоціацій органів місцевого самоврядування, їх добровільних об'єднань; 6) саморегулювальних організацій, організацій, які здійснюють професійне самоврядування; 7) непідприємницьких товариств, утворених на підставі інших законів; 8) неурядових організацій, міжнародних неурядових організацій, що діють на території України відповідно до законів України, міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Йдеться про статут як джерело публічного права. Водночас як джерело приватного права розглядається особистий статут юридичної особи приватного права, виходячи із звичаєвої практики, визначається національним законодавством її держави, який має екстериторіальний характер.

Зауважено, що на відміну від основоположних установчих актів (Статут Суду ЄС), у праві ЄС також наявні статути зі змішаним публічно-приватним характером – Статут Європейського кооперативного товариства (SCE, ЄКТ), Статут європейської компанії (SE, ЄТ), затверджені регламентами і директивами Ради ЄС тощо. Це наднаціональні правові акти, які є джерелом права ЄС, правових систем його держав-членів.

У дисертації розмежовано міжнародну, наднаціональну і національну статутну правотворчість, відповідні механізми статутного правового

регулювання та реалізації; виявлено фактори, що впливають на встановлення та зміну меж правотворчості. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення механізмів статутної правотворчості, прийняття Закону України «Про нормативно-правові акти», внесення змін і доповнень до Законів України «Про міжнародні договори України», «Про Регламент Верховної Ради України», «Про транскордонне співробітництво», «Про місцеве самоврядування» і т.д. Перспективними видаються ряд напрямів наукових досліджень у даному контексті, зокрема, уніфікація понятійно-категорійного апарату, що стосуються статутів і статутного права, статутної правотворчості у місцевому самоврядуванні, відхід від позитивістської теорії праворозуміння і пострадянської правосвідомості у дисциплінарних статутах сектору безпеки і оборони України тощо.

Ключові слова: статут, джерело права, доктрина, договір, правова сім'я, статутне право, статутна правотворчість, статут територіальної громади, порівняльний аналіз.

ANNOTATION

Gusyak M.P. Statutes as a source of law: a comparative legal study. –Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 – Law. National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2020.

The dissertation is devoted to theoretical and comparative legal research of statutes as a special source of law. The doctrinal basis is analyzed, including scientific works of domestic and foreign scientists - representatives of science, theory of state and law, constitutionalists and municipalists, historians of law, administrators and civilists, international lawyers and others. Despite the fact that the issue of sources of law is not new to modern legal science, it is proved that comprehensive research on the actual multilateral intersectoral and comparative legal analysis of the statutes as a source of law does not exist today.

The multifaceted nature of the social and legal nature of the statutes has led to their prevalence in various legal families and legal systems, public and private law, international law, national and supranational law. In modern legal science there is no unified definition of statutes, there are many approaches to their typology, classification, disclosure of the legal nature and characteristics. In this regard, the concept of the statute in a broad sense - as a specific source of law in different legal families and legal systems, a legal act adopted by authorized entities in the manner prescribed by national law or international law, in order to regulate domestic organizational and other relations of enterprises, institutions and organizations, territorial communities, international organizations and international judicial bodies, has a constitutive nature.

The dichotomy of law has led to the identification of certain trends in the formation and development of statutes as a source of law: 1) statutes are a source of branches of private and public law, including branches of complex public-private nature; 2) contain the rules of substantive and procedural law; 3) are recognized as a source in international law and national, supranational law; 4) the evolution of statutes in the history of domestic and foreign state-building and law-making demonstrates their importance as codified acts of class society in the form of codes based on local customs and case law (for example, the statutes of the Grand Duchy of Lithuania 1529, 1566, 1588) and others.

The obvious progress of the ideas of Byzantine and Roman law, glossators and postglossators, in French and later Dutch doctrines, statutory theory of medieval science of private international law, modern theories of civil and commercial circulation, foreign economic relations, and the interaction of different national legal orders. The emergence and development of modern forms of local self-government in Ukraine and Europe are associated with the emergence of city statutes (charters).

The relationship between statutory law, customary law and case law, features of statutes and statutory law in different legal families is analyzed. Thus, in English law, statutory law means a set of statutes (laws, other acts) adopted by parliament in the prescribed manner, the rules of which are binding (traditional narrow approach) or the

main part of the law created by the legislature and other bodies and includes statutes (legislative acts of parliament) and "delegated legislation" (government, ministries, queens), "old statutes" and autonomous legislation - acts of local authorities, certain institutions and organizations (Anglican Church, companies, trade unions, etc.). Another is the socio-legal nature of the statutes in Italian law - these are legal acts, the legal force and procedure for which depends on the territory of their distribution (autonomy, region, province, commune), and their scope includes the principles of organization of the territorial entity, its legislative and administrative powers, forms of interaction with the state. They serve as tools to confirm autonomy (for regions with a special statute), independence on certain issues (for ordinary regions) and regional identity.

The American legal system is based on the English legal tradition, but increasingly tends to continental law. Here systematized legislation; federal statutes prevail over judicial precedents; constitutional judicial control of statutes is provided. U.S. statutory law is divided into federal (U.S. Constitution, congressional acts in the form of bills and joint resolutions that have entered into force) and state laws, and in a broad sense includes: U.S. Constitution, Congressional acts, federal bylaws, state constitutions, state laws, acts of state executive bodies and acts of local self-government bodies.

The specifics of statutes as sources of law in unitary and federal states are noted, as the understanding, form and legal force of statutes in such states differ, regardless of the type of legal family. Thus, the statutory (communal) law of Germany is branched exclusively at the local level, and the statutes in the US legal system are a source of law at all levels.

The statutes as a source of public international law, which constitute a group of constituent international legal acts, are studied. These are multilateral acts of organizational and programmatic nature, the main source of the entire system of international law and the fundamental source of the law of international treaties; is the basis for the establishment and operation of international organizations of universal, regional, subregional scale, international judicial bodies of permanent or temporary

nature. Based on the theoretical analysis, their classifications according to the relevant criteria are distinguished.

Attention is paid to a separate type of sources (category) of legal acts - the statutes of Euroregional associations, which are concluded not with the participation of states, international organizations, but with the participation of local and regional territorial communities, their respective authorities. In countries of European legal tradition, this is an example of mixed statutory lawmaking, in contrast to the statutory lawmaking of international or domestic nature, is the result of interaction and interaction of legal systems, creating effective tools for international cooperation of local and regional communities, their authorities within the legal space Of Europe.

Based on the realities of Ukrainian legal reality, the statute can be considered in a narrow sense, namely as a source of public and / or private law (as a law, bylaw, regulation, etc.). It is emphasized that the statutory form of legal regulation in Ukraine applies to public relations in the field of formation, registration, operation and termination of 1) political parties; 2) public associations, 3) religious organizations; 4) non-entrepreneurial societies formed by acts of state authorities, other state bodies, authorities of the Autonomous Republic of Crimea, local self-government bodies; 5) associations of local self-government bodies, their voluntary associations; 6) self-regulatory organizations, organizations engaged in professional self-government; 7) non-business associations formed on the basis of other laws; 8) non-governmental organizations of other states, international non-governmental organizations operate on the territory of Ukraine in accordance with the laws of Ukraine, international treaties of Ukraine, the binding nature of which has been approved by the Verkhovna Rada of Ukraine. This is the statute as a source of public law. At the same time, the source of private law is considered to be the personal statute of a legal entity of private law, based on customary practice, determined by the national legislation of its state, which has an extraterritorial character.

It is noted that in contrast to the basic constituent acts (Statute of the Court of Justice), EU law also has statutes with mixed public-private nature - the Statute of the European Cooperative Society (SSE, ECT), the Statute of the European Company (SE,

ET), approved by regulations and EU Council directives, etc. These are supranational legal acts that are the source of EU law, the legal systems of its member states.

The dissertation distinguishes between international, supranational and national statutory lawmaking, the relevant mechanisms of statutory legal regulation and implementation; the factors influencing establishment and change of borders of law-making are revealed. Proposals for improving the mechanisms of statutory lawmaking, adoption of the Law of Ukraine "On regulations", amendments to the Law of Ukraine "On International Treaties of Ukraine", "On the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine", "On Cross-Border Cooperation", "On Local Self-Government" etc. A number of areas of research in this context seem promising, in particular, the unification of the conceptual and categorical apparatus relating to statutes and statutory law, statutory lawmaking in local government, departure from the positivist theory of legal understanding and post-Soviet legal consciousness in disciplinary statutes of security and defense.

Keywords: statute, source of law, doctrine, contract, legal family, statutory law, statutory lawmaking, statute of the territorial community, comparative analysis.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Гусяк М.П. Статути як джерела права: теоретико-правовий аналіз. *Науковий вісник НАВС*. 2018. №4. С. 192-202 (*Index Copernicus International*)
2. Гусяк М.П. Генеза доктринальних досліджень статутів та інших джерел права *Верховенство права*. Кишинев, Молдова 2019. №2. С. 15-22 (*Молдова*)
3. Гусяк М.П. Статут як джерело міжнародного права: загальнотеоретичний аналіз. *Юридичний часопис НАВС*. 2020. №1. С. 126-132 (*Index Copernicus International*)
4. Гусяк М.П. Статутне право Італії : історико-правові традиції та сучасний стан. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. №1. С. 76-86 (*Index Copernicus International*)
5. Гусяк М.П., Камінська Н.В. Статутні джерела у правових системах Великобританії та США *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2020. №2 С. 26-39 (*Index Copernicus International*)
6. Гусяк М.П. Гендерно-правова експертиза статутів як джерела публічного і приватного права. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. Вип. № 1. С. 149-153. (*Словаччина*)

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Гусяк М.П. Джерела права в контексті євроінтеграційного курсу України. *Європейська інтеграція та євроатлантичне співробітництво України: історія, сучасність та перспективи*: матер. міжвуз. круглого столу (м. Київ, 28 вересня 2017 р.) К., 2017. С. 31-35.
8. Гусяк М.П. Закономірності розвитку системи джерел права. *Правові реформи в Україні: реалії сьогодення*: матер. міжвуз. науково-практичної конференції, присвяченій Всеукраїнському тижню права (м. Київ, 28 листопада 2018 р.) К.: НАВС, 2018. С. 43-44.
9. Гусяк М.П. Зарубіжний досвід статутного регулювання прав людини і громади на місцевому рівні. *Стан дотримання прав людини в умовах*

сучасності: теоретичні та практичні аспекти: матер. всеукраїн. конференції (м. Київ, 22 березня 2018 р.) К.: НАВС, 2018. С. 77-81.

10. Гусяк М.П. Статути як особливі правові акти та їх значення для захисту прав людини, інтересів держав і міжнародних організацій. *Реалізація прав людини у діяльності правоохоронних органів*: матер. II Всеукр. науково-практ. конфер. (м. Кривий Ріг, 30 квітня 2020 р.). Кр.-Ріг: ДЮОІ, 2020. С. 19-22.

11. Гусяк М.П. Особливості статутного регулювання в унітарних та федеративних державах (на прикладі публічно-правових актів). *Правові засади організації та здійснення публічної влади*: матер. IV Міжнар. науково-практ. конфер., присвяченої пам'яті докт. юрид.наук, проф., академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Л.П. Юзькова (м. Хмельницький, 02 – 06 березня 2021 р.). Хм., 2021. С. 149-151.

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТУТІВ У СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА	25
1.1. Історіографія і методологія дослідження статутів у системі джерел права	25
1.2. Зовнішня форма (джерело) права: поняття і види	53
1.3. Поняття, соціально-правова природа і класифікація статутів як джерела права	66
Висновки до розділу 1	75
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТУТІВ У РІЗНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ І ПРАВОВИХ СІМ'ЯХ	78
2.1. Генеза і стан розвитку статутів як джерела права у країнах англо- американської правової сім'ї (на прикладі Великобританії та США)	78
2.2. Генеза і стан розвитку статутів як джерела права у країнах романо- германської правової сім'ї (на прикладі Італії)	104
2.3. Генеза і стан розвитку статутів як джерела міжнародного права	125
Висновки до розділу 2	138
РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СТАТУТІВ ЯК ДЖЕРЕЛА ПРАВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ	143
3.1. Статут як джерело публічного і приватного права	143
3.2. Тенденції і перспективи розвитку статутів і статутного права в умовах взаємодії правових систем і правових сімей, євроінтеграційних процесів	177
Висновки до розділу 3	189
ВИСНОВКИ	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	199
ДОДАТКИ	239

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Еволюційний розвиток суспільних відносин та відповідних державно-правових явищ зумовив повернення уваги представників сучасної науки до вивчення та вирішення низки проблем, пов'язаних із системою джерел права, механізмом правового регулювання, системою організації та функціонування органів публічної владою, правотворчістю і правозастовчою практикою, правосвідомістю тощо. Вони впливають на життєдіяльність людини, суспільства і держави, її правової системи, особливо у період здійснення реформ.

Беззаперечно, джерела права є однією з основних правових категорій у теоретико-пізнавальному, а також у прикладному аспектах. Визначення їх природи і розуміння сутності джерел права, а відповідно і системи, яку вони становлять, перебувають у тісній залежності від правових шкіл і концепцій, що історично сформувались та розвиваються протягом тривалого часу. Водночас, навіть усталені категорії з часом оновлюються, змінюють своє функціональне призначення, розкриваються якісно нові характеристики тощо. Не є винятком при цьому статuti як джерела права, в цілому система джерел права як у міжнародному, так і національному вимірах.

Актуальність дослідження зумовлена євроінтеграційними і світовими глобалізаційними процесами, що вимагають перегляду концепції верховенства закону, визнання множинності джерел права, утвердження загальносоціальних цінностей, оновлення усталеного погляду на джерела права, їх розгляд як системно пов'язаних елементів.

Якщо на попередніх історичних етапах статuti приймалися і діяли переважно на локальному рівні, закріплювали правовий статус міст та інших населених пунктів, їх привілеї, право на самоврядування і т.д., то із середини ХХ століття статuti все активніше приймають у якості установчих документів міжнародних організацій, транскордонних і прикордонних об'єднань, а також статuti поширюються у різних галузях права. З огляду на це, на наше

переконання, потребують з'ясування підходи до їх розуміння, сутнісні характеристики, критерії класифікації та особливості різного виду статутів, їх юридичної сили та визначення місця і ролі у правовому порядку, правових системах тощо.

Теоретичну основу вивчення статутів, поряд з іншими джерелами права, склав науковий доробок вітчизняних учених – представників науки теорії держави і права: В. Бабкіна, І. Біласа, Ю. Бисаги, Є. Білозьорова, С. Бобровник, С. Гусарєва, В. Забігайла, О. Зайчука, А. Зайця, М. Кармаліти, М. Кельмана, В. Копейчикова, О. Копиленко, В. Косовича, Ю. Кривицького, О. Лоцихіна, Л. Луць, Б. Малишева, О. Мінченко, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, Н. Пронюк, О. Петришина, М. Орзіха, П. Рабіновича, А. Саїдова, О. Скакун, О. Скрипнюка, С. Сливки, О. Тихомирова, Р. Тополевського, Н. Харченко, Н. Хомюк, О. Фатхутдінової, А. Шевченка, Ю. Шемшученка та ін.

Поряд з цим, дослідники конституціоналісти, адміністративісти та представники інших галузей юридичної й інших наук неодноразово звертали увагу на проблематику джерел права, зокрема статутів, у приватно-правовому і публічно-правовому, історичному, інших аспектах (О. Батанов, М. Баймуратов, В. Барський, М. Богуславський, С. Братусь, Л. Герваген, М. Гультай, Р. Давид, Е. Дженкс, М. Данилькевич, В. Демиденко, А. Довгерт, Д. Заяць, І. Зайцева, О. Київець, В. Кисіль, Ф. Кірш, В. Коссак, М. Костицький, В. Кравчук, В. Кравченко, Л. Лунц, А. Олійник, В. Пелл, В. Погорілко, С. Розенбліт, М. Шеріф Бассіоні, К. Цвайгер, А. Ціммерман, В. Цоклан, А. Трайнін, О. Тріфтерер, Ф. Хайек, О. Фрицький, В. Федоренко, В. Шабас, Н. Шаптала, О. Шкуратенко і т. д.)

У той же час, юристи-міжнародники вивчають деякі аспекти джерел міжнародного права, включаючи статути як особливий різновид джерел даної правової системи, проблеми їх створення і реалізації за участю сучасних міжнародних організацій (О. Буткевич, В. Буткевич, В. Буроменський, А. Войціховський, М. Гнатовський, В. Денисов, О. Задорожній, Н. Камінська, А. Кулько, І. Лукашук, З. Макаруха, А. Мацко, В. Мицик, О. Мережко,

М. Микієвич, В. Мицик, О. Москаленко, Р. Петров, К. Савчук, Л. Тимченко, І. Тодоров, К. Смирнова, А. Фастовець, О. Шпакович, Ю. Щокін і т.д.).

Як бачимо, вітчизняна і зарубіжна доктрина не стоїть осторонь вивчення проблематики статутів як джерел права. Не дивлячись на існуючий науковий доробок, слід зазначити, що сучасна наука потребує власне комплексних теоретичних і порівняльно-правових досліджень у даній сфері, особливо в умовах інтенсивного реформування національного законодавства України, його гармонізації з існуючими європейськими і міжнародно-правовими стандартами, необхідності удосконалення правотворчості та правозастосування. Це і зумовлює актуальність обраної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження відповідає пріоритетним напрямкам розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», затвердженої Указом Президента України від 12 січня 2015 р., Указу Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30 вересня 2019 р., Планів законопроектної роботи Верховної Ради України, Річних національних програм під егідою Комісії Україна – НАТО тощо.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є розкриття соціально-правової природи статутів як джерела права, закономірностей їх становлення і розвитку в різних правових системах і правових сім'ях з метою впорядкування системи джерел права та забезпечення їх ефективної реалізації.

Досягнення поставленої мети зумовило вирішення таких основних завдань:

- з'ясувати стан доктринальної та методологічної основи дослідження статутів у системі джерел права;
- розкрити поняття і види зовнішньої форми (джерела) права;

- дослідити поняття і соціально-правову природу статутів як джерела права, підходи до їх класифікації;
- охарактеризувати історію становлення статутів як джерела права України та деяких інших держав;
- проаналізувати генезу і стан розвитку статутів як джерела права у країнах англо-американської (на прикладі Великобританії та США) і романо-германської правової сім'ї (на прикладі Італії та України);
- визначити особливості статутів як джерела міжнародного права;
- виявити специфіку статутів як джерел публічного і приватного права в Україні, відповідні порівняльно-правові закономірності;
- встановити тенденції розвитку статутів і статутного права в умовах взаємодії правових систем, правових сімей та євроінтеграційних процесів;
- сформулювати пропозиції з удосконалення статутної правотворчості, статутного регулювання, підвищення ефективності механізму реалізації статутів.

Об'єктом дисертаційного дослідження є джерела права у порівняльно-правовому контексті.

Предметом дисертаційного дослідження є статути як джерела права в правових системах держав англо-американської та романо-германської правових сімей.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є діалектичний та діяльнісний підходи. Діалектичний підхід дозволив розглянути статути як явища, що є соціально обумовленими та постійно розвиваються (підрозділи 1.1, 2.1-2.3, 3.1-3.2). У свою чергу, діяльнісний підхід дозволив трактувати статути як результат правотворчої діяльності на внутрішньодержавному і міжнародному рівнях, яка є юридично та соціально значущою діяльністю (підрозділи 2.3, 3.1-3.2.).

Системний і структурно-функціональний методи дозволили виявити основні характеристики статутів у різних галузях публічного і приватного права, у правових системах держав англо-американської та романо-германської правових сімей (підрозділи 1.2-1.3, 2.1-2.3, 3.1-3.2), підкреслено на цій основі

місце і значення статутів у системі джерел права. Історичний та антропологічний, аксіологічний та феноменологічний, деякі інші методи дозволили розкрити специфічні властивості даного виду джерел права на різних етапах їх формування та функціонування, їх спрямованість на захист прав та інтересів фізичних і юридичних осіб, зокрема, територіальних громад, міжнародних організацій, а також загальнодемократичних цінностей (підрозділи 1.1-1.3, 2.1-2.3, 3.1-3.2). За допомогою загальнологічних методів (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, узагальнення, абстрагування) виявлено основні тенденції еволюції статутів, статутної правотворчості, формування статутного права. Використано низку спеціально-юридичних методів, зокрема, герменевтико-правовий метод, метод правової семіотики тощо.

Водночас, визначальним та основоположним для цілей даного дослідження є порівняльно-правовий або компаративістський метод. У результаті вивчення статутів у порівняльно-правовому контексті виокремлено спільні та відмінні ознаки статутів у приватному і публічному праві, матеріальному і процесуальному праві, у континентальній та англо-американській правових сім'ях. Таким чином, розмежовано міжнародну, наднаціональну та національну статутну правотворчість.

Наукова новизна отриманих результатів. Наукова новизна отриманих результатів обумовлюється тим, що у вітчизняному правознавстві дисертація є одним з перших загальнотеоретичних і порівняльно-правових досліджень, яке присвячене комплексному вивченню статутів як джерел права, виокремленню їх особливостей, поряд з іншими джерелами права, формулюванню на цій основі висновків і рекомендацій теоретичного і практичного характеру. Наукова новизна дослідження конкретизується у наступних положеннях, зокрема:

уперше:

- сформульовано поняття статуту у широкому значенні як специфічне джерело права у різних правових сім'ях і правових системах, правовий акт, що приймається спеціально уповноваженими суб'єктами у встановленому національним законодавством або міжнародним правом порядку, з метою

регулювання, насамперед, внутрішньо-організаційних й інших відносин підприємств, установ та організацій, територіальних громад, міжнародних організацій та міжнародних судових органів, та має установчий характер;

- запропоновано класифікувати такі види статутів: статuti як акти міжнародного права, статuti як акти національного права, статuti як акти наднаціонального права; типові, модельні та індивідуальні статuti; постійно діючі та тимчасові статuti; статuti як акти приватного права, статuti як акти публічного права, статuti як акти змішаного (публічно-приватного) характеру тощо;

- положення про те, що статут, виходячи з реалій української правової дійсності, може розглядатися у вузькому значенні, а саме як джерело публічного та/або приватного права (у якості закону, підзаконного нормативно-правового акту, нормативно-правового договору тощо);

- виокремлено тенденції становлення і розвитку статутів як джерела права:

- 1) статuti є джерелом галузей приватного і публічного права, у тому числі галузей комплексного публічно-приватного характеру;
- 2) містять норми матеріального і процесуального права;
- 3) визнається джерелом у міжнародному праві, національному та наднаціональному праві;
- 4) багатостолітній шлях еволюційного розвитку статутів в історії вітчизняного і зарубіжного державотворення і правотворення демонструє значення їх як певних привілеїв (хартії чи статuti міст тощо), кодифікованих актів станового суспільства у формі зводів законів, заснованих на місцевих звичаях та з урахуванням судової практики (наприклад, статuti Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 рр. та інші);
- 5) на сучасному етапі статuti – це багатоаспектне правове явище, зумовлене їх соціально-правовою природою, поширене у різних правових сім'ях і правових системах, галузях публічного і приватного права, у міжнародному праві, національному і наднаціональному праві;

- сформульовано пропозиції щодо вдосконалення механізму статутної правотворчості, зокрема, в частині визначення його основних принципів, сфер правового регулювання, суб'єктів правотворчості, а також щодо необхідності

прийняття Закону України «Про нормативно-правові акти», внесення змін і доповнень до Законів України «Про міжнародні договори України», «Про Регламент Верховної Ради України», «Про транскордонне співробітництво», «Про місцеве самоврядування»;

удосконалено:

- розуміння англійського статутного права, зокрема, як сукупності статутів (законів та інших актів), що прийняті парламентом в установленому порядку, норми яких обов'язкові до виконання (традиційний вузький підхід) або головної частини права, що створюється законодавчими та іншими органами і включає як статuti (законодавчі акти парламенту), так і «делеговане законодавство» (уряду, міністерств, королеви), «старі статuti» та автономне законодавство – акти місцевих органів влади, певних установ та організацій (англіканської церкви, компаній, профспілок та ін.);

- твердження про статутне право США, що за вузьким підходом поділяється на федеральні (Конституція США, акти Конгресу у формі біллів та спільних резолюцій, які набули сили закону) та закони штатів; водночас за широким розумінням дане право включає: Конституцію США, акти Конгресу, федеральні підзаконні акти, конституції штатів, закони штатів, акти органів виконавчої влади штатів та акти органів місцевого самоврядування;

- висновки про значення статутів у правовій системі Італії, з огляду їх визначення як правової основи італійського регіоналізму, регіоналізованої держави, що виходячи з історико-правових національних традицій закріплюють законодавчі та адміністративні повноваження, основні організаційні правила, а також принципи взаємодії з місцевими органами влади і державою, є інструментами підтвердження автономності (для регіонів зі спеціальним статутом), самостійності з визначеного кола питань (для звичайних регіонів) та регіональної ідентичності;

- перелік критеріїв ефективності статутного регулювання, до яких можна віднести дієвість, збалансованість імперативного і диспозитивного методів

приватно-правового і публічно-правового регулювання, міжнародного, наднаціонального та національного права тощо;

- підходи до трактування статутів як джерела міжнародного права, що поряд з іншими міжнародно-правовими договорами, становлять групу установчих міжнародно-правових актів, це переважно багатосторонні акти, організаційного та програмного характеру, мають обов'язкову юридичну силу для його сторін;

дістало подальший розвиток:

- принципи прийняття та реалізації статутів в англійському праві, доведено, що вони включають наступні принципи: парламентського суверенітету, верховенства статутів над іншими законодавчими актами, визнання статуту джерелом, що доповнює та удосконалює систему прецедентного права і т.д.;

- відмінні риси правової системи США, визначено, що вона заснована на англійській правовій традиції, але з ознаками континентального права (діє писана федеральна Конституція; переважно систематизоване законодавство у значній кількості кодифікованих актів; наявна ієрархія нормативних актів, заснована на найвищій силі Основного закону; перевазі федеральних статутних актів над судовими прецедентами; конституційному судовому контролю статутів);

- висновки про ідеї римського права, глосаторів і постглосаторів, відображені у теорії статутів у французькій та згодом голландській доктринах, що розвивались у статуарних ученнях в різні історичні періоди становлення науки міжнародного приватного права, забезпечуючи зв'язок і взаємозалежність з іншими теоріями, реаліями цивільного і комерційного обігу, зовнішньоекономічних відносин, а також взаємодію різних національних правопорядків;

- характеристики статутів як джерел міжнародного права, зокрема виділено такі: 1) одне з основних джерел усієї системи міжнародного права, основоположне джерело галузі права міжнародних договорів; 2) є підставою

створення та функціонування міжнародних організацій універсального (глобального), регіонального, міжрегіонального чи субрегіонального рівнів, 3) на їх основі створюються міжнародні судові органи постійного або тимчасового характеру;

- положення про окремих тип джерел – правових актів, які не відносяться до міжнародного (публічного) права, ні міжнародного приватного права, – статuti єврорегіональних об'єднань, що укладаються не за участю держав, міжнародних організацій, а за участю місцевих і регіональних територіальних громад, відповідних їх органів, а також є результатом взаємодії та взаємовпливу правових систем і правових сімей, конвергенції, запозичення і створення ефективних інструментів міжнародної співпраці у межах правового простору Ради Європи;

- висновки про статuti як джерело наднаціонального права (Статут Європейського кооперативного товариства, Статут європейської компанії, затверджені регламентами і директивами Ради ЄС тощо) – правові акти змішаного публічно-приватного характеру, обов'язкові для Європейського Союзу, його держав-членів, відповідних юридичних і фізичних осіб тощо;

- положення щодо співвідношення статутного права, звичаєвого права і прецедентного права, особливості статутів і статутного права у різних правових сім'ях;

- особливості статутів у федеративних державах, які зумовлені формою державного устрою, видом федерації, системою законодавства та іншими чинниками;

- характеристики про статутну форму публічно-правового регулювання в Україні, яка поширюється на суспільні відносини у сфері утворення, реєстрації, діяльності та припинення: 1) політичних партій; 2) громадських об'єднань, 3) релігійних організацій; 4) військових формувань та деяких правоохоронних органів держави; 5) непідприємницьких товариств, що утворюються актами органів державної влади, інших державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування; 6) асоціацій органів

місцевого самоврядування та їх добровільних об'єднань; 7) саморегулювних організацій, організацій, які здійснюють професійне самоврядування; 8) непідприємницьких товариств (які не є громадськими об'єднаннями); 9) неурядових організацій, включаючи міжнародних, що діють на території України відповідно до законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

- положення, за яким джерелом приватного права розглядається особистий статут юридичної особи приватного права, виходячи із звичаєвої практики, у встановленому порядку національним законодавством держави (заснування, реєстрації або функціонування), який має екстериторіальний характер, тобто обов'язковий для визнання за кордоном;

- підходи до розуміння змішаного комплексного характеру статутів територіальних громад в Україні, статутів об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, розроблених і прийнятих на підставі затверджених чинним законодавством України відповідних типових і модельних статутах.

Практичне значення отриманих результатів. Матеріали дослідження використані та можуть бути використані у:

– науково-дослідній роботі – для подальших наукових розробок щодо дослідження статутів і статутного права в Україні, інших державах, сучасних міжнародних організацій, неурядових організацій, зокрема, прикордонних і транскордонних регіонів, юридичних осіб публічного і приватного права і т.д.;

– освітньому процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Теорія держави та права», «Муніципальне право», «Правові системи сучасності», «Юридична деонтологія», «Юридична компаративістика», «Правозастосування», «Правознавство», «Порівняльне правознавство», «Сучасні світові правові процеси», «Міжнародне право», «Міжнародне публічне право» та ін., а також під час розробки навчальних і навчально-методичних посібників, підручників тощо (акт впровадження НАВС від 28.08.2020 р.);

– правотворчості – для вдосконалення законодавства шляхом внесення змін і доповнень у національне законодавство, а саме до Законів України «Про

міжнародні договори України», «Про Регламент Верховної Ради України», «Про транскордонне співробітництво», «Про місцеве самоврядування», Положення про Міністерство юстиції України, деяких інших, а також прийняття Закону України «Про нормативно-правові акти» тощо (акт впровадження Інституту законодавства Верховної Ради України від 1.10.2020 р.);

– правозастосуванні – для вдосконалення процедури реалізації різного виду статутів, здійснення повноважень відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування України у даній сфері;

– правозахисній та правопросвітницькій роботі – для населення, юристів громадських організацій, тренерів, розробників тематичних лекцій, семінарів, інтерактивних занять з даної тематики.

Особистий внесок здобувача. Положення, що викладені в дисертації та виносяться на захист, розроблені авторкою особисто. У науковій публікації, опублікованій з Камінською Н.В., особистий внесок дисертантки становить 70%, Свешніковою – 55%.

Апробація матеріалів дисертації. Результати дисертації оприлюднювалися у доповідях на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях і круглих столах: «Європейська інтеграція та євроатлантичне співробітництво України: історія, сучасність та перспективи» (Київ, 28 вересня 2017 р.), «Стан дотримання прав людини в умовах сучасності: теоретичні та практичні аспекти» (Київ, 22 березня 2018 р.), «Правові реформи в Україні: реалії сьогодення» (Київ, 28 листопада 2018 р.), «Реалізація прав людини у діяльності правоохоронних органів» (Кривий Ріг, 30 квітня 2020 р.), «Правові засади організації та здійснення публічної влади» (Хмельницький, 02 – 06 березня 2021 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 242 сторінки, з них основного тексту 185 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТУТІВ У СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА

1.1. Історіографія і методологія дослідження статутів у системі джерел права

Проблеми юридичної науки, зокрема її ролі в суспільстві та державі, функціонуванні механізму держави та правової системи, завжди перебувають у центрі уваги правознавців. Особливої гостроти і значення набувають ті державно-правові явища, які перебувають на етапі становлення чи трансформації, реформування чи взаємодії тощо.

На сьогодні у теорії права багато неоднозначних понять, до їх числа відноситься і категорія «джерело права». До цього часу ні в науці, ні в правозастосовчій практиці не досягнуто єдиної позиції відносно того, що розуміти під «джерелом права». У своїй історії дана категорія нараховує близько двох тисяч років, оскільки у науковий обіг його ввели ще римські юристи.

К. Ісмайлов зауважує, що автором поняття «джерело права» традиційно вважають Тита Лівія. Він ще в V ст. до н.е. у своїй праці «Римська історія» назвав Закони XII таблиць джерелом усього публічного і приватного права (*fons omnis publici privatique iuris*), що, по суті, нагадує сучасні підходи до визначення джерела права взагалі. [140; 141]

На думку дослідника І. Новицького, Т. Лівій, уживаючи термін «джерело права», мав на увазі джерело його пізнання. Водночас, за припущенням В. Ткаченка, Т. Лівій застосував метафорний підхід: «Так як римські святі води є джерелом, що живить всю землю, так і «Закони XII таблиць» є джерелом права, що «живить» правовідносини». [280; 182]

Значення римського приватного права пояснюється саме тим, що в Давньому Римі на основі приватного права отримала розвиток аналітична юриспруденція. Її досягнення розкрились у позитивному праві і пізніше, вже

після її розквіту, були відображені в Кодексі Юстиніана (VI ст. н. е.), його основній частині – в дигестах чи пандектах.

У Давньому Римі реальне правове життя будувалося на рішенні конкретних життєвих ситуацій і, на думку О. Шпенглера, було правом повсякденності, навіть миттєвості, досягнення аналітичної юриспруденції концентрувалось в основному безпосередньо в практичній праці юристів, вироблених ними правових принципах, у формулах, конструкціях, що відрізнялись логічною завершеністю та точністю. [391, с. 87]

Досягнення аналітичної юриспруденції Риму в більш пізній час, через століття, стали основою для аналітичної діяльності середньовічних юристів, які займалися тлумаченням права (глосаторів та постглосаторів). У сучасну епоху вони знайшли узагальнене вираження у законодавчих системах, особливо романо-германського права, та були покладені в основу подальшого широкого розвитку аналітичних напрацювань, що є такими необхідними для практики, законодавства та правового виховання. Не обійшли стороною вони і загальнонаукові дослідження, що є характерними для правознавства Німеччини, Росії, інших країн у XIX-XX ст.

Значна кількість вітчизняних сучасних дослідників, зокрема, Н. Хомюк, Н. Пархоменко, Ю. Корольова та деякі інші пов'язують періодизацію історії становлення і розвитку поглядів на джерела права як на самостійний феномен переважно із критерієм їх змісту. У зв'язку з цим виокремлюють такі основні періоди:

1) перший період панування світоглядного розуміння джерел права, який охоплює проміжок часу від Античності і до початку XX ст., змістом якого є характеристика джерел права крізь призму пізнання інших, більш широких явищ соціальної реальності (суспільство, справедливість, законність, соціальне регулювання, суспільний порядок), а джерела права визначаються як властивість того або іншого явища соціальної реальності; зміст тих або інших закономірностей суспільного розвитку; передумова виникнення і розвитку інших

явищ (наприклад, законодавства, правового регулювання); сутність явищ правової реальності (наприклад, законів, пам'яток права) тощо;

2) другий період панування доктринально-правового розуміння джерел права, який триває з початку 20-х років ХХ ст. і до сьогодні, в межах якого джерела права набувають статусу самостійного об'єкту наукового правового пізнання та самостійного явища правової реальності, яке є різноаспектним і різнорівневим, наділеним відповідними юридичними властивостями [175, с. 25-27].

Водночас, розвиток доктринальної основи демонструє можливість виокремлення чотирьох самостійних етапів розвитку наукового дослідження джерел права.

Першим є етап класового розуміння джерел права (початок 20-х років ХХ ст. – кінець 50-х років ХХ ст.), змістом якого є визнання примату інтересів пануючого класу, які становлять зміст джерел права, відсутність положень про соціальну необхідність джерел права; надання пріоритетного значення закону як вищому за юридичною силою джерелу права.

Наступним є етап позитивістського розуміння джерел права (початок 60-х років ХХ ст. – середина 80-х років ХХ ст.), що характеризується переходом до розуміння джерел права як результату функціонування суспільства соціалістичного устрою, де його інтереси становлять зміст джерел права, а соціалістична держава забезпечує їх виявлення та формальний вираз у відповідних актах законодавства.

Третім є етап плюралістичного розуміння джерел права (кінець 80-х років ХХ ст. – кінець 90-х років ХХ ст.), що пов'язаний із доктринальним визнанням множинності джерел права, які склались у ході історичного розвитку; наукове пізнання джерел права набуває плюралістичного характеру; відбувається ґрунтовне переосмислення сутності і змісту різновидів джерел права; спостерігається відхід від примату нормативно-правового акта як джерела права; вказується на необхідність використання регулятивного потенціалу судового прецеденту, правового звичаю та нормативного договору, їх органічного

поєднання з метою забезпечення ефективного правового регулювання суспільних відносин.

Четвертий – етап багатоаспектного розуміння джерел права (початок 2000-х років – триває до сьогодні), що пов'язаний з обґрунтуванням наявності різноманітних аспектів джерел права; розмежуванням категорій «форма права» та «джерело права». [354].

На наш погляд, неоднозначними є підходи стосовно класифікації періодів чи етапів розвитку доктринальних джерел права. Видається, що ґрунтовне вивчення джерел права у різних правових системах і сім'ях зумовлює необхідність виокремлення також інших критеріїв та відповідних класифікацій.

У юридичній науці ряду країн, особливо побудованих на засадах англосаксонського прецедентного права, панує точка зору, відповідно до якої аналітична діяльність щодо тієї чи іншої ситуації – це в основному справа юридичних систем романо-германського типу, які безпосередньо втілили культуру римського права. А для прецедентного права, особливо американського, – головним є суд, його діяльність, принципи, покладені в основу цієї діяльності, моральні, ділові та психологічні фактори. Тому перше місце в цих країнах відводиться не вимогам аналітичної юриспруденції, а реалістичним підходам [151].

Згадана специфіка і своєрідність надає правовим системам прецедентного права унікальності та наділяє їх певними перевагами, відмінними рисами. Звісно, закономірності правового розвитку є логічними, їх уникнути практично неможливо. Світові досягнення правової культури, що базуються на неперевершених пам'ятках та методах римського права, збагачені інтелектуальними здобутками тривалого часу, що налічує ряд століть. Своє продовження вони знаходять і мають також вагоме значення для сучасного правознавства, різних правових систем та правових сімей.

На доктринальному рівні джерела права почали досліджувати правознавці у кінці XIX ст. Представники різних шкіл праворозуміння по-різному визначали їх зміст. Позитивісти вважали, що джерелом права є позитивні, створені державою нормативні приписи, які захищаються її примусом. Прихильники

нормативістської школи права вбачали джерело права в абстрактній, неписаній основній нормі («грунтнормі»), що і дає початок усьому праву [121, с. 179].

Поняття джерела права було предметом розгляду майже усіх представників вітчизняної соціологічної школи права кін. XIX – поч. XX ст. Досліджуючи поняття джерела права з позицій соціологічного підходу до розуміння права, вчені піддавали критиці пануючий на той час у рамках нормативного напрямку у праворозумінні погляд на джерела права як формальні джерела, тобто офіційні документи, що містять інформацію про правила поведінки суб'єктів права [239, с. 38].

Проблема форми права привертає певну увагу і у сучасній правовій науці. За усталеною вже традицією вона розглядалася на загальнотеоретичному і на галузевому рівнях. Ці аспекти ретельно проаналізовано та висвітлено у науково-теоретичних працях С. Бобровник, С. Гусарева, М. Кельмана, А. Колодія, В. Копейчикова, О. Копиленка, Ю. Корольової, С. Лисенкова, Л. Луць, О. Мурашина, А. Олійника, Н. Оніщенко, О. Осауленка, Н. Пархоменко, О. Петришина, П. Рабіновича, А. Селіванова, О. Скакун, О. Скрипнюка, С. Сливки, О. Тихомирова, О. Фатхутдінової, Ю. Шемшученка, О. Ющика та інших.

Так, О. Скакун відзначає, що «джерело права» і «форма права» взаємопов'язані, але не тотожні поняття. Джерело права розкриває витoki формування права, причини і закономірності процесу його виникнення і розвитку, а форма права показує, як зміст права нормативно організується і виражається ззовні. [318, с. 208]. Поняття «джерело права» вживається у таких розуміннях: матеріальному, ідеологічному, інституційному, формальному (юридичному). Зокрема:

- джерела права в матеріальному розумінні – це економічні, соціальні, політичні та інші умови, що спричинюють або об'єктивно зумовлюють виникнення правових норм;

- джерела права в ідеологічному розумінні – це правова і політична свідомість суб'єктів нормотворчості; ідеї, концепції, теорії, покладені у підставу правових норм.

- джерела права в інституційному розумінні – це діяльність публічних органів та інститутів (громадянського суспільства, держави) як суб'єктів формування і встановлення права.

- джерела права у формальному (юридичному) розумінні – акти уповноважених суб'єктів права, що є формою вираження і закріплення правових норм і принципів, на основі яких виникають, змінюються чи припиняються правові відносини. Інакше, це зовнішні виявлення буття об'єктивно існуючих правових норм і принципів, які є мірою охоронюваного державою права.

О. Скакун виділяє такі основні джерела (форми) права в державах світу і Україні: нормативно-правовий акт; нормативно-правовий договір (внутрішньодержавний); міжнародно-правовий акт (договір); правовий прецедент (судовий і адміністративний); правовий звичай; правова доктрина (доктринальний текст); релігійно-правовий текст (релігійно-правова норма). [318, с. 209].

Колектив акторів навчального посібника «Теорія держави та права» за загальною редакцією С. Гусарева, О. Тихомирова (Київ, 2017) форми права трактують як спосіб вираження зовні юридичних правил поведінки, засіб об'єктивізації норми права. Якщо інші автори поняття «джерело права» вживають у згаданих вище розуміннях (матеріальному, ідеологічному, інституційному, формальному (юридичному), то у даному випадку під джерелом права розуміються три фактори:

- джерело в матеріальному значенні,
- джерело в ідеологічному значенні,
- джерело в формально-юридичному значенні.

Тут також виокремлено такі основні види форм (джерел) права:

- 1) нормативно-правовий акт;
- 2) правовий звичай;

- 3) судовий чи адміністративний прецедент;
- 4) нормативний договір;
- 5) релігійні тексти;
- 6) правова доктрина;
- 7) принципи права [351, с. 155-156].

Як бачимо, у попередніх двох наведених прикладах переліки джерел (форми) права не є тотожними. У навчальному посібнику «Теорія держави та права» виокремлюються додатково у якості форм (джерел) права також принципи права, а О. Скакун, не поділяючи такої точки зору, серед джерел (форм) прав розмежовує нормативно-правовий договір. Не можна не погодитись, що загальноприйнятне значення «джерело» означає «будь-яке начало або основи, коріння чи причина, вихідне начало». [318, с. 155].

Л. Луць називає основні ознаки системи джерел права:

- 1) система джерел права – це зовнішня форма системи права;
- 2) її первинним елементом є нормативно-правовий припис, через який формалізується та об'єктивується норма права;
- 3) нормативно-правові приписи взаємопов'язані та взаємоузгоджені;
- 4) є поліструктурним утворенням;
- 5) її структурними частинами є: нормативно-правові інститути, нормативно-правові галузі та інші системні утворення;
- 6) вона є нормативно-правовою організацією, необхідною для забезпечення правового регулювання в будь-якому суспільстві;
- 7) нормативно-правові приписи об'єктивуються у відповідних зовнішніх формах права;
- 8) має динамічний, значною мірою суб'єктивний характер (залежить від діяльності суб'єктів правотворчості) [207].

Значна кількість українських правознавців (В. Копейчиков, В. Кравчук, В. Котюк та інші) виділяють 4 види форм (джерел) права:

- 1) нормативно-правовий акт,
- 2) правовий звичай,

- 3) судовий чи адміністративний прецедент,
- 4) нормативний договір. [103].

У свою чергу, А. Нечитайло відзначає 3 форми права: 1) правовий звичай, 2) юридичний нормативний акт та 3) судовий чи адміністративний прецедент. [252]. Інший правознавець Т. Андрусак – представник львівської школи права – виділяє 6 видів форм права: правовий звичай, судовий прецедент, нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, релігійні канонічні тексти та міжнародно-правові акти. [9].

Отже, неоднозначними є підходи до виокремлення видів форм (джерел) права, їх кількість варіюється від 3 до 7 видів, як і неоднозначне трактування самої основоположної категорії – форма (джерело) права або джерело (форма) права.

Багатогранність терміну «джерело права» спричинила його заміну у теорії права іншим терміном – «форми права». Форми права – це по суті різні види права, які склались історично і які вибирає держава, відрізняються вони за способом оформлення змісту норм права. Це зовнішня форма існування змісту норм права (тобто тут форма збігається із спеціально-юридичним розумінням джерела права).

Виходячи з цього, на нашу думку, коректніше і точніше вживати термін «форма (джерело) права», хоча й вживання терміну «форма права» не буде неправильним.

Важливо серед ґрунтовних досліджень форм (джерел) права згадати, насамперед, монографію Н. Пархоменко «Джерела права: проблеми теорії та методології» (Київ, 2008). Тут увага приділяється визначенню методології дослідження джерел права та понятійного апарату теорії джерел права; з'ясуванню сутності, ознак та функцій джерел права, їх класифікації; аналізу системи юридичних джерел права та принципів її побудови; визначенню співвідношення між правовою системою, системою права та системою джерел права; аналізу існуючих досліджень проблем джерел права у зв'язку із проблемами визначення права в контексті класичних та сучасних концепцій

праворозуміння; вивченню та узагальненню основних підходів до розуміння сутності джерел права представників вітчизняної юридичної думки; визначенню основних напрямів інтеграції систем джерел права різних правових сімей, тенденцій розвитку та удосконалення джерел права України. [265]

Зауважимо, згадана монографія присвячена інтерпретації джерел права на засадах плюралістичного підходу, заснованого на визнанні багатоманітності сучасних теорій права, розмаїтті правової реальності та множинності методологічних підходів до її пізнання. Дослідження джерел права науковцем здійснюється з урахуванням особливостей їх місця та ролі в різних правових сім'ях, сучасних процесах глобалізації та інтеграції правових систем.

Загалом теоретична та практична значимість результатів проведеного дослідження полягає у спрямуванні на вирішення актуальних проблем державотворення та правотворення, підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин. Проте, видається, що більш коректним у даному випадку є не категорія «юридичні джерела права», що використовує Н. Пархоменко, а виключно категорія «джерела права».

У вітчизняній літературі було проведене спеціальне дослідження, присвячене зв'язкам джерел права у межах системи. Це дисертація Р. Тополевського «Системні зв'язки юридичних джерел права» (Харків, 2008). У ній, зокрема, аналізується сутність, поняття системи джерел права, структурні зв'язки між джерелами права в системі; а також галузеві, національні, регіональні, міжнародні системи джерел права. [359] Висловлене вище нами зауваження доречне і в даному випадку стосовно оптимального використання джерел права, оскільки навряд чи можна навести приклад неюридичних джерел права.

Слід звернути увагу і на дисертацію Н. Хомюк «Сучасна система джерел права України: загальнотеоретичні аспекти» (Львів, 2015). У роботі встановлено співвідношення між поняттями «система джерел права», «система права», «система нормативно-правових актів», «система законодавства», встановлені характерні ознаки її структури. На цій підставі сформульовано

визначення поняття «структура сучасної системи джерел права України» як внутрішньої її будови, яка відображає взаємоузгодженість та взаємодію нормативно-правових приписів у межах нормативно-правових інститутів, галузей, інших системних утворень, їх угруповання, що забезпечує цілісність системи в цілому з метою належного правового регулювання. [375]

Удосконалюючи положення про співвідношення поняття «система джерел права» із поняттями «система права», «система нормативно-правових актів» та «система законодавства», згадана авторка відзначає, що найширшим є поняття «система джерел права» – комплекс всіх нормативно-правових приписів, який є зовнішньою формою системи права, формою об'єктивації норм права. Вони співвідносяться як форма і зміст. А до складу системи джерел права входить система нормативно-правових актів, яка до свого складу включає систему законодавства. Система нормативно-правових актів трактується як сукупність всіх чинних нормативно-правових актів будь-якої держави, а система законодавства – як сукупність законів. Зазначається, що таке розмежування має не лише теоретичну, а й практичну значимість, оскільки є підґрунтям створення системи джерел права України. [375]

Тут дозволимо спростувати деякі попередні висновки, оскільки в інших роботах знаходимо використання поняття законодавства і системи законодавства не у вузькому, а широкому значенні, тим самим фактично ототожнюючи її із системою нормативно-правових актів держави. [296] Це підтверджується і відповідними рішеннями Конституційного Суду України, але про це детальніше зупинимось у наступних підрозділах дисертації.

Все ж таки оригінальними, на наш погляд, є висновки про поліструктурність системи джерел права України, стійкість та цілісність даного утворення забезпечує її внутрішня організація – структура. Можна погодитись з виявленими основними ознаками структури сучасної системи джерел права, до яких можна віднести:

наявність стійких елементів, частин та інших системних утворень;

наявність стійких зв'язків між ними, які забезпечують цілісність системи;

наявність взаємоузгодженості нормативно-правових приписів та інших системних утворень (структурна впорядкованість);
інтегративність (взаємодія структурних утворень);
динамічність (можливість змін, появи нових компонентів);
спрямованість на досягнення такої мети як належне правове регулювання;
наявність системних утворень, які є доцільними та необхідними.

На основі цього закономірним є сформульоване Н. Хомюк визначення поняття структури сучасної системи джерел права України. Доцільними та необхідними структурними частинами системи джерел права України є галузева, функційна та джерельна. Так, галузева структурна частина системи джерел права складається із нормативно-правових галузей. Функційна структурна частина системи джерел права складається з субординаційних та координаційних зв'язків між нормативно-правовими приписами, іншими системними утвореннями. Джерельна структурна частина відображає способи об'єктивації нормативно-правових приписів у відповідних зовнішніх формах права (нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах, правових звичаях). В Україні це, насамперед, дві основні підсистеми: нормативно-актна та нормативно-договірні.
[375]

Одним з останніх дисертаційних досліджень є робота Ю. Корольової на тему «Соціально-політичні та теоретико-правові аспекти системності джерел права» (Київ, 2017). Тут підкреслюється значення взаємодії джерел права та правоутворення, джерел права та правової реальності, обґрунтовано поняття «системність джерел права» тощо. Звертається увага на соціальні аспекти системності джерел права, що конкретизуються в категоріях соціальної передумови становлення як сукупності процесів і явищ, які обумовлюють утворення та зміст норм права, визначають об'єкт, що потребує регулювання та окреслюють бажаний спосіб правового вирішення проблеми; соціальної обумовленості джерел права, потреба в яких та їх формальний вираз визначені суспільством; соціальної якості джерел права як їх властивостей, що визначають характер їх впливу на соціальну систему; соціального впливу джерел права, що

пов'язується з ефектом їх дії та спрямування на елементи соціальної системи; соціального призначення джерел права, що розкриваються через їх дію на суспільство [175].

Видається занадто широким трактування соціальної основи джерел права у згаданій роботі. Так, авторка до них відносить:

– соціальні передумови джерел права, тобто сукупність суспільних процесів і явищ, які обумовлюють утворення та зміст норм права, визначають об'єкт, що потребує регулювання, окреслюють бажаний спосіб правового вирішення проблеми,

– цілі права, тобто поставлені перед джерелом права соціально значущі завдання, що відповідають суспільному запиту та чинним соціальним, економічним та культурним умовам і які призвели до вирішення проблеми чи ефективного врегулювання відносин.

Разом з тим, не можна не погодитись, що соціальна цінність джерел права як суспільно-значущого явища визначається в таких формах як: історико-культурна цінність (забезпечує акумулювання в джерелах права знань про культуру та історію розвитку суспільства, тим самим виступаючи важливим елементом цивілізаційного розвитку); інструментальна цінність (забезпечує закріплення правил поведінки у змісті джерел права, тобто надання їм найвищого серед соціальних регуляторів пріоритету, обов'язковості та забезпеченості державною волею); формально-ідеологічна цінність (полягає в організації за допомогою джерел права системи загальнодоступних дозволів, рекомендацій, загальнообов'язових вимог – норм права). [175].

Системність джерел права загалом це властивість джерел права, що виявляється в єдності, цілісності, структурованості та узгодженості взаємопов'язаних джерел права. Загалом погоджуючись із твердженням про взаємовплив джерел права та правової реальності, джерел права та правової системи, розумінням джерел права як елементу правоутворення, неоднозначними є підхід до значення цих джерел в ідеологічному, матеріальному, формально-юридичному, історичному та інших значеннях.

На відміну від згаданих загальнотеоретичних праць, присвячених джерелам права, варто проаналізувати також наукові роботи, у яких досліджуються окремі конкретні джерела. Так, у кандидатській дисертації «Закони у системі джерел (форм) права та їх класифікація» І. Овчаренка (Харків, 2004) [258] вперше системно визначено місце і роль закону серед інших формальних джерел права, сформульовано вимоги до якості закону, виявлено основні ознаки ієрархічної системи законів України, класифіковано їх види, проаналізовано природу модельного закону та його значення для гармонізації національного законодавства.

Згодом, у дисертації М. Кармаліти на тему «Правова доктрина – джерело (форма) права» (Київ, 2011) [152] проаналізовані науково-методологічні засади правової доктрини в теорії права. У свою чергу, у дисертації К. Ісмайлова «Акти судової влади в системі джерел права України» (Маріуполь, 2012) [140, с. 25-27]. особливу увагу приділено категорії «джерело (форма) права» та проаналізував конкуренцію цих термінів. Розглянуто сучасні вчення про джерела права України. Крім того, автор охарактеризував сучасний стан і перспективи системи джерел права України.

С. Зміївська у дисертації «Судова практика як джерело формування та розвитку права: (загальнотеоретичний аналіз)» (Харків, 2012) [131] сформулювала власне розуміння судової практики як особливого різновиду юридичної практики, проаналізовано співвідношення судової практики, судочинства і правосуддя. Досліджено співвідношення судової практики і судового прецеденту, крім того встановлено зміст понять «правоположення» і «правова позиція» як теоретико-правових категорій.

У своїй роботі С. Зміївська розкриває значення судового рішення як основної форми прояву результатів судової практики. У зв'язку з цим розроблено систему функцій судової практики в контексті впливу останньої на формування і розвиток права; обґрунтовано поділ на основні (правозастосовна, правотлумачна, правотворча) і неосновні, або похідні (орієнтуюча, сигнальна, інформаційна, функція професіоналізації) функції.

Чимало наукових праць в українській юридичній науці присвячено дослідженню договору як джерела права. Йдеться про різні види договорів: нормативно-правові, міжнародні договори, трудові договори, транскордонні угоди, статути тощо. Їх характеристики здійснюються переважно у галузевих юридичних науках.

Вивченню джерел права приділено належну увагу і в рамках міжнародного права, європейського права та інших наднаціональних систем. Йдеться про теоретичний аспект досліджень категорії «джерел права» як у вітчизняній науці міжнародного права, так і зарубіжній науці.

Аналіз наукової, навчальної та іншої літератури дозволяє зробити висновок, що питання джерел права, джерел міжнародного права розглядалось на різних історичних етапах. Так, ще Гуго Гроцій дійшов висновку, що між багатьма народами або їхніми правителями (різних держав) потрібні договори або документи, які врегульовували б відносини між цими правителями, насамперед відносини у сфері війни і миру. Наступником Г. Гроція був американський професор Ч. Хайд, який стверджував, що кожній державі притаманний свій доктринальний підхід до сутності міжнародного права, його джерел. [371].

З-поміж сучасних українських учених найповніше досліджували походження та еволюційний розвиток джерел міжнародного права, їх співвідношення із джерелами національного права та інше професори І. Лукашук, О. Буткевич, І. Білас тощо.

Звернемо увагу на те, що власне *jus gentium* (право народів), яким визначалася ще у римському праві сукупність норм, що регулювали і деякі відносини між народами, протягом наступних поколінь трансформувався у сучасні джерела міжнародного права. Слід підкреслити, що в дослідженнях римського права дуже часто правом народів називалося те, чого дотримувалися тільки деякі цивілізовані народи, але воно не було основою будь-якої угоди. За висловом Г. Гроція, право народів періоду римського права являло собою "лише

предмет взаємного наслідування або ж випадкового запозичення одними народами в інших". [37].

У багатьох енциклопедичних, академічних та інших наукових виданнях з міжнародного права розгляд поняття "джерела", як правило, пов'язаний з питанням про створення міжнародно-правових норм. Наприклад, у праці Ф.Мартенса "Сучасне міжнародне право цивілізованих народів" зазначається, що "незалежні держави, які утворюють міжнародний союз, не підкоряються верховній владі, що визначала б своїми законами взаємні їхні відносини... Підставою юридичних норм, які визначають міжнародні відносини, є тільки усвідомлення цивілізованими державами необхідності міжнародного правового порядку і їх добровільна згода, що впливає звідси, на визнання його обов'язковості". Тому Ф. Мартенс робить висновок, що усвідомлення і згода набувають свого зовнішнього вираження (формулювання) у міжнародних звичаях і трактатах, у дипломатичних переговорах, у законодавстві, урядових розпорядженнях, нарешті, у рішеннях судів. Наскільки названі акти і звичаєві засади правильно відображають правосвідомість держав, настільки вони можуть вважатися джерелами сучасного позитивного міжнародного права. [219, с. 29].

Професор Віденського університету А. Фердросс у своєму курсі "Міжнародне право" пов'язує поняття "джерела міжнародного права" з дією міжнародно-правових норм у часі: "Процес виникнення, зміни і припинення дії цих норм регулюється самим міжнародним правом, тому що воно, подібно до інших правопорядків, містить не тільки норми матеріального права, які регулюють певні життєві відносини, а й правотворчі норми, що встановлюють, яким способом можуть виникнути, змінитися і припинитися позитивні норми права. Отже, обставини, що регулюються правотворчими нормами і за допомогою яких встановлюються норми міжнародного права, називають джерелами міжнародного права". [365].

Іншими словами, тут ідеться про так звані формальні (правотворчі) і матеріальні (позитивні) норми міжнародного права. Тому ті джерела міжнародного права, що регулюються формальними нормами, А. Фердросс

відносить до формальних джерел міжнародного права. Відповідно джерела міжнародного права, за допомогою яких діють соціальні феномени, що впливають на сам процес створення міжнародно-правових норм, належать до *матеріальних джерел* міжнародного права.

Американський професор міжнародного права Ч. Хайд визначає їх як "момент, коли принципи і правила, що регулюють поведінку держав, уперше з'являються як такі". [371].

У найширшому розумінні джерелом міжнародного права можна було б назвати матеріальні умови життя суспільства. Проте це визначення є надто загальним, адже матеріальні умови життя суспільства однаковою мірою є джерелом і інших надбудовних соціальних явищ, ідей, правосвідомості, внутрішньодержавного права тощо.

У радянській науці міжнародного права джерела міжнародного права визначалися як форми, в яких існують норми міжнародного права, тобто як результат процесу творення цих норм. При цьому спосіб творення норм міжнародного права ґрунтувався на так званій теорії узгодження волі держав.

Більш чіткий механізм міжнародно-правового нормотворення міститься у концепції узгодження позицій суб'єктів міжнародного права. Доцільно міжнародне нормотворення розглядати як підсумок узгодження не волі, а позицій держав.

Аналіз різноманітних сучасних теоретичних концепцій міжнародного права дозволяє визначити джерелами міжнародного права (у юридичному значенні) форми, в яких існують норми міжнародного права, створені спеціально уповноваженими суб'єктами міжнародного права в результаті узгодження їх позицій і спрямовані на врегулювання існуючих міжнародно-правових відносин. Тобто, мається на увазі, що створення норм міжнародного права – це процес, а джерела міжнародного права – це кінцевий продукт цього процесу.

Безумовно, сучасна система джерел права відрізняється як власною природою, так і різновидами, функціями, суб'єктним складом, інституційним забезпеченням тощо. На наше переконання, це знайшло відображення у переході

від доктринального визначення, зокрема, їх переліку, до нормативного врегулювання. На цих та інших аспектах ми зупинимось у наступних підрозділах дисертаційного дослідження.

Сучасні здобутки у сфері джерел права, джерел міжнародного права дозволяють відзначити певні теоретичні роботи, насамперед, дисертації, що засвідчують несистемну, але пильну увагу до даної проблематики.

Вважаємо, доцільним є виокремлення серії наукових праць О. Київець, включаючи дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему "Джерела міжнародного права» (Київ, 2012), монографію «У пошуках міжнародного права: переосмислюючи (2011) та інші. [159-160]

Варто підкреслити ще одну роботу у цій сфері – це дисертацію О. Москаленка на тему «Джерела права Європейського Союзу (міжнародно-правовий аналіз)» (Київ, 2006). Тут зазначено, що система джерел права Європейського Союзу складається із сукупності джерел права Європейських Співтовариств та джерел, сформованих у рамках двох інших опор Європейського Союзу. Однією із головних особливостей системи джерел права Європейського Союзу є наявність достатньо жорсткої внутрішньої ієрархії, саме наявність внутрішньої ієрархії є відмітною особливістю даної системи у порівнянні з міжнародним правом, в якому ієрархія джерел права відсутня [238].

Ю. Щокіним у свою чергу, підготовлено і захищено дисертаційне дослідження на тему «Міжнародно-правовий звичай: сучасні проблеми, теорія і практика» (Харків, 2016). [396]

З'ясуванню місця судового прецеденту в системі міжнародного права приділили увагу Л. Ніколенко, С. Семків та інші.

Поряд зі значними здобутками учених теоретиків, юристів-міжнародників, велика кількість досліджень в українській юридичній науці здійснювалися у контексті галузевих «джерел права» – конституційного, фінансового, господарського, муніципального, цивільного, адміністративного, екологічного тощо. Ці дослідження проводяться з часу набуття Україною незалежності,

зокрема, за останні десять років були захищені різноманітні дисертації з цієї тематики наступних авторів: П. Гвоздик, О. Джуринського, Н. Камінської, С. Кобернюк, Ю. Корейба, І. Ласько, О. Назаренко, І. Потапенко, В. Федоренка, В. Цоклана, Є. Шевкунової, О. Ярошенко і т. д. Важливе значення у контексті теми нашої роботи мають монографії С. Васильєва, О. Дмитрик, М. Саннікова, О. Ярошенко та інших науковців.

Якщо зупинитись на джерелах конституційного права, то слід згадати такі роботи: монографію В. Цоклана, В. Федоренка «Система сучасних джерел конституційного права України» (2009), В. Федоренка «Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти» (2009), «Джерела конституційного права України» (2010), дисертаційне дослідження В. Цоклана на тему «Система сучасних джерел конституційного права України: проблеми теорії та практики» (2008) тощо [380-381].

Згаданими авторами зроблено висновок, що категорія “джерело конституційного права” сформувалася історично і залишається однією з найбільш багатозначних і, водночас, суперечливих категорій сучасної юридичної науки. Узагальнення всіх матеріальних, формально-юридичних і інших аспектів джерел національного конституційного права в цілому дозволило зробити висновок, що під сучасними джерелами конституційного права України слід розуміти політичну волю та законні інтереси народу України, Української держави, територіальних громад України, а також інших суб’єктів конституційного правотворення, реалізовані у передбачених Конституцією та законами України юридичних формах. Тобто сучасні джерела конституційного права України об’єктивізують і унормовують політико-владні інтереси основних суб’єктів національного конституційного правотворення в передбачених Конституцією та законами України юридичних формах буття конституційно-правових норм. [380].

Варто згадати інше дослідження М. Мазур «Акти органів судової влади як джерело конституційного права України» (Харків, 2009), де автор дійшов серед іншого і теоретичних висновків, що в юридичній літературі сутність цього

поняття визначається переважно з позицій загальнофілософського та юридичного підходів. У межах першого підходу під джерелом права розуміються фактори об'єктивного й суб'єктивного характеру, що безпосередньо чи опосередковано впливають на його формування та зміст. Інший підхід передбачає дослідження способів буття позитивного права, що виступають інструментом пізнання змісту чинних правових приписів. У такому сенсі під джерелами права слід розуміти виражені, як правило, в певних установлених або визнаних державою формах принципи і норми права, а також інші нормативні правові приписи і положення, що характеризуються певним ступенем визначеності, дають можливість суб'єктам права дізнатися про зміст чинного права та за допомогою яких регулюються й охороняються суспільні відносини (формально-юридичні джерела права). [213].

До початку 2000-х років у межах науки конституційного права вивчалися і питання, пов'язані з муніципальним правом, місцевим самоврядуванням. Так, одразу після проголошення незалежності України різні аспекти місцевого самоврядування стали цікавити таких визнаних фахівців з конституційного права, як професори М. Орзіх, В. Погорілко, О. Фрицький. Їхні праці заклали підґрунтя для розвитку ще на той час неіснуючої галузі – муніципального права України, а також муніципального статутного права тощо.

У професора В. Погорілка наявні дослідження місцевих рад ще з 1980-х рр. («Місцеві ради у механізмі здійснення функцій Радянської загальнонародної держави», 1986 р.; «Ради – органи справжнього народовладдя», у співавторстві, 1983 р.), а також у процесі становлення місцевого самоврядування в незалежній Україні виклав свої погляди як у науковій, так і у навчальній літературі. Слід зазначити, що у працях цього дослідника не розглядалися питання щодо статутного права, проте визначальний внесок у сучасну вітчизняну науку В. Погорілка безумовний. Для прикладу згадаємо принаймі його фундаментальні роботи з конституційного права, виборчого права, референдного права України, муніципального права, конституційного ладу, науково–практичний коментар Конституції України, Популярну юридичну енциклопедію тощо. [170; 273]

Значну увагу привертають роботи з муніципально-правової проблематики професора О. Фрицького. Це пов'язано з тим фактом, що дослідник займався проблемами місцевого самоврядування і у радянські часи. У 1977 р. вийшла друком його монографія «Місцеві ради народних депутатів і управління», під його загальною редакцією у 1974 р. та у 1988 р. було видано «Радянське будівництво» відповідно українською та російською мовами [370, с.160]. Тому пропозиції та висновки О. Фрицького щодо реформування місцевого самоврядування, його статутного регулювання базуються не тільки на вагомому теоретичному базисі, але й на ґрунтовному урахуванні історичних традицій, радянських недоліків, прорахунків та досягнень, пов'язаних з багаторічними дослідженнями діяльності місцевих рад народних депутатів.

Професор М. Орзіх присвятив низку праць наукового характеру проблемам становлення статутного права, місцевого самоврядування в Україні. Він є автором статті «Гомруль» у Юридичній енциклопедії 1998 р., [262] аналітичних статей з критичним осмисленням національного муніципального досвіду та з пропозиціями щодо його вдосконалення «Місцеве самоврядування в незалежній Україні: десятиріччя досягнень та прорахунків» (2002), «Територіальна організація та територіальна дія держави» (2005), «Державний устрій України: концепція конституційної моделі» (1993). У співавторстві М. Баймуратова та М. Орзіха була видана книга «Міжнародні стандарти місцевого управління» (1996), а разом з А. Крусян – праця «Сучасний конституціоналізм в Україні. Вступ до українського конституційного права» (2006), значна частина якої присвячена проблемам місцевого самоврядування та його статутного регулювання. Загалом у своїх роботах професор М. Орзіх послідовно відстоював необхідність зменшення державного впливу на місцеве самоврядування, підвищення уваги до принципу гарантування місцевого самоврядування, самостійності територіальних громад і статутного права. Аналіз його наукових праць дає підстави зазначити, що він є прихильником громадської теорії місцевого самоврядування та наділення територіальних громад широкими повноваженнями, у т.ч. коли йдеться про статuti територіальних громад.

Крім професора М. Орзіха, після проголошення незалежності України питання, пов'язані зі статутами територіальних громад, у т.ч. територіальних громад міст, досліджували професори М. Баймуратов, О. Батанов, Н. Камінська, В. Кравченко, Н. Мішина, В. Моргун, А. Шевченко та ін.

Теоретичні напрацювання професора М. Баймуратова пов'язані як із загальними питаннями муніципального права у цілому, так і зі статутами територіальних громад, у т.ч. територіальних громад міст, зокрема. [18]

Безумовний внесок іншого вченого конституціоналіста і муніципаліста – О. Батанова. Його праці з порушеної нами проблематики, видається, є чи не найчисленніші. Йдеться про розкриття як теоретичних, так і практичних аспектів статутів, статутного права, муніципального права, муніципальної влади. Так, наприклад, відзначимо низку робіт, підготовлених згаданим автором: монографія «Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні» (2003), «Муніципальне право України» (2009) та ін. [23-29]

Прикметно, що О. Батановим підготовлено наукову школу, з-поміж здобутків якої доцільно виокремити, насамперед, дисертаційне дослідження І. Зайцевої на тему «Конституційно-правове забезпечення статутної нормотворчості у місцевому самоврядуванні в Україні» (Маріуполь, 2013), а також серію інших наукових праць, зокрема, «Муніципальна статутна нормотворчість в Україні: теоретико-методологічні проблеми становлення та розвитку» (2013), «Реалізація статутного права в Сполучених Штатах Америки: досвід для України» (2010) та ін.

У згаданій дисертації І. Зайцевої підкреслюється важлива роль актів статутної нормотворчості місцевого самоврядування у механізмі нормативно-правового регулювання суспільних відносин, виступаючи інструментом здійснення територіальними громадами їх функцій та повноважень. Здійснено порівняльний аналіз статутної нормотворчості у місцевому самоврядуванні у зарубіжних країнах, вказуючи на корелятивний зв'язок між сутністю, формою та роллю муніципального статутного регулювання та видом правової системи (сім'ї), до якої належить конкретна держава (англосаксонська, романо-

германська, іберійська) [127]. Звісно, у різних країнах на стан статутної нормотворчості у місцевому самоврядуванні впливають державний режим, форма державного устрою, неоднаковий підхід до розуміння сутності та природи державної влади та місцевого самоврядування, ступінь децентралізації та деконцентрації публічно-владних повноважень, розмежування адміністративно-територіальних одиниць на «природні» і «штучні», відмінності систем управління на місцевому рівні, етнонаціональні, духовно-культурні та історичні особливості і традиції тощо.

Таким чином, визначено муніципальне статутне право як комплексний міжгалузевий інститут, норми якого мають полівалентний характер, тому що суспільні відносини у територіальній громаді, які виникають у зв'язку з розробкою, прийняттям, набуттям чинності і реалізацією положень статуту територіальної громади, регулюються нормами різних галузей права (конституційного, адміністративного, цивільного, фінансового, земельного і т. д.). Вони об'єднують норми не тільки муніципального права, але й інших галузей публічного та приватного права. Комплексний характер муніципального статутного права обумовлений тим, що його норми регулюють або об'єктивно мають регулювати суспільні відносини всередині територіальної громади, які є предметом сумісного регулювання інших різних галузей права, насамперед, йдеться про муніципально-управлінські, муніципально-фінансові, муніципально-господарські, муніципально-земельні та інші відносини. [127]

Розділяючи загалом запропоновані ідеї, до певної міри не погоджуємось з визначенням муніципального статутного права як комплексного міжгалузевого інституту. Все ж таки, може доцільніше його розглядати підгалуззю муніципального права. Водночас, беззаперечно, важливо, що серія праць І. Зайцевої започаткувала наукову дискусію про статутне право і статутну нормотворчість.

Звісно, актами статутної нормотворчості місцевого самоврядування може охоплюватися широка сфера соціально-економічних, національно-культурних та

політичних відносин, які найбільш близько, безпосереднім чином зачіпають найважливіші питання повсякденного життя людини за місцем проживання.

Отже, статутна нормотворчість у місцевому самоврядуванні – це визнана та гарантована державою діяльність територіальних громад, органів та посадових осіб місцевого самоврядування щодо виявлення, ідентифікації, втілення інтересів територіальних громад, їх історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей та традицій шляхом прийняття, зміни або скасування статутів територіальних громад та інших, пов'язаних із ними актів місцевого самоврядування з питань місцевого значення в межах Конституції та законів України. [127]

Попри це, у сучасній юридичній науці накопичена значна кількість публікацій щодо правової природи статутів територіальних громад, їх ознак, функціональної ролі, співвідношення з іншими правовими актами у системі місцевого самоврядування тощо. Знання поглядів на локальну правотворчість та її завдання, принципи, стадії, функції вітчизняних та зарубіжних державознавців, допомагає краще зрозуміти проблеми розвитку муніципального статутного права, з'ясувати місце та значення статутів територіальних громад у процесах муніципального будівництва на сучасному етапі, провести паралелі між діючими раніше актами місцевої влади та існуючими нині муніципально-правовими актами, розглянути зарубіжний досвід статутної правотворчості у місцевому самоврядуванні, а також визначити лінію прогресу у розвитку різних форм муніципально-правового регулювання суспільних відносин.

Таким чином, у згаданих роботах конституціоналістів та муніципалістів здійснено теоретичний аналіз статутної нормотворчості і статутів як джерел конституційного і муніципального права.

Також відзначимо, що представники інших наук, не лише юридичної, вдаються до вивчення заявленої проблематики. Тут слід згадати дисертаційну роботу Д. Заяць на тему «Статутне регулювання системи місцевого самоврядування в Україні». З огляду на те, що дана праця підготовлена за спеціальністю державне управління (25.00.04 – місцеве самоврядування), [128]

це, на нашу думку, демонструє міждисциплінарну і міжгалузеву природу порушеної тематики.

У згаданій роботі розглянуто комплекс джерел, внаслідок чого виявлено недостатній рівень доступності текстів статутів сіл та селищ поза межами населеного пункту, де вони були прийняті; констатовано обмеженість законодавчого регулювання предмета статутів, що може мати як позитивні (значна свобода вибору предмета статутів їхніми розробниками), так і негативні аспекти (брак необхідних орієнтирів) тощо. Уточнено особливості використання термінів “статут”, “хартія”, “мала конституція”, “статутне право” та “статутне регулювання”. Д. Заяць на основі аналізу статутів територіальних громад з’ясовано, що статутне регулювання статусу органів та посадових осіб місцевого самоврядування охоплює передовсім окремі аспекти функціонування місцевих рад, а натомість значно менше статутами врегульована діяльність голови, його заступників та секретаря ради. За результатами проведеного дослідження згадана авторка напрацювала рекомендації щодо вдосконалення напрямів статутного регулювання системи місцевого самоврядування в Україні, зокрема такі: продовження розроблення модельних статутів при максимальному плюралізмі їхніх форм і змісту (зокрема для різних типів територіальних громад); проведення популяризаційних заходів у громаді з приводу розроблення статуту; запровадження обов’язковості публікації проекту статуту в засобах масової інформації та електронному варіанті; пошук та відображення у статутах нових форм безпосередньої участі територіальної громади у вирішенні місцевих питань, за умови, що вони не суперечать чинному законодавству; забезпечення статутів необхідними коментарями з приводу питань, які могли б викликати потребу в додаткових тлумаченнях; умотивованість у статутах вимог щодо мінімальної кількості людей чи їхніх підписів для здійснення того чи іншого заходу; проведення юридичної та мовної експертизи проектів статутів перед їх прийняттям; дотримання вимог нормопроєктувальної техніки (зокрема, чіткість і відносна лаконічність викладення положень статутів); відмова від прагнення зробити статут надто великим за обсягом; перенесення значної за обсягом

довідкової інформації у додатки до статуту; законодавче урегулювання низки питань, пов'язаних із регулюванням статутами місцевого самоврядування (передовсім це стосується чіткішого формулювання предмета статутного регулювання, а також вирішення питання дії статуту та членства у територіальних громадах у ситуаціях, коли одні населені пункти належать до адміністративних меж інших) тощо. [128].

Не применшуючи значення таких рекомендацій і висновків, відзначимо, що їм до певної міри не вистарчає більш ґрунтовного теоретичного узагальнюючого аналізу, включаючи порівняльно-правовий аспект.

Відомий учений П. Любченко не лише вивчає та аналізує тенденції розвитку статутного права, а також є автором модельного статуту територіальної громади міста (з районним поділом) [210]. Є прихильницею розробки модельного статуту територіальної громади міста О. Мельничук [233, с. 153-158]. У своїх розробках фактично модельний статут територіальної громади міста запропонував Ю. Сурмін. Він відстоює думку про те, що «бажано розробити кілька модельних статутів (наприклад, для різних за чисельністю населення населених пунктів), що дозволить максимально повно врахувати місцеві особливості при розробці статуту конкретної територіальної громади на основі того чи іншого модельного статуту». [340]

Б. Адамоков висловив ідею щодо доцільності «складання модельних статутів не для муніципальних утворень різних видів, а для певних регіонів з урахуванням місцевих історичних традицій» [1, с. 213].

Отже, традиційно в цих роботах досліджується не тільки особливості джерел певних галузей права, зокрема, конституційного, муніципального тощо, але розглядаються дискусійні питання, іноді звертаються до загальнотеоретичних визначень джерел права, їх ознак та системи, визначення особливої природи статутів як джерел права, статутного права, статутної правотворчості.

Узагальнення доктринальних поглядів на проблему статутів як джерел права, а також вивчення основ методології наукових досліджень дозволяє виокремити специфіку методологічних засад нашого дослідження.

По-перше, методологічну основу при дослідженні джерел права в цілому, деяких з них зокрема, у тому числі статутів, становить діалектичний та діяльнісний підходи. Діалектичний підхід дозволяє розглянути статuti як явища, що є соціально обумовлені та постійно розвиваються. У свою чергу, діяльнісний підхід дозволяє трактувати статuti як результат правотворчої діяльності на внутрішньодержавному і міжнародному, наднаціональному рівнях. Така діяльність є юридично та соціально значущою.

По-друге, за допомогою системного і структурно-функціонального методів можна виявити основні характеристики статутів у різних галузях публічного і приватного права, в правових системах держав англо-американської та романо-германської правових сімей. На цій основі можливе розкриття місця і значення статутів у системі джерел права.

По-третє, історичний та антропологічний, аксіологічний та феноменологічний, деякі інші методи дозволили розкрити специфічні властивості даного виду джерел права на різних етапах їх формування та функціонування, їх спрямованість на захист прав та інтересів фізичних і юридичних осіб, зокрема, територіальних громад, а також специфіку регламентації правового статусу даного виду територіальної спільноти, населених пунктів, міжнародних організацій, які уповноважені на розробку і прийняття статутів різних рівнів. Базуючись на природно-правовому підході, громадівській та змішаній теорії місцевого самоврядування не лише можна розкрити багатогранну природу і сутність, функціональне призначення територіальних громад, а й тим самим фактично можна стверджувати про реалізацію загальнодемократичних цінностей на локальному рівні. На жаль, у вітчизняній науці, менше уваги приділяється специфіці статутного регулювання у секторі безпеки та оборони, де статuti мають іншу, а саме вищу юридичну силу закону, а також у сфері приватно-правового регулювання,

По-четверте, застосування загальнологічних методів (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, узагальнення, абстрагування) дозволили виявити основні тенденції еволюції статутів, статутної правотворчості, формування статутного права, його різновидів і т.д. Застосовано низку спеціально-юридичних методів, зокрема, герменевтико-правовий метод, метод правової семіотики, що дозволили пізнати природу і сутність, змістовні характеристики статутів як джерела права, на їх текстів, відповідних знакових систем наочно продемонструвати відповідні специфічні особливості статутів у різних галузях права і законодавства, на прикладах різних правових систем і правових сімей.

Аналіз аксіологічних та онтологічних характеристик статутів і статутного права свідчить про те, що найбільшою мірою ціннісний потенціал статутів і статутного права, статутного правового регулювання, локальної саморегуляції територіальних громад (аксіологічний аспект), їх роль з точки зору повсякденного соціального існування людини за місцем проживання (онтологічний аспект) розкривається у процесі нормативної фіксації, врахування, реалізації та захисту історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей життєдіяльності людини, організацій, спільнот та інших різноманітних утворень.

Їх закріплення у статутах територіальних громад, громадських та інших організацій оптимально відображає функціональну роль і значення статутної правотворчості, вказує на інструментальну цінність муніципального правового регулювання, цивільно-правового регулювання, інших видів правового регулювання, демонструє синергетичний зв'язок цих особливостей і традицій з перспективами розвитку місцевого самоврядування у конкретному селі, селищі, місті, розкриває їх значення як внутрішнього фактору самоідентифікації, саморозвитку й самоорганізації територіальних громад. [142; 158]

Нарешті, визначальним та основоположним для досягнення мети і завдань цього дослідження є порівняльно-правовий або компаративістський метод. У результаті його застосування можливе вивчення статутів у порівняльно-правовому контексті, що дозволить виявити спільні та відмінні ознаки статутів у

приватному і публічному праві, матеріальному і процесуальному праві, у континентальній та англо-американській правових сім'ях.

Власне, з огляду на відсутність ґрунтовних вітчизняних праць про поняття і природу статутів як особливого виду сучасної системи джерел права, так само і статутного права, і статутного правового регулювання, і його різновидів, чітко визначеної юридичної сили статуту та багато інших аспектів, вкрай необхідним є ознайомлення з відповідним зарубіжним досвідом, існуючими підходами у зарубіжній науці. На основі ґрунтовного такого вивчення, а також крізь призму потреб та інтересів, можливостей в умовах української дійсності, і набутих справді позитивних практик, варто розглядати доцільність чи недоцільність відповідного запозичення статутного регулювання і т.д.

Питання методології пізнання права, правової реальності джерел права загалом, рідше статутів як їх різновидів, значною мірою відображені у працях С. Алексєєва, Є. Бурлая, С. Бобровник, Д. Керімова, А. Козловського, В. Нерсесянца, Н. Пархоменко, О. Тихомирова, М. Цвіка та ін. Певні світоглядні і методологічні особливості аналізували Т. Андрусак, Л. Герасіна, В. Зоркін, І. Ісаєв, О. Литвинов, А. Поляков, В. Селіванов, Є. Соловйов та ін.

А. Кучук та деякі інші дослідники підкреслюють, що методологія юридичної компаративістики – це система принципів, підходів та методів пізнання правових явищ, а також учення про цю систему. З-поміж таких принципів виділяють принципи необхідності та повноти, об'єктивності, правового поліцентризму та ін. Основними підходами згаданий автор визнає діалектичний і синергетичний. [192-193] Нарешті, до методів, характерних для дослідження джерел права та інших державно-правових явищ, переважно відносять методи абстрагування, аналізу, синтезу, індукції і дедукції, моделювання тощо.

Звісно, перелік таких методів дослідження у даному випадку не є вичерпним і доволі дискусійним, а взагалі це може становити фактично предмет самостійного дослідження.

Отже, аналіз історіографічної і методологічної основ дослідження статутів та інших джерел права демонструє певну увагу учених до цих державно-правових явищ. Водночас, така увага спостерігається не на всіх історичних етапах, і пов'язана переважно з вивченням загальнотеоретичних особливостей джерел права (представниками науки теорії держави і права), меншою мірою розкриваються такі особливості на прикладі конкретних галузевих джерел права (за винятком конституційного і муніципального права).

Стосовно доктринальної основи дослідження статутів як джерел права, створеної за участі вітчизняних учених, то процес її становлення і розвитку активізувався фактично в останні десятиріччя. Не дивлячись на існування теоретичних праць, присвячених джерелам права, їх галузевої і міжгалузевої природи, вважаємо, що саме вчені конституціоналісти і муніципалісти найбільше уваги приділили розгляду питань, пов'язаних власне із статутами, статутним правом, статутною правотворчістю і т.д. На жаль, така тенденція не є характерною для господарського і цивільного права, фінансового і банківського, військового та освітнього права, інших підгалузей чи галузей права.

1.2. Зовнішня форма (джерело) права: поняття і види

З часу запровадження терміну «джерела права» як джерела його пізнання, на яких базуються правовідносини, його сутнісне наповнення зазнало значних змін і трансформацій. Тривалий період часу змінювались погляди науковців щодо розвитку різновидів джерел права, підходів та критеріїв їх класифікації тощо.

У подальшій історії формування поняття «джерело права» було виявлено дві головні тенденції:

1) суб'єктивістська – більш рання і стійка, визначала поняття через правостворюючі сили, Бога, церкву, державу і т.п.;

2) об'єктивістська – більш пізня і фрагментарна, визначала поняття через дух, розум, свідомість, психіку, культуру. [155, с. 36-39]

Звертаючись до змісту категорії «джерело права», необхідно зазначити, що існує у вітчизняній науці розуміння цього терміна корелюється із загальним, академічним уявленням про нього, притаманним західним авторам. І вітчизняні, і західні науковці практично є одностайними щодо уявлень про поняття, зміст та роль джерела права у правовій системі. Про це свідчать чисельні наукові публікації, в тому числі і західних авторів, у яких принципових розбіжностей у цьому питанні не спостерігається. У публікаціях зарубіжних вчених джерело права найчастіше трактується як зовнішнє вираження права. Однак сам термін «зовнішній вияв права» не завжди розуміється і тлумачиться однозначно. Так, в одних випадках цей «зовнішній вияв права» називають формами права, в інших – джерелами, деколи – одночасно і формами, і джерелами права. [360, с. 145]

Джерела права є однією з основних та найбільш вагомих категорій права і цілому у прикладному та теоретико-пізнавальному відношенні. Визначення і зрозуміння сутності юридичних джерел права перебувають у тісній залежності від правових шкіл і концепцій, що розвиваються протягом тривалого часу. [230, с. 15]

Існують наступні домінуючі підходи до розуміння значення терміна "джерело права".

Так, гносеологічний – полягає в тому, що джерело права визначається як джерело пізнання права, тобто те, звідки ми черпаємо свої знання про право. Це можуть бути юридичні пам'ятки історії («Закони Ману» в Стародавній Індії чи «Руська Правда» часів Київської Русі) судові справи та звичаї, промови видатних юристів, літописи та історичні хроніки).

Джерела права в соціальному розумінні – це об'єктивно утворені в певному суспільстві чинники правотворчості, які впливають на свідому діяльність людей, ініціюють розвиток їх правових потреб та інтересів, що зумовлюють правотворчу діяльність суб'єктів, втілюючи у зміст правових норм різні інтереси суб'єктів суспільних відносин (класів, верств суспільства, націй), які утворюють соціальну структуру суспільства. [314, с. 31]

підходи до розуміння значення терміна "джерело права".

Згідно до матеріального підходу розуміння джерелами права визначають матеріальні, соціально-економічні умови життя суспільства, суспільні відносини в цілому, природні, культурні, політичні, релігійні та інші чинники, які обумовлюють виникнення, розвиток та зміст права. На противагу цьому, за ідейним підходом під терміном «джерело права» розуміють різні правові вчення, правові ідеї, концепції, правосвідомість суб'єктів правотворчості, що формують певне праворозуміння і покладені в основу норм права, впливають на їх зміст. У свою чергу, інституційне розуміння даної категорії дозволяє звернути увагу на правотворчу діяльність органів державної влади та інститутів громадянського суспільства, які встановлюють або санкціонують норми права. У більш широкому розумінні інституційні джерела права – це держава, державна влада з огляду на те, що саме держава опосередковує зв'язок права з об'єктивно існуючими суспільними відносинами та надає правовим приписам загальнообов'язкового значення.

Формальний або юридичний (формально-юридичний) підхід полягає у тому, що під джерелом права розуміють різні форми (способи) зовнішнього виразу правових норм. Джерела права у формальному (юридичному) або спеціальному розумінні – це акти уповноважених суб'єктів права, що є формою вираження і закріплення правових норм.

Зовнішня форма (джерело) права розглядається як форма об'єктивації норми права шляхом надання їй загальнообов'язковості. [207, с. 185] С. Лисенков, А. Колодій стверджують, що термін «джерело права» використовується у двох аспектах: соціальне (матеріальне) та юридичне джерела права. Якщо під джерелом права розуміти те, що породжує право чи правові норми, то для суб'єктів, які встановлюють правові норми, і для суб'єктів, які їх застосовують, джерела права різні. Так, у випадку правотворчості джерелами є юридичний мотив, суспільні відносини, що мають правову природу, типові види правомірної поведінки, конкретні фактичні правовідносини, правові принципи, конституція, міжнародно-правові угоди, загальнолюдські цінності, правова культура та правосвідомість [162; 350].

Класифікуючи їх, можна виділити:

- 1) соціально-правові джерела, у тому числі об'єктивні та суб'єктивні (матеріальні та ідеальні);
- 2) юридичні джерела (офіційні та неофіційні).

Соціально-правові джерела права – це, насамперед, суспільні відносини, які мають правову природу, правосвідомість і т.і., а до юридичних джерел відносяться нормативні настанови, юридична практика, юридична наука тощо. Крім того, доцільно розрізняти джерела права і способи правоутворення – нормативний, договірний, ідеологічний, стихійний та казуальний.

На думку Н. Пархоменко, джерела права доцільно розглядати у формально-юридичному розумінні як обов'язкові до виконання акти уповноважених суб'єктів права, що містять норми права у письмовій формі, а також акти волевиявлення владних суб'єктів, що є неписаними нормативними фактами, на основі яких (актів) виникають, змінюються та припиняються правові відносини. [265]

Окремої уваги заслуговує дефініція, запропонована В. Косовичем, основу якої склав соціологічний підхід до права: «Джерела права – це його ідейні витoki, в основі яких лежать аксіологічні орієнтації та правові настанови особи, соціальної групи, суспільства». [176, с. 13-14] Також варто відзначити його наукову розвідку «Живе право» як джерело формування досконалих нормативно-правових актів України» про те, які соціальні цінності необхідно враховувати при здійсненні нормотворчості, щоб забезпечити ефективне правове регулювання суспільних відносин в Україні. [177, с. 34-40]

Видається, що запропоновані ідеї стосуються і досліджуваного нами явища, а саме статутів як джерел права, поряд з іншими поширеними джерелами.

Є.П. Євграфова зауважує, що у співвідношенні з внутрішньою формою права як способом викладення його змісту, зовнішню форму слід розуміти як спосіб (способи) надання офіційності, публічності та обов'язковості нормативно-правовому акту, у якому логічно й у певній послідовності викладені приписи, правові норми. [113, с. 324]

Таким чином, право як цілісне суспільне явище офіційно формується, існує та розвивається в певній формі, що безпосередньо відповідає фундаментальній ознаці права – формальній визначеності. Форма права являє собою сукупність визнаних конкретною державою офіційно-документальних способів зовнішнього виразу та закріплення правових норм.

Загалом у сучасному науковому середовищі розвитком та конкретизацією інтегративного підходу до змісту і поняття терміна «джерело права» є спроба наповнити його ще більш різноманітним смисловим значенням, розглядаючи в якості джерел права ті матеріальні, соціальні та інші умови життя суспільства, котрі об'єктивно зумовлюють необхідність прийняття змін або доповнень до тих чи інших нормативно-правових актів.

З урахуванням вищезазначеного, а також виходячи з того, що форму права саму іноді окремо розглядають в якості юридичного джерела права, видається їх використання як до певної міри синонімів. Саме в юридичному сенсі форма права і джерело права застосовуються вітчизняними і зарубіжними науковцями як тотожні поняття у всіх тих випадках, коли вони розглядаються в якості способу вираження державної волі, способу встановлення державних приписів або способу, за яким правилу поведінки надається державною волею загальнообов'язкова сила.

Акцент на двох аспектах форми права – внутрішньому і зовнішньому – залежить від того, що визнається змістом права. Якщо такий зміст утворює система правових норм (закріплена в них державна воля), то його формою визнається законодавство, яке розглядається як спосіб вираження, організації та існування змісту права. При цьому внутрішній аспект форми права полягає у тому, що він означає структуру права, тоді як зовнішній – у визначенні законодавства зовнішньою формою права як інституційного цілісного соціального явища. [114, с. 13]

Але слід зазначити, що найчастіше, оперуючи поняттям «форма права», його ототожнюють саме із зовнішньою формою права. Таке уявлення про форму права базується на аналізі змісту та співвідношенні філософських категорій:

сутність, зміст та форма. Сутність будь-якого соціального явища складає внутрішній зміст предмета як єдність усіх його характерних властивостей, зв'язків та відносин. Способом існування і зовнішнього вияву сутності виступає форма. Причому зовнішня форма існування і вияву внутрішнього змісту конкретного явища часто має не другорядне, а вирішальне значення. Так, сутністю права є воля суспільства, держави або пануючого класу, владні розпорядження якого є загальнообов'язковими. Однак вони стають такими завдяки формі виявлення цієї волі – актам державної волі.

М. Мазур доводить, що зміст понять "формально-юридичне джерело права" та "зовнішня форма права" є схожим, але не тотожним і при виборі між цими термінами перевагу слід віддавати першому (якщо тільки мова не йде про конкретні проблеми правотворчості, наприклад, про вдосконалення форми деяких нормативно-правових актів), оскільки воно краще розкриває сутність права як соціального регулятора. По-перше, це пояснюється тим, що надання нормам права певної зовнішньої форми не є кінцевим проявом їх буття, а навпаки з цього моменту, якщо говорити образно, починається їх "життя". Норми права, виражені ззовні у певній офіційній формі стають джерелом, з якого суб'єкти права дізнаються про зміст чинного права. По-друге, категорія "форма", як категорія філософська, завжди протиставляється змісту, оскільки кожне явище можна охарактеризувати з позицій змісту й форми. З огляду на це, поняття "джерело права" є дещо ширшим за обсягом ніж "форма права", адже об'єднує в собі і формальні, і змістовні ознаки, що дозволяє йому повніше відображувати сутність явища, яке ним позначається [213].

З'ясовуючи сутність джерел права іноді дослідники доходять висновку, що вони: а) завжди містять чинні правові принципи, норми чи інші нормативні правові приписи; б) як правило, мають наперед визначену державою або визнану нею офіційну форму (наприклад, форму певного правового акта); в) характеризуються єдністю формальних і змістовних ознак; г) характеризуються певним ступенем визначеності; д) є джерелом інформації про зміст чинного права; е) виступають самостійно чи в поєднанні з іншими

джерелами права регуляторами суспільних відносин, створюючи юридичні підстави для реалізації права, у тому числі для вирішення конкретних юридичних справ в процесі правозастосування. [213]

Серед джерел права залежно від комплексу критеріїв, що включають юридичну силу відповідного джерела права, його соціальну значущість та ступінь поширеності, розрізняють первинні та вторинні джерела права. Такий поділ джерел права притаманний передусім романо-германській правовій сім'ї, до якої на сьогодні тяжіє й правова система України.

Первинні джерела права містять правові норми, що мають обов'язкову юридичну силу для судів та інших правозастосовних органів. У країнах романо-германського права до таких джерел зазвичай відносять нормативно-правові акти та санкціоновані звичаї, причому пріоритет однозначно належить нормативно-правовим актам. У ряді країн первинні джерела права включають і «загальні принципи права». До вторинних джерел права відносять раніше ухвалені судові рішення, яким надається прецедентний характер, і правову доктрину. Ці джерела відіграють допоміжну роль та не є достатньою юридичною базою для ухвалення судових рішень, їх використання в правозастосуванні є факультативним та віднесено на розсуд правозастосувача. [121]

Водночас, відзначимо, що така позиція не є абсолютною чи загально визнаною, що підтверджують відповідні дослідження.

За кількістю суб'єктів створення вирізняють такі форми: одноособові (прецеденти, укази, закон – законодавець є консолідуючим джерелом волі); колективні (автономії та договори); форми, автори яких численні, або їх кількість встановити складно, або це не має значення (доктрини, релігія, звичаї). [314, с.32-33]

За часом дії джерела права можна поділяти на: постійні; тимчасові. Більшість джерел права мають постійно діючий характер. Вони втрачають чинність за умови набуття чинності іншим джерелом, яким скасовується дія попереднього. Тимчасові – діють у межах визначеного періоду. Наприклад,

закони України про державний бюджет України на відповідний рік. [109, с.79-80]

Н. Пархоменко також пропонує класифікувати джерела права і за іншими критеріями. Так, залежно від способу прийняття, на думку науковця можна виділити формально-юридичні джерела, прийняті уповноваженими органами державної влади; на референдумі народом; акти, прийняті в порядку делегованої правотворчості та шляхом санкціонування. У цьому контексті формально-юридичні джерела права можна поділити на дві групи залежно від ставлення держави до правових форм, носіїв правових норм, а саме: джерела, встановлені державою (нормативно-правові акти) - держава активна у створенні норми, прямо виявляє свою волю в конструюванні змісту права, де правова норма створюється професійним спеціально уповноваженим державним апаратом; джерела, санкціоновані державою, коли держава схвалює створену не нею соціальну норму, надаючи їй юридичного значення (правові звичаї, юридичні (судові) прецеденти), нормативні договори, доктрини та релігійні норми (мусульманське право). [265, с. 143]

Окрему увагу заслуговує поділ джерел права на традиційні і нетрадиційні. Як зазначає Д. Храмов, поділ джерел права на традиційні й нетрадиційні пов'язано з таким критерієм як їх похідність від історичної правокультурної традиції суспільства, що склалася. Це виводить дослідника на проблему необхідності розуміння й урахування історико-культурологічної залежності всієї системи джерел права від особливостей національної правової системи, що об'єктивно склалася. [376, с. 42] Традиційні джерела права безпосередньо асоціюються з нормативно-правовими актами або законодавством і включають Конституцію й закони України, підзаконні акти та міжнародні договори.

Нетрадиційні джерела права – результат процесу розвитку сучасного права, поглиблення контактів між державами, врахування нових суспільних умов і потреб. До них відносять: правові звичаї, правові концепції, правову доктрину, принципи права, правозастосовну практику, правосвідомість, право юридичної експертизи, програмне право, природне право та ін. [58, с. 195] Нетрадиційні

джерела права можна диференціювати за джерелом їх закріплення в законодавстві, а саме – на законодавчі (правовий звичай, нормативний договір) і незаконодавчі (правова доктрина).

Існують й інші класифікації форм (джерел) права. Так, за належністю до певної правової сім'ї розрізняють

джерела права романо-германської правової сім'ї

джерела права англосаксонської правової сім'ї,

джерела права традиційної правової сім'ї,

джерела права мусульманської правової сім'ї.

З-поміж основних формально-юридичних джерел права необхідно відзначити наступне:

– у романо-германській правовій сім'ї – нормативно-правовий акт, правовий звичай, судова практика, нормативно-правовий договір;

– джерелами права англо-саксонської правової сім'ї водночас є судовий прецедент, нормативно-правовий акт, правовий звичай;

– на відміну від попередніх, для правової сім'ї країн мусульманського права – Коран, Суна, іджма, правова доктрина, кіяс, нормативно-правовий акт;

– у сім'ї традиційного права – правовий звичай, нормативно-правовий акт, судовий прецедент.

Нині у вітчизняній правовій доктрині домінує точка зору, що основною формою права є нормативно-правові акти органів держави. Другою за значущістю формою є правові договори. Правовий звичай має обмежене застосування, а судовий прецедент не використовується в Україні взагалі.[350]

О. Скакун виділяє такі основні джерела (форми) права в державах світу і Україні: нормативно-правовий акт; нормативно-правовий договір (внутрішньодержавний); міжнародно-правовий акт (договір); правовий прецедент (судовий і адміністративний); правовий звичай; правова доктрина (доктринальний текст); релігійно-правовий текст (релігійно-правова норма). [318, с. 209]

Отже, найпоширенішими джерелами (формами) права є:

нормативно-правовий акт,
нормативно-правовий договір (особливо його різновид – міжнародно-правовий договір),
правовий прецедент (особливо його різновид – судовий прецедент),
правовий звичай.

Залежно від способу оформлення і форми зовнішнього вияву, джерела права можна поділити на писані і неписані, формальні і неформальні. Зокрема, писані джерела права відіграють визначальну роль у системі романо-германського права загалом і виступають як документ, що має певну форму (наприклад нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий прецедент, загальні принципи права). Неписані – не мають форми документа, але можуть виявлятися у вигляді активної поведінки, що має юридичний зміст, впливають на процес формування і розвитку формально-юридичних джерел права. До них слід віднести правові звичаї. [265, с. 145]

Відзначимо, що безсумнівно, провідним джерелом (формою) права в більшості держав світу в ХХІ ст. утвердився нормативно-правовий акт. Він є основним джерелом (формою) права і в Україні.

Нормативно-правовий акт – письмовий документ компетентного органу держави, в якому закріплено забезпечуване нею формально обов'язкове правило поведінки загального характеру. [300, с. 111] На думку Л. Луць, нормативно-правовий акт – це письмовий юридичний акт правотворчого суб'єкта, що містить норму чи принцип права. [207, с. 185] Н. Пархоменко зауважує, що нормативно-правовий акт – письмовий документ, прийнятий компетентним органом держави або уповноваженим суб'єктом, що встановлює, змінює, припиняє чи конкретизує норми права, містить розпорядження загального характеру й постійної дії, розрахований на багаторазове застосування. Це правовий акт, що приймається органами державної влади у процесі правотворчості. У Конституції України визначено перелік форм нормативно-правових актів для кожного суб'єкта правотворчої діяльності, їх ієрархічне підпорядкування та порядок дії в часі, просторі та щодо кола осіб. [265, с. 161]

Нормативно-правовий акт, на думку О. Скакун, виконує дві рівнозначні функції: функцію юридичного джерела права і функцію форми права, тобто виступає як спосіб існування і вираження норм права. [318, с. 112] Відмінність між нормативним актом та іншими правовими актами (зокрема, актом тлумачення норм права і актом застосування норм права) полягає в наступному:

По-перше, нормативно-правовий акт містить правові норми, встановлює нові права і обов'язки, яких раніше не було, або змінює (скасовує) їх. Інші юридичні акти не встановлюють нових норм права. Акт тлумачення норм права, наприклад, лише пояснює чинні норми. По-друге, нормативно-правовий акт містить норми права загального характеру, тоді як індивідуальний акт (акт застосування норм права) має індивідуальну спрямованість. Він стосується конкретної особи або вирішення конкретної юридичної справи (наприклад, пошкодження насаджень заборонене – адресовано до всіх, а Указ Президента призначити «такого-то» головою обласної адміністрації – це правовий, а не нормативно-правовий акт, тому що норм права в ньому немає, тобто немає прав і обов'язків, відтак, – це акт застосування норм права).

Юридичні властивості нормативно-правових актів проявляється в наступному: такі акти є формально-обов'язковими волевиявленнями держави. Усі вони є державними за своїм характером. Вони видаються або санкціонуються тільки органами держави, мають вольовий характер. За допомогою них утримується та здійснюється державна влада. З порушенням велінь, що закріплюються в нормативно-правових актах, пов'язане настання кримінально-правових, цивільно-правових й інших юридичних наслідків; містять правила поведінки загального характеру; приймаються органами держави, посадовими особами (або у деяких випадках, передбачених законом, іншими суб'єктами); має форму письмового акта-документа і точно визначені реквізити: а) вид акта (закон, указ, постанова); б) найменування органу, який ухвалив акт (парламент, президент, уряд, місцевий орган влади); в) заголовок (деякі акти, наприклад, розпорядження Кабінету Міністрів України приймаються без заголовка); г) дата ухвалення акта; г) номер акта; д) дані про посадову особу,

яка підписала акт [318, с. 314]; публікується в офіційних спеціальних виданнях з обов'язковою відповідністю автентичності тексту офіційного зразка; поширюють свою чинність на певний час, територію, коло суб'єктів; має юридичну силу, що дає можливість визначити принципи підпорядкування та ієрархічної побудови системи нормативно-правових актів.

Сукупність нормативно-правових актів утворює систему нормативно-правових актів, яка має вертикальний і горизонтальний виміри. Вертикальний вимір характерний для федеративних держав, де існує загальнофедеративне законодавство й законодавство суб'єктів федерації. Горизонтальний вимір (поділ на інститути й галузі законодавства). [265, с. 161-162]

Важливо звернути увагу на таку характеристику як дія нормативно-правових актів – це їх фактичний вплив на суспільні відносини. Кожний нормативно-правовий акт призначений для врегулювання певних соціальних відносин, тому встановлення меж його дії є необхідною умовою забезпечення правомірності використання і застосування приписів, які складають зміст цього акта. Будь-який нормативно-правовий акт, має межі своєї дії в трьох «вимірах»: 1) у часі, тобто обмежений періодом дії, коли нормативно-правовий акт має юридичну чинність; 2) у просторі, на який поширюється дія нормативно-правового акту; 3) за колом осіб, які підпадають під вплив нормативно-правового акту: на основі нормативно-правового акту у них виникають юридичні права і обов'язки.

Дія нормативно-правових актів у часі обмежена моментом набрання ними юридичної сили і моментом її втрати. Нормативно-правовий акт набирає чинності: а) з часу, зазначеного в самому нормативно-правовому акті, з якого він набирає чинності; б) з часу прийняття чи підписання, зазначеного, як правило, у самому нормативно-правовому акті; в) з часу опублікування нормативно-правового акта; г) на всій території України одночасно після завершення 10-денного строку з моменту опублікування нормативно-правового акта, яке повинно відбутися не пізніше семиденного строку після його прийняття, якщо інше не

зазначено в акті; г) з часу, з якого він надійшов до адресату (це притаманне відомчим нормативним актам).

Чинність новоприйнятих нормативно-правових актів поширюється на відносини, що виникають після набрання ними чинності. Лише в окремих випадках під вплив нормативно-правових актів підпадають відносини, що виникли до набрання ними юридичної сили. Це стосується: а) кримінального закону, якщо він пом'якшує чи скасовує покарання; б) прямих вказівок суб'єкта правотворчості, що містяться у нормативно-правовому акті. Подібна дія нормативно-правових актів називається зворотною силою закону.

Нормативно-правові акти вищих органів законодавчої і виконавчої влад мають чинність на всій території держави, а місцевих – на території відповідного регіону. На території регіону діють нормативно-правові акти різної юридичної сили, між якими можлива колізія (суперечність). Тоді діє той нормативний акт, що має вищу юридичну силу, за умови її рівності – той, який прийнятий пізніше. Чинність нормативно-правових актів поширюється не тільки на громадян України, а й, за деякими обмеженнями, – на іноземців, осіб без громадянства, які перебувають на території України.

Сучасні науковці поділяють нормативні акти на закони і підзаконні нормативно-правові акти. До основних джерел права слід відносити лише закони, а підзаконні акти необхідно відносити до допоміжних джерел права, так як вони видаються на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання. А. Колодій, О. Тихомиров, С. Лисенков стверджують, що закон – це нормативно-правовий акт, який регулює найбільш важливі суспільні відносини і тому приймається колегіальним представницьким органом державної влади (парламентом) або всенародним голосуванням (референдумом). [347; 350]

Отже, законом регулюються питання, що мають найважливіше суспільне і державне значення, зокрема, питання конституційного характеру; принципи організації, порядок формування і діяльності центральних та місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування; основні права і свободи та обов'язки людини і громадянина, гарантії їх забезпечення; основні умови

створення і діяльності громадських організацій та політичних партій; прийняття державного бюджету; оподаткування; встановлення основних засад регулювання економіки; основні питання оборони і національної безпеки, міжнародних відносин тощо.

У загальному вигляді ієрархія нормативних правових актів така: закон – підзаконний акт. У науковій літературі вказується, що «ступінь правової сили» форми права «на ієрархічній дробині правової системи принципово відповідає співвідношенню абстрактності та конкретності її приписів, а також їх узагальненості та індивідуальності». Через це закон має більш абстрактний характер порівняно із підзаконними актами. У світлі сучасної теорії рішень закони та підзаконні акти, прийняті вищими органами державної влади, можна віднести до державних управлінських рішень стратегічного типу. [305, с. 57-61]

Неузгодженість, суперечливість, занадто велика абстрактність формулювань, наявність прогалин, неможливість реалізації законів через відсутність відповідних підзаконних актів та інші недоліки створюють передумови для нестабільності правового регулювання, неузгодженості дій самих представників публічної влади, зниження в суспільстві довіри до права як до ефективного регулятора суспільних відносин. Особливість юридичної природи допоміжних джерел права в тому, що вони не створюють абсолютно нових правил поведінки, а доповнюють, уточнюють і конкретизують чинні норми. Їх юридична сила, практична дія зберігається і визначається на час дії основних норм, доповненням до яких вони є. У сучасній теорії права допоміжні джерела права переважно включають: правовий звичай; правова доктрина; принципи права. [230, с. 163]

Допоміжні джерела права, являють собою систему нормативних приписів, які як правило створені в процесі правозастосовчої діяльності, не уповноваженими на те державними органами або інколи і уповноваженими на те органами, але при безумовному субсидіарному характері застосування таких приписів для врегулювання суспільних відносин, що виникають без прямого державного втручання, але при подальшому державному схваленні. При такому

розумінні, по суті, йдеться про форми права, санкціоновані державою. Однак допоміжні джерела права це не просто форми права, які санкціонуються державою, а ті, які мовчазно визнаються як можливі додаткових регуляторну сфері права. Іноді держава «терпить» їх присутність з огляду на розуміння закономірного характеру їх виникнення і корисної ролі в тих галузях соціального регулювання, де жорстке державне регулювання недоцільне. [69, с. 23]

Історично склалось, що система джерел права є неоднорідною, різними є підходи до розуміння їх природи і сутності, а також класифікації, визначення місця і значення окремих видів джерел у даній системі. Звісно, з огляду на різні типи правових сімей, національні та інші особливості, взаємодію і взаємовпливи правових систем окремих держав, правових систем міжнародних організацій, фактично відсутні єдині підходи до визначення та характеристик зовнішньої форми (джерела) права.

У наступних підрозділах роботи проаналізуємо специфіку статуту як специфічного джерела права, виходячи з існуючих усталених поглядів та розвитку відповідної нормативно-правової основи.

1.3. Поняття, соціально-правова природа і класифікація статутів як джерела права

Загалом система джерел права України не перебуває в статичному стані, а діалектично розвивається й ускладнюється, що призводить до появи джерел нетрадиційних, які так чи інакше відхиляються від ознак типовості. Залишається в минулому категоричне твердження, що тільки нормативно-правові акти слугують основним і єдиним джерелом права. Пріоритетна роль відводиться, безумовно, міжнародним договорам, проте набувають поширення такі джерела як судова практика, статутні акти, а також інші джерела.

На наше переконання, їх належним чином функціонуюча система становлять джерельну правову основу подальшої інтеграції України до

європейського та світового правового простору. Водночас, мета нашої роботи зумовлює необхідність акцентувати увагу на таких джерелах як статuti.

В енциклопедичному словнику Брокгауза і Евфрона статут (лат. *statutum*, від лат. *Statuo* – встановлюю, вирішую) трактується як положення, закон. У середньовіччі у Західній Європі так називали міські привілеї, а також «фамільні закони вищої аристократії» [398]. У Німеччині статутами називають статuti різних общин (громад), корпорацій та акціонерних товариств. В Англії статuti (Statute) означає законодавчий акт, виданий за згодою парламенту і корони, на противагу указу (Ordinance), для якого не потрібна згода обох палат.

В інших словниках відзначається дещо відмінний підхід до визначення статуту, а саме:

- 1) статут, положення про права та обов'язки яких-небудь осіб або органів;
- 2) в Англії та деяких інших країнах – найменування закону. [256, 341]

Дана категорія використовувалась і в радянській науці, доктрині і практиці того часу. Зокрема, знаходимо таке розуміння статутів:

- 1) Основний закон, уложення (право, політика), Литовський статут 16 століття;
- 2) статут, положення про що-небудь (офіційне). Наприклад, Статут ордену Червоного знамена. [320; 357]

Найбільш широкий з наведених підходів спостерігається у Словнику економічних термінів, зокрема, це

- 1) назва деяких законодавчих актів парламенту Великобританії, Конгресу США і деяких інших держав англосаксонської системи права. Норми, які містяться у статутах, утворюють статутне право, яке функціонує в державах англосаксонської правової системи, поряд із загальним правом;
- 2) у міжнародному праві – найчастіше положення про діяльність якого-небудь міжнародного органу у формі багатосторонньої міжнародної угоди. Статут міжнародного органу визначає цілі даного органу, його структуру і функції (наприклад, Статут Міжнародного Суду ООН);

3) статут, положення, яке визначає структуру, права та обов'язки державних органів, громадських організацій. [323]

Дозволимо не погодитись із наведеним наступним визначенням статуту як встановленого засновником (власником майна) організації обсягу правил, що регулюють її правовий стан, відносини, пов'язані з внутрішнім управлінням, стосунки з іншими організаціями чи громадянами. [333] Видається доволі обмежений, зокрема, виключно приватно-правовий підхід до розуміння і трактування даного явища.

В інших виданнях ширше підходять до розуміння статутів. По-перше, це локальний нормативний акт, яким визначається правовий статус, найменування, місцезнаходження підприємств, установи, організації будь-якої форми власності (юридичної особи), мета діяльності, органи управління, порядок їх формування майнові та фінансові питання, умови реорганізації та припинення діяльності тощо затверджується керівником, власником, засновником юридичної особи. По-друге, це нормативно-правовий акт, що регулює порядок організації та діяльності військових формувань, відносин начальників і підлеглих, обов'язки військовослужбовців, права стройового та бойового навчання тощо. У Збройних Силах України діють дисциплінарний статус, Статут внутрішньої служби, статут гарнізонної та вартової служб, стройовий статут (загальнообов'язкові статuti). Статут затверджується законом України. [276]

Погоджуємось, безумовно, що за юридичною силою нормативно-правові акти поділяються на дві великі групи: закони і підзаконні акти, що нормативно-правові акти займають особливе місце у системі правових актів. Їх необхідно відрізняти від актів застосування й тлумачення права. Водночас, на наш погляд, видається не цілком виваженою позиція О. Зайчука та Н. Оніщенко, згідно з якою серед підзаконних актів статuti відносяться до нормативно-правових актів відомчого характеру, зміст яких не повинен суперечити законам України та нормативно-правовим актам Президента і Уряду України (накази, інструкції, положення тощо міністерств, відомств, державних комітетів, зокрема, положення, статuti – закріплюють правове становище, структуру, функції і

компетенцію певної державної організації [349]. Також ми не можемо погодитись з відсутністю згадки про статuti з-поміж локальних нормативно-правових актів.

Згідно ДСТУ 6.39-72, 6.38-72 в підгрупу організаційних документів включаються: положення, статuti, інструкції, правила. Організаційні документи закріплюють функції, обов'язки та права органів на тривалий час. Усі організації й підприємства у своїй діяльності поряд з актами органів державної влади керуються положеннями, статутами, правилами та інструкціями. Стосовно статуту, то це юридичний акт, що є зведенням правил, які регулюють діяльність організацій, установ, товариств, громадян, їхні відносини з іншими організаціями та громадянами, права й обов'язки у певній сфері державного управління або господарської діяльності. [261].

У більшості з відомих фундаментальних юридичних словників або енциклопедичних юридичних виданнях дане поняття іноді лише згадується у загальних статтях, присвячених категорії „статут”, або ті визначення, які наводяться у них, не дають оптимального визначення цьому поняттю, лише поверхово окреслюючи характерні риси статутів територіальних громад. Мало уваги цим питанням приділяється й у відповідних підручниках та інших навчальних виданнях з питань муніципального права та місцевого самоврядування, господарського і цивільного права тощо.

На думку В. Таболіна, статут міста є актом вищої юридичної сили у системі муніципальних правових актів, який має пряму дію та застосовується на всій території муніципального утворення [344]. У даному визначенні автор акцентує увагу на таких ознаках цих документів як юридична сила, місце серед інших локальних актів самоорганізації та територія, на яку розповсюджується їх нормативний вплив.

О. Орловський розглядає статут територіальної громади як своєрідний спосіб саморегуляції територіальної громади, кодекс життя людей у рідному місті, який затверджує цінності, спільні для всього місцевого співтовариства, а також дає жителям практичну можливість реалізовувати потребу та право брати

участь у влаштуванні власного життя, описує їх права, обов'язки та обмеження у процесі цього влаштування [263, с. 2-5]. По суті, автор звертає увагу як на об'єктивні, так і суб'єктивні характеристики статуту територіальної громади, зміщуючи акценти у бік дієздатності територіальної громади, її динамічних властивостей.

Оригінальним є підхід щодо визначення поняття статуту територіальної громади, запропонований Н. Бровінською. Вона вважає що, статут – це договір про взаємодію, партнерство та співробітництво між територіальною громадою і її органами, хартія самоуправління, що регулює й нормує взаємодію суб'єктів самоврядування і має нормативний характер [51]. Відмітимо, що такий підхід є певним відлунням договірної природи конституції як нормативно-правового акту найвищої юридичної сили та акту установчої влади народу, по суті її розуміння як договору між народом і державою.

Заслуговує на увагу визначення, запропоноване О. Батановим, на думку якого, статут територіальної громади це «основний локальний нормативно-правовий акт, яким регулюється структура, повноваження та порядок діяльності територіальної громади села, селища, міста, її органів та посадових осіб» [29].

Слід зазначити, що у даному визначенні більш конкретизовано окреслюється місце статуту територіальної громади серед інших актів локального нормотворення як „основних” актів локальної демократії, визначається об'єктна спрямованість їх регулюючого впливу, причому акцент робиться на природі цих документів як „нормативно-правових актів”.

Отже, статут є документом нормативно-процедурного характеру, який віддзеркалює характерні риси взаємовідносин всередині територіальної спільноти. Через призму цього визначення вже стає очевидним «дуалістичність» змісту поняття статут: з одного боку як документа, що належить до сфери правових відносин, а з другого як сукупності соціально-політичних і економіко-господарських взаємин між суб'єктами територіальної громади.

Статут має відповідати критерію реальності: його розробка й експертиза мусить бути абсолютно ретельними в частині відповідності положень статуту

існуючому законодавчому простору. Але в той же час статут за своїм призначенням є підзаконним документом, який не може врегулювати протиріччя між окремими законами, але може визначити певні механізми їх подолання. З цього випливає низка його сутнісних ознак, що характеризують природу статуту, а саме:

- має бути переважно процедурним документом,
- політично нейтральний документ,
- відзначається інтегративною сутністю,
- має вольовий, владний, управлінський характер,
- може містити ознаки загальнообов'язковості, конституційності, законності, ефективності, доцільності,
- оптимально виражає інтереси територіальних громад, компетентності відповідного суб'єкта при прийнятті (виданні) цього акту тощо.

На наше бачення, державою має бути вироблено модель розмежування предметів регулювання на рівні закону і певного виду підзаконних актів. А у випадку статутів, як з'ясувалось, це може поєднуватись.

Статути можуть бути типові та індивідуальні. Зокрема, типові статути розробляються для певних систем установ чи підприємств і затверджуються вищими органами державної влади та управління, з'їздами громадських організацій. У свою чергу, індивідуальний статут укладається для певної організації чи установи шляхом конкретизації типових статутів і затверджується вищою установою, якій підпорядковується ця організація. [261].

У національному законодавстві зустрічаємо і примірні статути. Для прикладу у даному випадку наведемо:

- примірний статут житлово-будівельного кооперативу, затверджений Постановою Ради Міністрів Української РСР 08.07.1994 р.;
- примірний статут сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, затверджений наказом Міністерства аграрної політики України від 26 червня 2003 року №191;

- статут Державного підприємства "Державне спеціалізоване видавництво "Мистецтво", затверджений наказом Державного комітету телебачення і радіомовлення України від 14.06.2013 №122.

- примірний статут загально-освітнього навчального закладу та ін.

Загалом відповідно до Закону України "Про управління об'єктами державної власності" було прийнято наказ Міністерства економічного розвитку України від 25.07.2012 № 870 "Про затвердження Примірних статутів державного комерційного підприємства та казенного підприємства".

Отже, чинне національне законодавство України виокремлює примірні, індивідуальні й типові статuti.

У міжнародному приватному праві загальноновизнаним є положення про те, що кожна юридична особа належить до певної держави, національним законодавством якої визначається її особистий статут, який має екстериторіальний характер, тобто обов'язковий для визнання за кордоном.

Доволі часто підкреслюється про потребу модельних статутів, проте він має бути документом необов'язкового, а методичного характеру [149].

Поряд з розкриттям особливостей природи статутів, важливо звернути увагу на пов'язані інші категорії. Так, І. Зайцева розкриває концептуальні засади статутної нормотворчості у місцевому самоврядуванні [28; 127]. Зазначимо, що власне категорія «статутна нормотворчість» повинна ще вивчатись і представниками інших галузевих наук, так само як і теоретиками права, юристами-міжнародниками і т.д.

Слід підкреслити, що статут не є новим джерелом права, відома практика його використання на різних історичних етапах українського і зарубіжного державотворення. З огляду на це, можна виокремити деякі тенденції становлення і розвитку статутів як джерела права:

1) статuti є джерелом галузей приватного і публічного права, у тому числі галузей комплексного публічно-приватного характеру;

2) містять норми матеріального і процесуального права;

3) визнається джерелом у міжнародному праві і національному, наднаціональному праві;

4) багатостолітній шлях еволюційного розвитку статутів в історії вітчизняного і зарубіжного державотворення і правотворення демонструє значення їх як певних привілеїв (хартії чи статути міст), кодифікованих актів станового суспільства у формі зводів законів, заснованих на місцевих звичаях та з урахуванням судової практики (наприклад, статути Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 рр. та інші);

5) на сучасному етапі статути – це багатоаспектне правове явище, зумовлене їх соціально-правовою природою, поширене у різних правових сім'ях і правових системах, галузях публічного і приватного права, у міжнародному праві, національному і наднаціональному праві;

На основі проведеного теоретичного, галузевого і прикладного аналізу, можна стверджувати, що статут є документом, що має особливу відмінну соціально-правову природу. На сьогодні неможливо однозначно сформулювати його визначення та основні змістовні ознаки, сутнісні властивості.

Проведений нами аналіз дає можливість сформулювати авторське розуміння поняття статуту. Можна запропонувати його трактування у широкому значенні як специфічне джерело права у різних правових сім'ях і правових системах, правовий акт, що приймається спеціально уповноваженими суб'єктами у встановленому національним законодавством або міжнародним правом порядку, з метою регулювання насамперед внутрішньо-організаційних та інших відносин підприємств, установ та організацій, територіальних громад, міжнародних організацій та міжнародних судових органів, має установчий характер.

Статут може розглядатися у вузькому значенні, а саме як джерело публічного та/або приватного права (у якості закону, підзаконного нормативно-правового акту, нормативно-правового договору тощо).

З огляду на вищевикладене, можна запропонувати класифікувати такі види статутів:

статuti як акти міжнародного права,
 статuti як акти національного права,
 статuti як акти наднаціонального права;
 типові, модельні та індивідуальні статuti;
 постійно діючі та тимчасові статuti;
 статuti як акти приватного права та акти публічного права, статuti як акти
 змішаного (публічно-приватного) характеру тощо;

З огляду на міжгалузеві характеристики, наявність статутів у приватному
 праві та публічному праві, внутрішньодержавному і міжнародному праві,
 відмінність статутів у правових системах романо-германської і англосаксонської
 правових сімей тощо, важливо продовжувати ґрунтовні їх дослідження,
 з'ясування місця і ролі статутів у системі джерел права, їх специфіки,
 теоретичного і практичного значення.

Висновки до розділу 1

Незважаючи на різноманіття визначень і характеристик джерел права, всі
 вони, не забезпечуючи універсальної дефініції, розкривають певні аспекти і
 мають право на існування. Проаналізувавши підходи до визначення поняття
 «джерела права», вважаємо, що джерела права варто розглядати переважно у
 формально-юридичному значенні.

Аналіз доктринальних джерел демонструє велику увагу дослідників до
 питань джерел права. Так, їх активно почали вивчати правознавці з кін. XIX ст.
 Загалом термін "джерело" права має глибоке коріння, тому і має багато значень:
 1) сукупність факторів, що обумовлюють виникнення, розвиток, зміст права:
 система соціально-економічних відносин (матеріальне розуміння); 2) сукупність
 юридичних ідей, поглядів, теорій, під впливом яких утворюється і функціонує
 право (ідеалістичне розуміння); 3) історичні пам'ятники, що колись мали
 значення діючого права: Руська Правда в Київській Русі, Закони Хаммурапі у
 Вавілоні; 4) способи зовнішнього вираження і закріплення правових норм
 (спеціально-юридичне розуміння) (це є власне форма права).

Представники різних шкіл праворозуміння (позитивісти, нормативісти, представники соціологічної школи права тощо) по-різному визначали їх зміст, більш ґрунтовно джерела права загалом все ж таки розглядали на загальнотеоретичному рівні. Значна кількість вітчизняних сучасних дослідників пов'язують періодизацію історії становлення і розвитку поглядів на джерела права як на самостійний феномен переважно із критерієм їх змісту. На цій основі виокремлюється різна кількість основних періодів такого розвитку.

Методологічна основа дослідження зумовлена визначенням предметом роботи і базується в основному на діалектичному, діяльнісному і компаративістському підходах. При цьому визначальними у процесі дослідження стали порівняльно-правовий, системний і структурно-функціональний, історичний та антропологічний, аксіологічний та феноменологічний, загальнологічні методи (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, узагальнення, абстрагування) та спеціально-юридичні методи (зокрема, герменевтико-правовий метод, метод правової семіотики тощо).

Погоджуємось з твердженнями більшості учених, що джерела права є багатоаспектною категорією, її слід аналізувати в матеріальному, ідеологічному, інституційному, формальному (юридичному) розумінні розуміннях. Проте питання статутів, їх правової природи, різновидів, характеристики як джерела права менше висвітлюється у теоретичних роботах, на рівні окремих галузевих досліджень є певні наукові здобутки.

Сформульовано авторське розуміння поняття статуту. У широкому значенні це специфічне джерело права у різних правових сім'ях і правових системах, правовий акт, що приймається спеціально уповноваженими суб'єктами у встановленому національним законодавством або міжнародним правом порядку, з метою регулювання насамперед внутрішньо-організаційних та інших відносин підприємств, установ та організацій, територіальних громад, міжнародних організацій та міжнародних судових органів, має установчий характер.

Статут може розглядатися у вузькому значенні, а саме як джерело публічного та/або приватного права (у якості закону, підзаконного нормативно-правового акту, нормативно-правового договору тощо).

Статут є документом, що має особливу відмінну соціально-правову природу від інших джерел права. Це джерело як національного права, так і міжнародного права. У сучасній доктрині на сьогодні не спостерігається єдності та однастайності до уніфікованого визначення статуту, статутного права, статутної нормотворчості. Це супроводжується відповідно і різноманітними підходами до формулювання його основних змістовних ознак, сутнісних властивостей. Класифікувати такі джерела права можна на такі види: статuti як акти міжнародного права, статuti як акти національного права, статuti як акти наднаціонального права; типові, модельні та індивідуальні статuti; постійно діючі та тимчасові статuti; статuti як акти приватного права, статuti як акти публічного права, статuti як акти змішаного (публічно-приватного) характеру тощо.

Виокремлено тенденції становлення і розвитку статутів як джерела права:

- 1) статuti є джерелом галузей приватного і публічного права, у тому числі галузей комплексного публічно-приватного характеру;
- 2) містять норми матеріального і процесуального права;
- 3) визнається джерелом у міжнародному праві і національному, наднаціональному праві;
- 4) багатостолітній шлях еволюційного розвитку статутів в історії вітчизняного і зарубіжного державотворення і правотворення демонструє значення їх як певних привілеїв (хартії чи статuti міст), кодифікованих актів станового суспільства у формі зводів законів, заснованих на місцевих звичаях та з урахуванням судової практики (наприклад, статuti Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 рр. та інші);
- 5) на сучасному етапі статuti – це багатоаспектне правове явище, зумовлене їх соціально-правовою природою, поширене у різних правових сім'ях і правових системах, галузях публічного і приватного права, у міжнародному праві, національному і наднаціональному праві.

РОЗДІЛ 2.

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТУТІВ У РІЗНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ І ПРАВОВИХ СІМ'ЯХ

2.1. Генеза і стан розвитку статутів як джерела права у країнах англо-американської правової сім'ї (на прикладі Великобританії та США)

Правові системи Великобританії та США представляють англосаксонську правову сім'ю, яка заснована на складній взаємодії загального права (англ. *Common Law*), статутного права (англ. *Statutory Law*) та казуального типу юридичної свідомості.

Формування англосаксонського права припадає на період нормандського завоювання у X ст., коли Вільгельм I Завойовник розпочинає формування централізованої судової системи. У часи правління Генриха II з'являються роз'їзні суди, які вирішують справи на місці від імені Корони. Їх рішення починають застосовуватися в аналогічних справах іншими судовими інстанціями, таким чином формується прецедентне право, яке стає загальним для всієї Англії. Таке загальне право є основою англосаксонського права.

Виникнення статутного права традиційно пов'язують з XIII ст., коли були прийняті перші статути Мертонський статут (1235 р.), Вестмінстерський статут (1275 р.). Однак, якщо розглядати статутне право як сукупність королівських актів (ордонанси, асизи, хартії, статути) та законів парламенту (статути, біллі тощо), то його витoki можна знайти ще в XI ст.

Так, у 1100 році Генріх I видав Хартію вольностей (англ. *Charter of Liberties*), якою затвердив свободу церкви, тобто відмовився від продажу духовних посад і від доходів з вакантних кафедр. Заборонив зловживання феодалними правами, які були у звичаї у його попередників (Вільгельма Завойовника і Вільгельма II Рудого), при переході ленов у спадок, при видачі заміж спадкоємиць і вдов померлих баронів. Барони, в свою чергу, повинні були відмовитися від тих же зловживань феодалними правами по відношенню до

своїх власних васалів. Особливі права, дані Генріхом I місту Лондону, щодо надання городянам на відкуп графства Міддльсекс, з правом обирати з-поміж себе шерифа і юстіціарія, для вирішення спорів [398].

Вказана Хартія була проголошена Генріхом I при його вступі на престол, тому її ще називають Коронаційною хартією. Вона мала ключове значення для розвитку статутного права, як протилежності загальному праву, з огляду на наступне. По-перше, Генріх формально пов'язав себе з законами, створивши підґрунтя для королівського законодавства та верховенства права. По-друге, 14 пунктів цієї Хартії послужили основою та зразком для Великої хартії вольностей 1215 року.

З цього часу саме хартії стають частою формою правових джерел. За часів Генріха II суттєво збільшується кількість законодавчих актів, у різних їх формах. Так, стародавня і урочиста хартія замінюється на асизи короля. Наприклад, Велика Асиза та Кларендонська Асиза 1166 р. (англ. *Assize of Clarendon*), які за своєю суттю були інструкціями для королівських роз'їзних суддів, але стали основою судової реформи Генріха II.

Текст Великої Асизи до наших днів не зберігся, тому неможливо чітко встановити дату її прийняття. Про її зміст та важливе значення стало відомо лише завдяки трактату кінця XII ст. «*De Legibus Angliae*», який був складений юристом Гленвілем.

Зокрема, відомо, що Велика Асиза вводила нову форму судового процесу у справах про вільне тримання землі. Поряд з судовим поєдинком, за допомогою якого зазвичай велися такі справи в сеньйоральних судах, тепер допускалося розслідування через присяжних, яке раніше застосовувалося в королівських судах тільки за позовами, що зачіпають інтереси корони або її безпосередніх васалів. Велика Асиза дозволяла кожному вільному власникові, земельні права якого будь-ким оскаржувалися, вести свою справу за допомогою розслідування через присяжних. Формально не скасовуючи судовий поєдинок, Асиза створювала умови для його поступового витіснення, так як кожен, хто міг купити відповідний королівський наказ, прагнув вдатися до нової процедури.

Велика Асиза могла застосовуватися незалежно від, того, коли і яким чином були порушені земельні права позивача або відповідача, тобто без будь-яких обмежень. З іншого боку, придбання однієї зі сторін наказу про початок процесу по Великій Асизі автоматично тягло за собою припинення справи в сеньйоральному суді і перенесення його в королівський суд [377].

На практиці цей документ призвів до скорочення земельних справ, що розглядалися «судовими лордами». Внаслідок чого вони втратили суттєву частку судових доходів, оскільки судові спори були достатньо затратними та фактично недоступними для вільних, але бідних землевласників.

Кларендонська Асиза була прийнята у 1166 р. та започатковувала низку нововведень в сфері кримінального процесу, зокрема не скасовуючи «божого суду», вона значно обмежувала на практиці сферу його застосування. По-перше, Асиза ввела інститут «обвинувальних присяжних» (велике журі), тобто проведення в кожній сотні і графстві розслідувань про осіб, підозрюваних в кримінальних злочинах. На підставі цих звинувачень підозрювані передавалися до суду, де повинна була з'ясовуватися їх винність або невинність. Під час судового розгляду ордаліям відводилося другорядне значення, так як встановлення винуватості в основному залежало від розслідування через присяжних. У той же час Кларендонська Асиза передавала всі кримінальні справи, порушені за показаннями обвинувальних присяжних, до компетенції королівського суду, а право на майно засуджених злочинців – короні [377].

Отже, особливістю цього документу є фактичне проголошення принципу рівності всіх (вільних, вілланів) перед кримінальним королівським судом, що для феодального суспільства того часу було достатньо прогресивним.

Виняткове місце у розвитку англійського конституційного та цивільного писаного права займає Велика хартія вольностей, яка була надана королем Іоанном Безземельним 12 червня 1215 р. (лат. *Magna Charta libertatum*). Цей документ є результатом протистояння баронів з королем, у якому король вимушений був піти на поступки та надав вольності феодалам та всім вільним людям. Її текст написаний латиною, а структуру складають 63 статті, кожна з

яких присвячена регулювання певної сфери (права церкви, привілеї феодалів, право баронів на повстання проти короля, податкові правила, адміністративний та судовий порядок, гарантування особистої свободи та інше). Розглянемо ключові положення цього документу.

Перша стаття закріплювала за Церквою свободу виборів на духовні посади. Ряд статей відміняв зловживання феодалними правами: встановлено точний розмір збору на користь короля при переході лена у спадок; заборонялися розкрадання з боку опікунів в маєтках малолітніх; дозволялося заміжжя спадкоємиць тільки за людей рівних їм по стану; заборонявся примус вдів до заміжжя [454].

Варто звернути увагу, що король зобов'язувався дотримуватися всіх наданих вольностей, в іншому випадку барони мали право на повстання. У той же час феодали повинні були дотримуватися цих же вольностей щодо своїх людей (васалів).

Для англійського парламентаризму особливе значення має 12-я стаття Хартії, яка передбачала встановлення королівських зборів тільки за згодою загальних зборів ленників всього королівства. А саме, згідно зі статтею 14 Хартії на ці загальні збори королівства архієпископи, єпископи, абати, графи і великі барони (*majores barones*) запрошувалися кожен іменним закликком. Всі інші ленники короля – загальним закликком, по графствам і сотням, через шерифів і бальї. Такі відмінності в закличках призвели згодом, при Едуарді III, до відділення нижньої палати від верхньої. Крім того, передбачалося створення ради з 25 баронів для контролю за дотриманням Хартії, в першу чергу, самим королем.

Стаття 18 Хартії затвердила об'їзди королівських суддів по графствам: чотири рази на рік два юстиціарія повинні були об'їжджати графства і з 4 лицарями, обраними зборами графства, розбирати цивільні справи з питань володіння. Відповідно до ст. 17 справи за приватними позовами повинні розбиратися в якомусь певному місці, незалежно від пересування королівського суду. За часів Генріха III ці позови розбиралися в Вестмінстері, а при Едуарді I для них сформувалася особлива палата – *Court of Common Pleas* [398].

У Хартії також закріплювалися основи інституту особистої недоторканності вільних людей, а саме ніхто не міг бути позбавлений волі, власності та захисту закону без суду і встановленої процедури. Також визначалися розміри штрафів за невиконання обов'язків по відношенню до короля, встановлювався перелік предметів, що не підлягають конфіскації при стягненні таких штрафів. Закріплювалися привілеї для міста Лондона, порядок перетину кордону Англії тощо. Велика хартія вольностей є пам'яткою англійського середньовічного права та найстарішим конституційним актом, який включений до складу некодифікованої Конституції Великобританії.

На початку XIII ст., ще до створення парламенту, набувають поширення акти короля у формі статутів. Одним з перших вважається Мертонський статут. Умови статуту були погоджені в Мертоні між Генріхом III і баронами Англії у 1235 р. Це був ще один закон як результат боротьби між баронами і королем, щоб обмежити права останнього. [33, с. 87].

Мертонський статут включає 11 статей, більшість яких регулює відносини між сеньйорами і спадкоємцями їх васалів і процедуру деяких видів судових розглядів, які доповнюють і розвивають відповідні положення Великої хартії вольностей. Найбільше значення має ст. 4 Статуту, яка дозволяла лордам «покрещувати» (огороджувати) общинні пустки, ліси і пасовища. Хоча статут наказує, що таке «покрещення» може бути зроблено тільки за умови, коли ленники лорда мають стільки пасовищ, скільки належить при їх триманні землі, і надає потерпілим можливість захищати свої права по асизі про нове захоплення, однак це застереження стосувалося тільки вільних власників лорда – лицарів і фригольдерів і не охоплювало прав кріпаків – вілланів (в статуті про них не згадується). Ці положення статуту фактично були законодавчою санкцією з якої почалося захоплення феодалами общинних земель [456].

У середині правління Генріха III революційна група баронів заснувала спеціальний законодавчий орган, результатом чого стали положення Вестмінстерських провізій (1259 р.), а коли нарешті революція підійшла до кінця, більшість положень Вестмінстерських провізій було знову введено в дію в

більш регулярній формі у Великому Статуті Мальборо (1267 р.), який є найстарішою чинною частиною статутного права Великобританії.

Великий статут Мальборо був прийнятий англійським парламентом у 1267 р. у місті Мальборо. Він складається з 29 статей (капітул), чотири з яких (1, 4, 15, 23 стаття) досі зберігають свою юридичну силу та називаються законами (Закон про відходи 1267 р., Закон про завдання шкоди 1267 р.).

Чинний Закон про відходи 1267 р., включає положення 23-ї статті Великого статуту Мальборо про заборону забруднення та засмічення орендованої землі.

Закон про завдання шкоди 1267 р. охоплює статті 1, 4, 15 Великого статуту Мальборо. Так, стаття 1 оголошує про мету статті, відзначаючи, що недавні заворушення призвели до того, що лорди і кілька інших осіб відмовилися підкорятися королівським судам і відшкодувати збиток. Проголошується незаконність отримання компенсацій за завдані збитки, крім як через суд, незалежно від стану або майна. Встановлюється штраф за позасудові спроби отримати відшкодування. Стаття 4 забороняє приймати відшкодування за межами округу боржника і карає за таку поведінку штрафом. Вказується, що відшкодування шкоди повинно бути розумним, а до осіб, які приймають надмірні відшкодування, повинні вживатися заходи [455]. А стаття 15 оголошує незаконним отримання відшкодування особою на її землі, дорогах короля або загальних вулицях. Розрахунок повинен проводитися тільки в присутності короля або його офіцерів, що мають спеціальні повноваження для цього.

Серед нині скасованих положень Великого статуту Мальборо такі: про судові позови, про шеріфські турни (огляди), про поважні причини неявки в суд, про присяжних та опікунів, про заяви щодо незаконних вироків, про віндикацію, про фрігольдерів, про опір королівським офіцерам, про затвердження статутів, щодо дізнання, про непідсудність духовенства світському суду тощо.

З приходом на престол короля Едуарда I (1274 р.) та утвердженням парламенту розпочинається новий етап розвитку англійського статутного права, яке у той період складається переважно зі статутів, які пропонувалися королем

та погоджувалися парламентом. Статути Едуарда I здійснили настільки великий вплив на середньовічне право, що його називають англійським Юстиніаном.

Цивільне законодавство Едуарда I, яким були внесені поправки в неписане загальне право, століттями залишалося базовим законом. Воно було доповнено низкою спеціалізованих законів, які були прийняті для вирішення тимчасових проблем. Чотири статути Едуарда I заслуговують особливої уваги.

Перший Вестмінстерський статут (1275 р.) складався з 51 статті, які були спрямовані:

- проти імунітетних прав та судів крупних феодалів (дозвіл на переслідування злочинців незважаючи та імунітетні права, заборона на зловживання гостинністю монастирів з боку феодалів);

- гарантування свободи реалізації виборчого права;

- вдосконалення кримінального процесу (введення обов'язкового суду присяжних у кримінальних справах, позбавлення волі за змову у королівському суді);

- припинення вимагання та інших зловживань королівських чиновників у центрі і на місцях (шерифів, суддів тощо; заборона *rag beau pleyder*) Наприклад, у статті 26: «І ні шериф, а так само ніякий інший королівський чиновник не має права брати хабарів за виконання своїх обов'язків. Вони повинні задовольнятися лише тим, що вони отримують від короля. І той, хто вчинить інакше, зобов'язаний повернути взяте подвійно і буде покараний на розсуд короля» [135];

- зменшення податків для різних верств населення (визначені розміри помірної допомоги ленників на прийняття лицарського звання старшим сином і на видачу заміж дочки);

- впорядкування, доповнення та узгодження загального права з нормами судочинства;

- захист матеріальних інтересів лицарів і вільних власників від посягань їх лордів.

Статут Глостера (1278 р.) обмежив юрисдикцію місцевих судів і розширив сферу дії для відшкодування збитків. Статутом також було проголошено про перевірку імунітетних привілеїв всіх англійських баронів у судовому порядку. Для підтвердження привілеїв баронам необхідно було надати письмові докази та виступати у суді. Крім того, для всіх судів вводили правила судочинства, які були вироблені королівським судом.

У другому Вестмінстерському статуті (1285 р.) були передбачені чотири основні зміни:

- 1) він підтвердив наявність маєтку на землі, який часто був пов'язаний зі збереженням почесних звань;
- 2) зробив землю активом для цілей виплати боргу за рішенням суду;
- 3) він лібералізував звернення до судів вищої інстанції;
- 4) він поліпшив закон про управління активами у разі смерті власника.

Статут 1290 року, на який зазвичай посилаються вступними словами *Quia emptores terrarum* («тому що продавці земель»), заборонив надання нових феодалних прав, крім як Короною, і дозволив всім вільним людям, які тримають землю, продавати права на її тримання за умови, що новий власник буде тримати цю землю від головного лорда і за ті ж служби і звичайні повинності, як і колишній власник.

Таким чином, аналіз змісту та умов прийняття писаних джерел в Англії з X до XIII ст. дозволяє виділити щонайменше два перших етапи розвитку англійського статутного права. Видається доцільним обрати в якості критерію дату заснування парламенту (1265 р.) та, відповідно, виділити такі періоди:

- 1066 – 1265 рр. у цей період законодавцями писаного права були королі. Форми і методи королівської законотворчості були різноманітні: видавалися ордонанси, асизи, грамоти, статuti та хартії. Форма хартії, яка була документом про дарування, була стандартною формою, і різні хартії про вольності були складені в тій же самій формі, що і передача нерухомого майна. Поступово асизи та хартії еволюціонують у форму статуту, який також проголошувався від імені короля та називався по назві того місця, де приймався та проголошувався.

- 1265 – 1327 рр. у перші роки після заснування англійського парламенту статuti, як основна форма законодавчих актів, видавалися від імені короля і, ймовірно, були ініційовані ним або його найближчими радниками. На той період ще не було необхідного зв'язку між законодавством і парламентом. За часів правління Едуарда I деякі виключно важливі закони виходили тільки від короля в Раді або, щонайбільше, від Ради в парламенті. У 1322 р. парламент отримав право вотувати найважливіші закони

- 1327 р. палата общин отримала право законодавчої ініціативи. Зокрема, готувалися проекти статутів, які затверджувалися лордами та королем.

Таким чином, статутні джерела почали перетворюватися на статuti, у їх сучасному розумінні, тобто парламентські акти, підписані королем.

Варто зазначити, що у наш час статuti, видані до 1285 р., іноді розглядаються як загальне право, а не статутне право, оскільки ці закони, на думку прихильників цієї точки зору, повторюють існуюче право або дають йому більш детальний вираз. В якості аргументів зазначається, що такі акти містили пояснення певного закону, але не створювали абсолютно нового закону. Крім того, судді не завжди строго дотримувалися формулювань статуту, але намагалися тлумачити його як частину загального права з даного питання. До виникнення палати общин також було важко відрізнити акти парламенту від рішень або постанов королівської ради, тобто виконавчої влади. Деякі закони були прийняті, але так і не вступили в силу, а інші просто ігнорувалися. Більш того, очевидно, що вже у XIV ст. королівська Рада, яка іноді діяла через канцелярію, могла диктувати нові засоби правового захисту, такі як конкретна дія у справі, і застосовувати існуючі засоби правового захисту, такі як захист прав власності.

Водночас інші вчені розглядають окремі положення загального права як такі, що у первинному вигляді були закріплені у писаних законах, тобто у так званих старих статутах. Віднесення таких норм до загального права зумовлено тим, що їх першоджерела не збереглися і про них відомо лише з трудів

англійських істориків та зі звичаїв. Такі стародавні акти розглядаються в межах двох періодів становлення статутного права Англії.

Перший період існування цих законів згадується англійськими істориками, особливо Бромптоном. Тепер вони зібрані в одному томі Вільяма Ламберда в його *Tractatus de priscis Anglorum Legibus*, будучи Збірником законів короля Іне, Альфреда, Ательстана, Етельреда, Кнута і Едуарда Сповідника, який в минулому сам склав Звід законів, так як його Звід був більш повним і досконалим, ніж інші, і був краще пристосований до колишнього стану речей [392, с. 189].

Другий період становлять ті укази, акти королівської Ради, або закони, які були прийняті після вступу короля Вільгельма I Завойовника і до початку царювання короля Річарда I, відповідно до 1189 року. Даний період характеризується наступними особливостями.

По-перше, закони короля Вільгельма I склалися значною мірою з повторення законів короля Едуарда Сповідника. Деякі нові ордонанси, що відносяться до військового землеволодіння, а також до питання про збереження суспільного миру в Королівстві були додані самим королем.

По-друге, ми знаходимо мало нових законів після цього до часу правління короля Генріха I, який до того ж підтвердив дію законів короля Вільгельма I і створив новий том законів, які і до цього дня збереглися і названі Законами короля Генріха I. Але вони не набули широкого поширення в Англії і в даний час здебільшого стали повністю застарілими і не чинними.

По-третє, наступний значний Звід законів, який зазвичай називають Кларендонські конституції, був прийнятий в період царювання короля Генріха II. Є ще перелік незначних законів, прийнятих в цей час, за винятком його асизів, і таких законів, які стосувалися питань лісів і які були згодом поліпшені в період царювання короля Річарда I [63, с. 43].

У XIV столітті парламентське законодавство в Англії стає все більш загальним. Король використовує парламент не тільки для того, щоб наділити владою свої власні укази, але і для того, щоб парламент просто ратифікував рішення, які були прийняті Радою. На ранніх стадіях загальні скарги зводяться

до форми петиції, яка подається або окремими членами, або третіми особами чи місцевими органами. Далі йдуть петиції від палати громад. Такі петиції висловлювали невдоволення і містили прохання про допомогу. Коли парламент закінчував свою роботу, Рада розглядала ці петиції і якщо вважала за необхідне, готувала проекти законів на свій розсуд, тобто часто змінювала зміст самих петицій. У подальшому такі закони надавалися королю на затвердження. У міру того як палата громад стає все більш впливовою в політичному плані, вона висловлює все більше невдоволення таким порядком прийняття законів.

Результатом такого невдоволення палати громад стало прийняття у 1415 р. постанови, за якою жоден закон не міг прийматися без згоди громад, до поданих ними петицій не можна було робити будь-яких доповнень або урізання, а слід було лише або приймати їх цілком, або зовсім відхиляти. З тих пір подані громадами петиції чи клопотання перетворилися у Біллі, тобто законопроекти, пропоновані громадами на затвердження урядовій владі [398]. У цей період встановлюється дві форми законодавчих актів: статути – закони, що приймаються парламентом; укази короля (хартії, рити) – акти, в яких містилися розпорядження короля щодо застосування чинного закону.

Отже, у XV столітті зароджується нова система парламентської нормотворчості, яка передбачала чітке розділення законодавчої влади парламенту та виконавчої влади короля. Вона полягала в підготовці законопроекту, який містив точну форму слів, яку пропонувалося прийняти. Однак навіть у цей період час від часу виникали сумніви в тому, що згода громад завжди необхідна. На цьому етапі можна з повною впевненістю вважати, що парламент діяв як законодавчий орган. У XV ст. також стало звичайною практикою писати статути англійською мовою, а не французькою, як в XIV ст., або на латині в XIII ст.

У періоді Тюдорів виразно проглядаються сліди сучасної парламентської процедури, система трьох читань і так далі. У цілому ця зміна разюча, бо за тридцять вісім років правління Генріха VIII було видано цілий масив статутів,

рівний сукупному обсягу законодавства попередніх двох з половиною століть. Розглянемо цей етап розвитку англійського статутного права більш детально.

Король Генріх VII з династії Тюдорів у 1539 р. переконав парламент прийняти Статут про Прокламації, який наділяв короля законодавчою владою через проголошення прокламацій. Тюдори використовували прокламації короля, щоб застосувати надзвичайні заходи, встановити чіткі правила регулювання, особливо з економічних питань, і надати королівські хартії (пожалувати певні права) торговельним компаніям.

Статут прокламацій був скасований у наступному правлінні і ніколи не відроджувався, і в 1610 році, за правління Джеймса I, протест суддів встановив сучасну англійську доктрину, що королівські проголошення не мають сили закону, вони служать для привернення уваги громадськості до закону, але самі не можуть покласти на будь-яку людину будь-якого юридичного обов'язку, не встановленого Актом парламенту. Тож поступово було визнано, що закон, прийнятий повноваженнями парламенту, не може бути змінений, за винятком того ж органу [427].

У тюдорівський період парламент приймав закони політичного характеру, такі як закони, що забезпечували панування короля над новоствореною Англіканською церквою. Статути не тільки проголошувались, як у середні віки, але тепер друкувалися та публікувалися через пресу. Законодавство не тільки стало більш детальним, але й більш сучасним, оскільки знаходилося в процесі оновлення. Адже, парламент, який одного разу врегулював певне питання, мав змогу знову до нього повертатися, приймаючи Закон про Закон. Статути також регулювали імпорт і експорт, перевезення коштів, банкрутство, сільське господарство, комерційні справи і визначали недобросовісну конкуренцію. Закон 1562 р. регламентував професійне навчання і передбачав щорічне встановлення заробітної плати магістратам відповідно до вартості життя (англ. *cost of living*).

У ці роки приймалися і інші важливі законодавчі новели. Статут монополій 1623 р. підтвердив, що монополії суперечать загальному праву, але зробив виключення для патентоспроможних винаходів, а статут 1601 р. став

основою привілеїв, якими користуються благодійні фонди. Крім того, серія законів про бідних, прийнята в кінці 16-го століття, усунула нехтування проблемою бідності, яка була викликана розпуском монастирів.

У 1540 р. подання судових позовів про повернення земель були обмежені у часі. Однак в 1623-1624 рр. принцип обмеження дій з часом (строк давності) був введений в договірне і деліктне право.

Під час Співдружності (1649-1660) розроблялася низка проектів законів у сфері реформування кримінального та цивільного процесу, але жоден з них не був прийнятий. Прикметно, що ці реформи включали в себе надання правової допомоги ув'язненим, модернізацію земельної та правової процедури і запровадження цивільних шлюбів.

У пізній період Стюартів був прийнятий такий відомий акт, як Закон про шахрайство 1677 р. Він став реакцією на зростання грамотності та поширеність лжесвідчення і шахрайства, та запровадив письмову форму заповітів і контрактів на продаж землі або товарів (на значні суми). Хоча статут був розроблений видними суддями, він постійно вимагав додаткових тлумачень.

Одним з найважливіших актів в історії англійського статутного права є Білль про права, прийнятий англійським Конвентом 13 лютого 1689 р. внаслідок закінчення Славної революції 1688-1689 рр. У жовтні 1689 р. англійський парламент підтвердив законність цього акта. Білль про права 1689 р. юридично закріпив встановлення в Англії конституційної монархії і на сьогодні є одним з чинних конституційних актів Великобританії.

Цей акт фактично складається з таких розділів:

1. Перелік зловживань Якова II, який намагався «повалити протестантську віру, закони і вольності королівства», припиняв дію чинних законів, заарештовував англіканських прелатів, створив для ревізії церковних справ спеціальну комісію, стягував податки без згоди парламенту, набирав і утримував у мирний час армію, роззброював протестантів і озброював католиків, призначав, всупереч закону, католиків на державні посади, перешкоджав вільним виборам до парламенту, використав королівський суд для розгляду

справ, що знаходилися в юрисдикції парламенту, підбирав присяжних для судових розправ над політичними противниками, вимагав надмірних застав за звільнення, застосовував несумірні покарання, розподіляв конфісковане майно до винесення вироку.

2. Було оголошено, що Яків II відмовився від престолу і престол визнано вакантним. Вільгельм Оранський проголошений «Славетним зняряддям» Бога, який звільнив королівство від «папізму і свавілля» і зібрав парламент для зміцнення «релігії, законів і вольностей», щоб надалі вони не піддавалися «небезпеки повалення». Вільгельм і його дружина Марія проголошені «довічними королями». Встановлено порядок престолонаслідування із застереженням, що країною надалі не може керувати ні католик, ні перебуваючий у шлюбі з таким.

3. Перераховано «стародавні права і вольності». Королю заборонено без згоди парламенту припиняти дію законів, стягувати податки, набирати і утримувати постійну армію в мирний час. Заборонено засновувати комісії для ревізії Англіканської церкви, вимагати надмірних судових застав, застосовувати надмірні штрафи та жорстокі покарання, реалізовувати конфісковане майно до винесення вироку. Підтверджено права: всіх підданих на петиції королю, на вільні вибори парламенту і на розгляд своїх справ в суді присяжних; протестантів – на володіння зброєю, депутатів – на вільні дебати. [178]

Після соціальних потрясінь Французької революції (1789 р.) та економічних потрясінь промислової революції сформувався рух за реформування законодавчого процесу та модернізації законодавства. Ключовою фігурою у цьому русі був відомий англійський філософ та юрист Джеремі Бентам. Він відстоював позицію радикального реформування всього законодавства для того, щоб зробити закон менш технічним і більш доступним для людей. Його основна праця «Введення в принципи моралі і законодавства» з'явилася у 1789 р.

Зокрема, пропозиції Джеремі Бентама можна узагальнити до двох основних змін в правовій системі:

- для досягнення найбільшого щастя для найбільшого числа людей саме законодавці, а не суди, повинні приймати закони;
- цілі закону повинні змінюватися в залежності від часу і місця.

Однак, попри широке визнання цих ідей в наукових колах, серед іншого і в інших європейських країнах та США, практичного втілення в англійському законодавстві вони не знайшли. Водночас в Англії почалася модернізація загального права в частині змін кримінального та цивільного процесів.

У 19 столітті було прийнято низку законів, які кодифікували частину кримінального права, що стосується окремих злочинів, крім вбивства. Основні ідеї мало змінилися, за винятком того факту, що деякі сучасні законодавчі акти встановили відповідальність без вини і запровадили відповідальність корпорацій за дії свого керівництва. Шляхом прийняття статутів були також кодифіковані положення щодо регулювання: заповітів, права власності, деліктної відповідальності, трудових відносин тощо.

Таким чином, сучасне статутне право у Великобританії є фактичним віддзеркаленням загального права, тобто тих правил і норм, які вже були застосовані на практиці та деталізовані/ підтверджені судами. З іншого боку, норми зі статутів також є предметом судового розгляду і джерелом нових судових прецедентів. Така взаємодія загального та статутного права забезпечує еволюцію англійської правової системи через постійне правозастосування.

Отже, під статутним правом можна розуміти сукупність статутів (законів), що прийняті парламентом в установленому порядку, норми яких обов'язкові до виконання. Такий підхід є вузьким, оскільки включає до статутного права лише акти парламенту, але саме він вважається традиційним.

Наприклад, у юридичному словнику Блека статутне право визначається як головна частина права, створювана законодавчими органами на противагу звичаєвому і прецедентному праву, а також актам, прийнятим адміністративними органами [410]. Згідно із широким підходом до розуміння статутного права, його основу складають як акти парламенту, так і акти, прийняті внаслідок делегування законодавчих повноважень парламенту іншим

суб'єктам (уряду, міністерствам, королеві). Крім того, представлений вище аналіз розвитку англійського статутного права дозволяє віднести до статутного права і писані акти, які були прийняті до створення англійського парламенту (так звані «старі статuti» – хартії, асизи, статuti королів). Адже, Велика хартія вольностей 1215 р. була проголошена задовго до створення англійського парламенту, але досі є чинним конституційним актом Великобританії.

Структуру англійського статутного права можна визначити через протиставлення один одному двох складових англійської правової системи: прецедентне право статутному праву або виходячи з традиційного поділу правових джерел на неписані (лат. *Lex non Scripta*) та писані акти (лат. *Lex Scripta*). У цьому контексті статутне право включає: статuti (закони) парламенту, «делеговане законодавство», «старі статuti» та автономне законодавство – акти місцевих органів влади, певних установ та організацій (Англiканської церкви, компаній, профспілок та ін.).

При цьому незалежно від обраного підходу до розуміння статутного права очевидно, що його основу становлять закони парламенту (статuti). Розглянемо юридичні властивості цих актів.

Так, відомий англійський юрист Е. Дженкс зазначає, що на відміну від судового рішення статут є формальною постановою щодо будь-якого правила поведінки, яка в майбутньому підлягає дотриманню тими особами, до яких воно звернене. Закон (за винятком дуже рідких випадків надання йому зворотної сили) не намагається, на відміну від судового рішення, вирішити спір, який уже виник, чи накласти покарання за вже здійснений вчинок [104; 279].

Законодавчі акти (статuti) британського парламенту можуть бути класифіковані за різними критеріями.

1. За колом осіб, на яких вони поширюються: статuti поділяються на публічні та приватні. Публічні статuti поширюються на невизначене коло осіб і діють на всій території Великобританії. У них визначаються основні політичні напрями держави, які адресовані всьому народу. Приватні статuti – їх дія поширюється на окремих осіб чи їх групи та окремі території держави.

У науковій літературі зустрічається дещо інша характеристика публічних та приватних актів. Зокрема, під публічним статутом розуміється акт, який вимагає судової обізнаності, а приватним є той, що судової обізнаності не потребує. Деякі акти містять положення змішаного характеру – публічного та приватного і тому є «гібридними». Усі акти з 1850 р. вважаються публічними, якщо вони спеціально не проголошують про інше [279].

2. За рівнем юридичної сили можна виділити конституційні та звичайні статuti. Варто зазначити, що в теорії англійського права як такої ієрархії нормативних актів немає, оскільки всі акти парламенту приймаються за єдиною процедурою і, відповідно, вважаються такими, що мають однаковий юридичний статус. Водночас віднесення деяких актів до складу Конституції Великобританії дозволяє говорити про їх конституційну природу. При цьому такі акти виділяються із загального масиву статутів лише у науковій доктрині і тільки через значимість їх предмету регулювання: форма правління та державного устрою, статус монарха, засади законодавчої, судової та виконавчої влади, статус та права людини, організація територій, місцеве самоврядування, виборче право тощо.

Прикметно, що вичерпного переліку конституційних актів Великобританії немає, але традиційно до них відносять: Велику Хартію Вольностей 1215 р., Habeas corpus act 1679 р., Білль про права 1689 р., Акт про престолонаслідування 1701 р, Унію з Шотландією 1707 р., Унію з Ірландією 1801 р., Акти судової реформи 1873-1875 рр., Акти про парламент 1911 р. зі змінами, внесеними актом 1949 р., Акт про судове переслідування Корони 1947 р., Акт про громадянство 1981 р., Акт про права людини 1998 р., Акт про місцеве самоврядування 2000 р. та інші.

На користь класифікації статутів на конституційні та звичайні також можна навести наступні висновки. По-перше, звичайні і конституційні статuti відрізняються за предметом регулювання. Конституційні акти мають предметом регулювання основи державного устрою Англії і фундаментальні права і свободи підданих англійської Корони. По-друге, загальновизнаним є думка, що

конституційні статути витримали перевірку часом і їх положення не будуть скасовані парламентом. По-третє, в процедурі прийняття того чи іншого статуту конституційного значення, детальним розглядом проекту такого статуту може займатися вся Палата Громад, а не окремий її комітет [232].

3. За способом систематизації статути поділяються на консолідовані та кодифіковані. Консолідовані статути об'єднують положення раніше прийнятих законів, без зміни їх тексту, на підставі спільного предмета правового регулювання. Прикметно, що у період з 1870 по 1934 рр. в Англії було прийнято близько 100 консолідованих актів.

Прикладом сучасної консолідації є прийняття Закону про профспілки та трудові відносини 1992 р., який об'єднав більш ніж 10 законів, що повністю або частково регулювали діяльність профспілок. Такі акти підлягають більш суворому контролю при їх прийнятті у парламенті [279, с. 160-161].

Кодифіковані статути об'єднують в єдине ціле положення статутного та прецедентного права, що стосуються певного питання чи правового інституту. Як правило, такі статути видаються щодо усталених та підтверджених судовою практикою груп правових норм. Після прийняття кодифікованого статуту суди починають тлумачити та застосовувати його положення, у такий спосіб відбувається подальший розвиток прецедентного права.

До числа таких актів відносяться, наприклад, Закон про кримінальне право (змова) 1977 р., Закон про кримінальну відповідальність за замах на вчинення злочину 1981 р., Закон про поліцію і докази у кримінальних справах 1984 р. Ті галузі права, які знаходяться в стадії становлення і розвитку, звичайно, не можуть бути предметом кодифікованого законодавства (наприклад, така галузь права, як зобов'язання з необережного заподіяння шкоди) [224, с. 185].

4. За специфікою мети прийняття статуту можна поділити на процедурні, фінансові та тлумачні. Процедурні статути – це акти, які уточнюють загальне право, встановлюють нові положення (англ. *enabling acts*), скасовують певні положення загального права (англ. *disabling acts*).

Такі акти ще називають актами реформи права. Механізм підготовки правових реформ в Англії відрізнявся значною невизначеністю аж до 1965 р., відколи у країні почала працювати Правова комісія, що була утворена на підставі Закону про правові комісії (1965 р.). До її завдань входять вивчення та перегляд права з метою його системного розвитку та реформи, виключення аномалій, скасування застарілих і непотрібних норм, спрощення та модернізації права. Правова комісія готує звіти, рекомендації та законопроекти, що втілюються у життя парламентськими актами [14].

Фінансові статuti встановлюють податки, містять пропозиції зміни у бюджет, затверджують порядок щорічних надходжень до державної скарбниці. Тлумачні статuti містять визначення понять, які використовуються в інших статутах. До таких статутів відносять Акти про тлумачення 1889 р. та 1979 р.

В аспекті юридичних властивостей парламентських актів (статутів) важливо встановити співвідношення статутів та прецедентів. Як вже було зазначено вище, акти реформи права можуть уточнювати чи скасовувати прецеденти. Водночас згідно з принципом парламентського суверенітету законність статуту не може піддаватися сумніву жодним судом. Якщо положення статуту суперечать раніше прийнятому судовому рішенню пріоритет повинен надаватися нормі статуту. Право скасовувати чи змінювати статуту належить виключно парламенту. З принципу парламентського суверенітету випливає головна юридична особливість статутів – їх верховенство.

Верховенство статутів може бути підтверджено тим, що:

1) жоден орган, у тому числі суд, не має права брати під сумнів законність прийнятих парламентом актів. У справі Чені проти Кон (Cheney v. Conn) 1968 р. позивач заперечував проти податку, який він повинен був виплатити відповідно до Закону про фінанси 1964 р. У судовому рішенні було, зокрема, відзначено: «Не справа суду заявляти про незаконність прийнятих парламентом положень, що мають верховенство в цій державі». Отже, в Англії не існує системи судового контролю за законодавчим процесом і законами;

2) лише прийнятий парламентом статут може прямо скасовувати статут, прийнятий ним раніше, або це може припускатися. До того моменту статуту вважаються вічними і підлягають застосуванню суддями до їх формального скасування чи закінчення встановленого в них строку дії. Як зауважують англійські юристи, інший спосіб дії свідчив би про те, що суд бере під сумнів авторитет законодавчої влади, яка ухвалила ці статуту, чого суд у жодному випадку не має права робити; 3) закон може змінювати або скасовувати положення загального права (тобто судові прецеденти) [13, с. 158-159].

Отже, виходячи з принципів парламентського суверенітету та верховенства статутів логічно було б припустити наявність пріоритету статутів над прецедентами, але своєрідність англійського права в цьому і полягає, що на практиці вказаний висновок не підтверджується.

Оскільки, по-перше, в Англії статуту приймаються на підставі прецедентів, тобто після формування конкретизуючої, обов'язкової судової практики по застосування відповідної норми. По-друге, англійська судова практика знає немало прикладів, коли прийняті статуту ігнорувалися судами або їх зміст інтерпретувався інакше. Тому статут не можна розглядати як джерело, яке руйнує чи нівелює систему прецедентів, а навпаки він є доповненням цієї системи, що удосконалює її [13; 17].

У контексті співвідношення статутного та загального права цікавою видається оцінка їх взаємодії, надана англійським юристом П. Брокмедом, зокрема він порівнює загальне право «зі стіною, в яку постійно додаються цеглини (у вигляді нових рішень судів, що містять прецеденти) і на якій з'являються нові написи (у вигляді назв прийнятих законів). Але зараз велика частина стіни покрита написами – зростає вона швидше за рахунок нових законів, ніж за рахунок нових прецедентів» [14, с.188].

Вищенаведена класифікація статутів, здійснена в межах вузького підходу до їх розуміння, тобто лише як актів парламенту, але інтерес викликає і класифікація статутних джерел крізь призму широкого підходу.

Так, у Великобританії поширеним є поділ законодавства (писаних джерел, згідно з широким підходом – статутного права) на первинні та вторинні акти.

Первинні акти – цей термін, використовується для опису основних законів, прийнятих законодавчими органами Великобританії, наприклад, Акти парламенту Великобританії, парламенту Шотландії, парламенту Уельсу та Асамблеї Північної Ірландії. Він також включає акти, прийняті історичними парламентами, інші первинні закони для Північної Ірландії і Церкви Англії (англ. Church of England measures, законодавство про Церкву в Англії, прийняте Генеральним Синодом Церкви Англії).

Законодавство про Церкву в Англії – це закони, які мають таку ж юридичну силу, що й акти парламенту, але які стосуються управління та організації Церкви. Вони складаються Генеральним Синодом і потребують схвалення парламентом, щоб набути чинності.

Деякі законодавчі акти, видані Короною і Таємною Радою відповідно до королівської прерогативи (так звані «прерогативні накази»), також відносяться до первинного законодавства. Прерогативні накази називаються або «Наказами в Раді» (коли вони видані Королевою за рекомендацією Таємної Ради), або «Наказами Ради» (коли вони видані Лордами Таємної Ради без схвалення Королеви). Такі накази також можуть бути зроблені відповідно до повноважень в статутних документах, а не в прерогативі (наприклад, накази в Раді, що містять законодавство для Північної Ірландії).

Вторинні акти (також називаються «підзаконним законодавством») – це делеговане законодавство, створене особою або органом, наділеним повноваженнями, делегування яких передбачене в первинному законодавстві. Як правило, повноваження по розробці підзаконних актів можуть бути надані міністрам, Короні або державним органам. Наприклад, Управління зв'язку наділене такими повноваженнями відповідно до Закону про зв'язок 2003 р.

Основними видами підзаконних актів є статутні інструменти: статутні правила та розпорядження, церковні інструменти. Статутні інструменти, як правило, бувають у формі наказів, інструкцій та правил, однак яких-небудь

вимог щодо форми та назви статутного інструменту немає. У зв'язку з чим зустрічаються «Схеми», «Напрямок» та «Декларація». Різні типи інструментів виконують різні функції, але всі вони мають однакову юридичну силу. До 1948 р., коли набрав чинності Закон про статутні інструменти 1946 р., аналогічні документи були відомі як «Статутні правила та розпорядження».

Ці акти фактично мають таку ж юридичну силу, що і закони парламенту, відповідно до яких і на виконання яких вони приймаються. Це положення можна простежити у законодавстві. Закон про тлумачення 1978 р. встановив, що статутний акт повинен розглядатись як продовження акта, на підставі якого він прийнятий; він має тлумачитись у світлі цього акта; терміни, які використовуються в акті делегованого законодавства, мають те саме значення, що й у статуті. Статут і статутний інструмент читаються як один закон: акт діє до того часу, доки діє статут. Скасування статуту призводить до втрати чинності всіх пов'язаних із ним актів [13, с. 163].

Церковні інструменти видаються архієпископами Кентербері та Йорка згідно із законом. Іноді вони також згадуються в анотаціях до переглянутого законодавства як «Інструменти архієпископів» і використовуються майже виключно з метою реалізації законодавства про Церкву в Англії.

Шотландські Статутні інструменти – це інструменти, які видаються з 1999 р. відповідно до положень Актів шотландського парламенту. Як і у випадку з британськими нормативними актами, існує три основних типи шотландських статутних інструментів (накази, інструкції та правила). Крім того, в Шотландії існують правила суду, що містяться в статутних інструментах, які називаються «Acts of Sederunt» і «Acts of Adjournal». Там також можуть бути описані інші види шотландських статутних інструментів.

У Північній Ірландії видаються Статутні правила, які за змістом та формою еквівалентні статутним інструментам в Шотландії. Вони можуть бути видані відповідно до повноважень, що містяться в Актах Асамблеї Північної Ірландії, в Актах парламенту Великобританії або в Наказах Ради, що містять основне законодавство Північної Ірландії в періоди прямого правління уряду

Великобританії (і які продовжують використовуватися для питань, які не були передані у відання Асамблеї). Незважаючи на назву, Статутні правила зустрічаються в тих самих трьох основних типах, що і Статутні інструменти.

Валлійські Статутні інструменти є статутними документами, що відносяться конкретно до Уельсу. Вони можуть бути видані відповідно до повноважень, що містяться в Актах парламенту Великобританії, Актах про Національні збори Уельсу, Актах Національних зборів Уельсу або «Acts of Senedd Cymru». Валлійські Статутні інструменти публікуються англійською і валлійською мовами.

До підзаконних актів також відносяться акти місцевих органів влади та публічних корпорацій (транспортні компанії, комунальні служби). Їх дія обмежується конкретним місцевим районом або діяльністю конкретного державного органу.

Англійський підхід до поняття, класифікації та місця статутних джерел в правовій системі схожий з розумінням *статутів і статутного права у США*, що зумовлено історичним розвитком американської правової системи та її приналежністю до англосаксонської правової сім'ї. Розглянемо основні етапи становлення американської правової системи в цілому, та статутного права зокрема.

Перші англійські поселенці в Північній Америці принесли з собою лише елементарні поняття закону. Колоніальні хартії наділяли їх традиційними правовими привілеями англійських громадян, такими як Habeas corpus і право на суд присяжних. Проте, було мало суддів, юристів та збірників прецедентів, тому рішення англійських судів не швидко до них доходили. Кожна колонія прийняла свої власні закони, а губернатори або законодавчі органи діяли в якості судів. Цивільні і кримінальні справи розглядалися в одних і тих же судах, і присяжні засідателі користувалися широкими повноваженнями. Англійські закони, прийняті після дати розселення, не застосовувалися автоматично в колоніях, і навіть законодавство про переселення підлягало адаптації. Англійські судові справи не були обов'язковими прецедентами. Кілька американських колоній

ввели основні правові кодекси, такі як Массачусетс у 1648 р. і Пенсильванія у 1682 р.

У кінці XVII ст. адвокати практикували в колоніях, використовуючи англійські юридичні книги і дотримуючись англійських процедур. У 1701 р. на Род-Айленді був прийнятий закон про застосування англійського права в повному обсязі з урахуванням місцевого законодавства, і те саме відбулося в Північній і Південній Каролінах у 1712 і 1715 рр. На практиці інші колонії також застосовували загальне право з місцевими варіаціями.

У період, що передував американській революції (1775-1783), багато правових спорів велися на принципах загального права, і половина підписантів Декларації незалежності були юристами. Тому, у Конституції США використовуються традиційні англійські юридичні терміни.

Після американської революції відродилося прагнення замінити закон, прийнятий суддями, на народне законодавство. У 1811 р. Бентам запропонував президенту Джеймсу Медісону національний цивільний кодекс, але його пропозиція була передчасною. В середині XIX ст. реформатор Девід Дадлі Філд керував розробкою кількох кодексів та енергійно проводив кампанію за систематичну і раціональну кодифікацію законодавства США. За винятком цивільного кодексу, який сприймався штатами, кодекси Філда не знайшли широкого застосування в законодавчих органах штатів. Цивільний кодекс Філда був прийнятий п'ятьма штатами, включаючи Каліфорнію і Нью-Йорк, але в цих юрисдикціях традиція загального права була настільки сильна, що цивільний кодекс став просто ще одним законом. Він застосовувався крізь призму існуючого прецедентного права і доповнювався ним, а не сприймався як повний набір чітких правил, як це було з кодексами континентального права. Єдиним американським штатом, який має кодекс у сенсі цивільного (континентального) права, є Луїзіана. Її правова система являє собою гібрид елементів цивільного і загального права.

Незважаючи на фактичний провал процесу кодифікації, законодавство США ставало все більш статутним, тому до кінця ХХ ст. обсяг статутів переважав над законом, створеним суддями.

Американські статутні джерела можна розглядати, за аналогією з англійськими статутами, у вузькому та широкому значенні. Статутне право США поділяється на

- федеральне право,
- право штатів.

У широкому розумінні статутне право США включає:

- 1) Конституцію США,
- 2) акти Конгресу,
- 3) федеральні підзаконні акти,
- 4) конституції штатів,
- 5) закони штатів,
- 6) акти органів виконавчої влади штатів,
- 7) акти органів місцевого самоврядування.

Федеральне статутне право США являє собою здебільшого нормативні правові акти (винятком виступають приватні статути, так як вони стосуються інтересів конкретних осіб), прийняті Конгресом США у формі біллів або спільних резолюцій, і які стали після цього законами в установленому Конституцією США порядку. Відомчі нормативні акти в США видаються на виконання статутів, а президентські акти, крім статутів, можуть ґрунтуватися на положеннях Конституції США [57, с. 9].

Статутне право штатів створюється законодавчими та виконавчими органами штату, а також органами місцевого самоврядування. Закони штатів приймаються в межах повноважень законодавчого органу, які охоплюють все, що не суперечить федеральній Конституції, федеральним законом або міжнародним договорам, ратифікованим федеральним Сенатом.

Прикметно, що судова гілка влади, яка застосовує та інтерпретує закони штату, підзаконні нормативні акти, а також місцеві постанови, має право їх і

скасовувати. Як правило, Верховні Суди штатів є остаточними тлумачами конституцій штатів і законів штату. Однак, якщо їх тлумачення стосується питань федерального значення, їх рішення може бути оскаржене у Верховному суді США.

Визнання судом статуту неконституційним не тягне його автоматичного скасування, оскільки він повинен бути скасований наступним законом. Така процедура зумовила ситуацію, коли багато федеральних законів і законів штатів залишалися в юридичних збірниках протягом десятиліть після того, як вони були визнані неконституційними. Однак відповідно до принципу *stare decisis* жоден розумний нижчестоящий суд не буде приводити у виконання неконституційний закон, і будь-яке рішення, в якому суд це зробить, буде скасовано Верховним судом.

З наведеного випливає така особливість американського статутного права, як конституційний судовий контроль та скасування статуту судом, як його можливий наслідок. Ще однією особливістю американського статутного права є його масштабна кодифікація, яка забезпечила його поділ на певні галузі та закріпила рівень юридичної сили.

Сьогодні всі штати, крім Пенсільванії, завершили процес кодифікації всього свого статутного права в юридичні кодекси. Природно, існує велика різноманітність в структурі кодексів штатів, що впливає з різноманітності статутного закону, на якому вони були побудовані. Нью-йоркські кодекси відомі як «закони». Каліфорнія і Техас просто називають їх «Кодексами». Інші штати використовують такі терміни, як «Кодекс [назва штату]» «переглянутий Статут або скомпільований Статут» для своїх збірок. Каліфорнія, Нью-Йорк і Техас використовують окремі Предметні кодекси. Кодекс Меріленду станом на 2016 р. був повністю переведений з пронумерованих статей в іменовані статті. Практично всі інші штати та федеральний уряд використовують єдину модель кодексу, яка передбачає поділ на нумеровані заголовки чи інші підрозділи вищого рівня. Тільки Луїзіана має п'ять предметно-спеціальних кодексів та набір перероблених статутів для всіх інших сфер.

Отже, аналіз статутного права США свідчить про те, що тенденція віддалення американської правової системи від англійської системи права зберігається, відповідно, збільшення масиву та ролі статутного законодавства у США продовжується. Американське право вже набуло таких, невластивих для англійського права, рис:

- наявність писаної федеральної Конституції;
- ієрархія нормативних актів, яка засновується на найвищому авторитеті Основного закону;
- систематизація законодавства, яка полягає у значній кількості кодифікованих актів;
- поділ права на матеріальне та процесуальне, публічне та приватне;
- перевага федеральних статутних актів над судовими прецедентами,
- конституційний судовий контроль статутів.

2.2. Генеза і стан розвитку статутів як джерела права у країнах романо-германської правової сім'ї (на прикладі Італії)

Італійська правова система за формально-юридичними ознаками належить до романо-германської правової сім'ї, але має і низку специфічних рис, які зумовлені особливостями історичного розвитку цієї країни.

Як відомо, зародження статутного права Італії розпочалося у XII ст. з прийняттям перших статутів вільних італійських міст (Генуя у 1145 р., Піза у 1161 р.). XIII ст. стало для Північної і Середньої Італії періодом високого піднесення у сфері матеріальної і духовної культури. У цей період торгівля між Західною Європою і країнами Сходу перейшла в руки венеціанців, генуезців і пізанців, а міста Ломбардії і Тоскани перетворилися у великі торгово-промислові центри. Північна і Середня Італія в XIII ст. представляла собою ланцюг самоврядних міст, які вели між собою жваву торгівлю і підтримували інтенсивні взаємини [229, с. 70]. Політична автономія таких міст дозволила їм самостійно регулювати питання їх повсякденного життя: торгівлі, промисловості,

кримінальних покарань, організації університетів тощо. Правила такого регулювання разом зі звичаями закріплювалися у статутах середньовічних міст.

Середньовічні статути були актами, що встановлюють фундаментальні норми організації міста (комуни), зокрема повноваження і склад органів, форми гарантій і участі меншості. Вони мали форму закону, співавторами якого були всі громадяни місцевої громади. Виникнення статутних норм відноситься до часу Імперії Барбароси, коли в протистояння римсько-імперським нормам під виглядом *praeter legem* і загальних правових звичаїв були створені перші прототипи статутів [438, с. 180].

Зміна епох, політичні та економічні перетворення віддзеркалювалися у статутах міст, їх зміст розширювався, формулювання становилося більш чітким, у них закріплювалися нові інститути та правила.

Саме в статутному праві отримали своє перше закріплення і були зміцнені інститути і процедури функціонування місцевої незалежної адміністрації. Наведемо нижче далеко неповний перелік таких функцій:

- закріплення прерогатив публічно-правового характеру, колегіальність рішень з закріпленням мажоритарного принципу;
- принцип представництва у формуванні місцевих органів (Рад, Асамблей)
- жорсткий контроль за виконанням постанов асамблеї (детальне нормативне регулювання порядку денного і голосування);
- чіткий розподіл компетенції в сфері прийняття рішень між виконавчою владою (подеста) і законодавчою владою (асамблеєю), з наділенням першої виключною функцією винесення пропозицій;
- поділ предметів ведення в залежності від економічної значимості і об'єктів правовідносин на предмети адміністративного провадження (переданих до компетенції вузьких комісій контрольованих виконавчою владою) і предмети істотного права (в компетенції загальних асамблей);
- створення інститутів контролю за діяльністю адміністрації (перш за все за допомогою введення інституту мера), встановлення обмежень їх діяльності,

запровадження відповідальності публічних установ; тимчасовість посад [367, с. 29].

До XVIII ст. юридична значимість статутів знижується, а статутна автономія фактично зникає, що було зумовлено становленням монархічної держави з жорсткою централізованою владою.

Разом з тим, перша Конституція Італія мала назву Статут Альбертіно (іт. *Statuto Albertino*), який був проголошений королем Карло Альберто ді Савойя для королівства Сардинії 4 березня 1848 р. Така назва, мабуть, була найкращою за всі інші, більш широко використовувані назви, оскільки нагадувала про статути італійських міст середньовіччя, які закріплювали завоювання політичних і індивідуальних свобод.

17 березня 1861 р., коли було засновано Королівство Італія, Статут Альбертіно став Основним законом нової об'єднаної Італії і залишався формально таким, хоча і зі змінами, до вступу в силу Конституції Італії 1 січня 1948 р.

На сьогодні специфічними рисами італійської правової системи є наявність статутного права (іт. *legge statutaria*) та прирівнення деяких видів актів Уряду до законів. Вказана своєрідність джерел італійського права дещо ускладнила традиційну, для цього типу правової сім'ї, структуру та ієрархію правових джерел.

Так, сучасні джерела італійської правової системи, за допомогою, хронологічного критерію, ієрархічного критерію та критерію компетентності, можуть бути впорядковані наступним чином.

1. Джерела конституційного рівня:

- Вищі принципи конституційного ладу – не можуть змінюватися навіть законами про перегляд Конституції;
- Конституція, конституційні конвенції та звичаї;
- Конституційні закони та перегляд конституції;
- Статути автономних регіонів (зі спеціальним статутом) (іт. *Statuti delle Regioni a Statuto Speciale*).

- Акти Європейського Співтовариства.
2. Джерела першого рівня:
- звичайні закони держави;
 - результати референдуму;
 - закони-декрети (декрети, прийняті за потребою та терміновістю Урядом, вони анулюються після 60 днів, якщо вони не схвалені парламентом);
 - статути звичайних регіонів;
 - закони регіонів та провінцій Тренто та Больцано (тільки вони мають законодавчу владу);
 - законодавчі декрети Уряду, прийняті за дорученням парламенту.
3. Джерела другого рівня:
- Постанови Уряду, міністерств та інших органів влади;
 - статути органів місцевого самоврядування (комун, провінцій);
 - постанови органів місцевого самоврядування;
 - статути юридичних осіб;
 - накази.
4. Джерела третього рівня:
- звичаї, що сприяють доповненню договірних положень у питаннях, що не регулюються законами та правилами.

Наведена структура відображає рівень юридичної сили від найвищого (конституційного) до найнижчого (третього) рівня. Джерела першого рівня підпорядковуються Конституції та конституційним законам та мають силу звичайного закону. На цьому рівні також знаходяться деякі акти Уряду, які прирівнюються до законів. До першого рівня віднесені регіональні закони та закони провінцій (тільки Тренто та Больцано), дія яких поширюється тільки на регіон чи провінцію.

Джерела другого рівня знаходяться на третьому щаблі ієрархічної драбини. Вони є так званими вторинними джерелами, які складаються з різних видів постанов, прийнятих виконавчою владою (Урядом) або територіальними органами (регіонами, муніципалітетами). Вони не можуть містити норми, що

суперечать законам, інакше вони вважаються незаконними. Метою таких нормативних актів є встановлення правил застосування законів. Такі акти є правилами виконання (іт. *regolamenti esecutivi*), тобто коли закони вказують на регулювання певної справи, виконавча влада визначає спосіб такого регулювання. Виділяють також незалежні правила (іт. *regolamenti indipendenti*), що видаються органами виконавчої влади та регулюють питання, які не врегульовані законодавством.

Статути, як джерела права та законодавства, представлені у правовій системі Італії у таких видах: Статути автономних регіонів (спеціальні статути), статути звичайних регіонів, статути органів місцевого самоврядування та локальні статути (юридичних осіб). Спеціальні статути є джерелами конституційного права, відповідно, мають найвищу юридичну силу та особливу процедуру прийняття.

Так, відповідно до ст.116 Конституції Італії регіонам Фріулі-Венеція-Джулія, Сардинія, Сицилія, Трентіно-Альто Адідже/Південний Тіроль і Валле д'Аоста надані особливі форми та умови автономії, визначені у відповідних спеціальних статутах, схвалених особливим конституційним законом [414; 415]. При цьому порядок прийняття зазначених особливих конституційних законів включає такі етапи та умови:

- прийняття закону кожної з палат парламенту після винесення двох послідовних рішень з проміжком між ними не менше трьох місяців;
- схвалення абсолютною більшістю членів кожної палати при другому голосуванні;
- винесення положень закону на народний референдум протягом трьох місяців з моменту його опублікування, за умови запиту про це 1/5 членів однієї з палат або п'ятисот тисяч виборців або п'яти регіональних рад;
- якщо при другому голосуванні в кожній з палат закон був прийнятий більшістю в дві третини голосів їх членів, то референдум не проводиться;
- закон, винесений на референдум, вважається прийнятим, якщо він схвалений більшістю голосів.

Що стосується матеріального змісту спеціальних статутів, то у Конституції Італії закріплене лише одне застереження з цього питання, на відміну від конституційних положень про розмежування компетенції регіонів зі звичайними статутами. Зокрема, відповідно до параграфу 5 ст. 117 Основного закону Італії автономні регіони і провінції Тренто і Больцано беруть участь у виробленні безпосередніх рішень з питань, що належать до їх компетенції, з розробки загальноєвропейських законодавчих норм і забезпечують впровадження та виконання міжнародних договорів і законодавчих норм Європейського Союзу, дотримуючись процесуальних норм, встановлених державним законом, які регламентують форми заміщення влади у випадку невиконання функцій [414; 415]. Умови автономії для кожного регіону є різними, вони визначалися на момент створення такої автономії та були обумовлені політико-економічною та історичною специфікою відповідного регіону.

Так, Спеціальний статут регіону Сицилія був прийнятий ще до італійської Конституції 1948 р., що впливає з Королівського указу № 455 від 15 травня 1946 р. Він був затверджений Конституційним законом №2 1948 р. Надання широкої автономії Сицилійському регіону, так офіційно називається острів Сицилія, було зумовлено сильними рухами за незалежність, які розпочалися до війни, були придушені фашизмом, і знову загорілися при висадці союзників на острів.

Сицилія має найширшу автономію серед всіх п'яти автономних регіонів зі спеціальним статутом, зокрема її велика адміністративна автономія, доповнюється ще більшою фінансовою автономією: це єдиний регіон, який не тільки утримує всі податки, зібрані на регіональній території, включаючи податок на доходи фізичних осіб, але отримує більше ресурсів від центральної влади. Важливим аспектом фінансової автономії Сицилії є також те, що компанії, які мають виробничі майданчики в регіоні, але зареєстровані в інших частинах Італії, сплачують частину податку на прибуток безпосередньо регіону Сицилія [433].

Регіональну адміністрацію острова очолює парламент, що складається з 90 депутатів, які називаються АРС, або Асамблея Регіону Сицилія. Серед питань виняткової компетенції регіону Сицилія, тобто предметів, у яких регіональне законодавство переважає над національним, наступні: навколишнє середовище, промисловість та торгівля, туризм, культурна спадщина, сільське господарство, місцева влада, містобудування, комунальне господарство, громадські водні ресурси, благодійність, початкова освіта, рибальство, лісова поліція. Для прикладу конкретної адміністративної організації на Сицилії, можна згадати провінції, які були замінені новими утвореннями, які називаються «Вільні муніципальні консорціуми».

Ідея незалежності Сардинії сформувалася після Першої світової війни. Як і на Сицилії, фашизм стримував подібні ідеї, які знову виникли після війни і на які народжена італійська держава відповіла визнанням Спеціального статуту Сардинії, шляхом прийняття Конституційного закону № 3 1948 року.

В аспекті фінансової автономії регіон Сардинія зберігає 70% податків з доходів фізичних осіб та прибутку підприємств, зібраних на території острова, та 90% інших податків [434]. Регіон Сардинія має виключну законодавчу владу, тобто таку, яка переважає над національним законодавством, з питань, що стосуються: органів місцевого самоврядування, міської та сільської поліції, сільського господарства та лісів, комунального господарства, будівництва та містобудування, транспорту, мінеральних та термальних вод, полювання та риболовлі, туризму, ремесла, бібліотечної справи та діяльності музеїв. З інших питань необхідно рухатися в межах можливостей, наданих національним законодавством.

Також для регіону Сардинія, управління яким здійснюється через Регіональну раду, що складається з 60 радників, існує виняткова влада щодо створення офісів і адміністративних органів регіону і правового і економічного статусу їх персоналу. Крім того, Сардинія може підтвердити або змінити форму правління і закон про вибори за допомогою звичайного регіонального закону, схваленого абсолютною більшістю членів регіональної ради. Водночас існує

можливість оскарження цього закону Урядом в Конституційному суді і проведення референдуму про схвалення.

Регіон Валле д'Аоста – це регіон французького походження, що був переданий Францією в П'ємонтське королівство в 1860 році і, відповідно, який увійшов до італійської унітарної держави. Як міграція з інших регіонів, особливо з північної Італії, так і політика «італіанізації», нав'язана фашизмом, частково асимілювали франкофонську культуру у цьому регіоні. Наприкінці війни італійська держава вирішила надати широку автономію цьому регіону, щоб уникнути поширення серед його жителів ідеї повернення до Франції.

Конституційний закон № 4 1948 р. затвердив спеціальний статут Валле д'Аоста, внаслідок чого ця адміністративна одиниця залишилася найменшим італійським регіоном, а не була поділена на провінції. Що стосується особливих фінансових повноважень, то в регіоні зберігається 90% усіх податків, зібраних на регіональній території [435]. Перелік сфер, щодо яких регіон Валле д'Аоста має виключну компетенцію включає такі: місцевої влади, комунального господарства, будівництва та містобудування, сільського господарства та лісів, туризму, транспорту, канатних доріг, водних ресурсів, полювання та риболовства, ремесел, поліції та пожежної служби, технічної освіти, ярмарок та ринків, альпійських путівників та гірськолижних шкіл, топонімії. Важлива адміністративна особливість полягає в тому, що Президент регіону не обирається безпосередньо громадянами, а обирається 35 членами регіональної ради.

Регіон Трентіно-Альто Адідже став частиною італійської держави після Першої світової війни, включаючи німецькомовне населення, насамперед провінцію Болцано (Південний Тіроль). Під час фашизму, а пізніше під час війни населенню Південного Тіролю довелося спершу пройти фашистську політику італіанізації, запрошення переїхати до Німеччини, а потім до союзної Італії.

Конституційним законом № 5 1948 р. був затверджений перший Статут автономії із закріпленням триполюсної структури регіону: район і дві провінції Больцано і Тренто [435]. Однак реалізація автономії зіткнулася зі значними труднощами. І незабаром політичні представники німецькомовної меншини

засудили нездатність транспонувати принципи угоди Дегаспері-Грубера. У той же час виникла сильна політична та соціальна напруженість, яка призвела до серії терористичних актів. Після прийняття двох резолюцій Генеральної Асамблеї ООН Уряд Італії створив комісію з вивчення проблем Південного Тіролю, яка багато років працювала над розробкою стандартів автономії. У результаті Конституційним законом № 1 1971 р. було затверджено другий спеціальний статут регіону Трентіно-Альто Адідже [432]. Причини розширеної автономії можна знайти як в сильній автономній традиції альпійської території, на якій розташований цей регіон, так і в необхідності вирішення проблеми співіснування між різними мовними групами за допомогою гарантії захисту мови і культури.

Так, провінція Больцано має школи, розділені між італійською, німецькою та ладинською мовними групами, а також підтримує відділи щодо адміністративних посад або розподілу житла для громадського користування. Крім того, усі державні службовці повинні говорити італійською та німецькою мовами. З фіскальної точки зору, Трентіно-Альто Адідже регіон, в унітарній формі або у формі двох провінцій, які складають його, зберігає 90% податків на спадкування та лотереї, зібраних на території, і 100% іпотечного і споживчого податків на електроенергію. Отже, ключовим елементом автономної системи є двомовність, а інструментом для досягнення збалансованої соціально-економічної структури є «пропорційний» механізм, який забезпечує право мовних груп бути представленими у вигляді частки в державній зайнятості та доступу до деяких соціальних пільг (наприклад, при розподілі державного житла).

Історико-політичні передумови формування спеціальної автономії Трентіно-Альто Адідже зумовили низку особливостей правового режиму цієї автономії, зокрема:

- історико-правова основа міжнародного характеру (міжнародне закріплення): угода Дегаспері-Грубера від 5 вересня 1946 р. (набула чинності відповідно до законодавчого указу від 28 листопада 1947, п. 1430),

встановлювала особливий захист і гарантії для німецькомовних жителів Південного Тіролю. Вона була виконана і реалізована в спеціальному статуті і в ст. 116 Конституції Італії, а також в регіональній структурі, в яку разом з автономною провінцією Больцано входить автономна провінція Тренто і автономна область Трентіно-Альто Адідже. Юридична цінність цієї підстави була згодом визнана судовою практикою Конституційного суду, а також була закріплена в державних постановах;

- наявність сильної мовної складової: на території, яка в даний час входить до складу Трентіно-Альто Адідже, співіснують різні мовні і культурні групи. Поруч з італійською лінгвістичною групою є німецька (переважна в Південному Тіролі), Ладинська (в Південному Тіролі і Трентіно) та інші менш кількісно виражені мовні спільноти (Мочені і Кімбрія, німецького походження і мови, в Трентіно). Ці мовні групи визнані з певними формами захисту, які варіюються в залежності від їх визнання на законодавчому рівні. Статут приписує німецькій мовній групі в Південному Тіролі, яка становить найсильнішу меншість в регіоні (німецькомовне населення становить більшість населення, що проживає в цій провінції), дуже складний гарантійний режим. Замість цього мовна група ладинів характеризується певним ступенем обов'язкового захисту, який частково відрізняється для населення, що проживає в Південному Тіролі, від населення, що проживає в Трентіно. Законодавча реформа введена конституційним законом № 2 2001 р. значно розширила режим захисту народу Ладен в Трентіно і одночасно ввела низку гарантій для мовних спільнот Трентіно – Мочене і Кімбрія, які в минулому захищалися тільки звичайними законодавчими положеннями.

- особлива автономія двох провінцій в одному регіоні (триполярність): регіон включає в себе на своїй території провінції Тренто і Больцано (статті 1 і 3 статуту). Ці статутні положення розглядаються крізь призму ст. 116 Конституції Італії, згідно з якою дві автономні провінції складають регіон. Провінції є окремими та автономними утвореннями по відношенню до регіону: їм приписуються особливі форми і умови автономії відповідно до нормативних

положень (другий абзац ст. 3 статуту). Крім того, регіон і дві провінції (як автономні утворення з рівноправними і сильними політичними і законодавчими повноваженнями, навіть якщо вони здійснюються в рамках їх відповідних повноважень) знаходяться на одному рівні у своїх відносинах з державою. Проте, автономна провінція Тренто і автономна провінція Больцано не мають однакової системи: статут і правила його реалізації істотно диференціюють автономну провінцію Больцано відповідно до конкретних гарантій для німецької меншини. Проте, автономні провінції здійснюють повноваження і функції, притаманні регіону, а саме реалізують законодавчу компетенцію. Це є найбільш важливою відмінністю від інших провінцій, які мають тільки регулюючу компетенцію адміністративного характеру, в дуже обмеженій області. Законодавча компетенція полягає у прийнятті законів в найбільш важливих секторах місцевого соціально-економічного життя, в межах широкого кола повноважень, закріплених в спеціальному статуті і деталізованих в правилах його реалізації;

- загальний порядок реалізації та перегляду спеціального статуту автономії: хоча кожен з трьох суб'єктів залишається окремим і автономним, статут є унікальним, тому що деякі основні правила, затверджені регіональним законодавством, є однаковими щодо організації місцевих органів влади та інших визначених сфер, віднесених до регіональної компетенції. Правила застосування статуту в основному однакові для двох провінцій. Режим публікації офіційних документів також є єдиним і здійснюється в офіційному бюлетені регіону. Зміна спеціального статуту регіону залежить від регіональної ради, але з обов'язковим урахуванням думки рад провінцій;

- особлива система відносин, яка об'єднує регіон і автономні провінції: У 1971 році двом автономним провінціям були надані нові більш широкі законодавчі та адміністративні повноваження (відповідно більше фінансування). Збільшення компетенцій провінцій відбулося за рахунок часткового виведення їх з регіону, який при збереженні своєї автономії і обмеженого кола повноважень грає набагато меншу роль, ніж спочатку, в порівнянні з його провінціями. Після

проведення в 2001 році законодавчої реформи регіональна виборча компетенція регіону знизилася: виборчий процес вже не є унікальним і більш не провадиться на регіональному рівні. Регіональна рада більше автоматично не створює провінційні ради. Останні, які обираються окремо на основі окремих провінційних законів, разом складають регіональну раду.

Проте, автономія двох провінцій як і раніше знаходиться в єдиній регіональній структурі, що також підтверджує: статут, який є унікальним і є основним законом організації регіону і автономних провінцій; а також правила застосування статуту, які однакові для двох провінцій; регіональні рамки, в яких провінційні автономії знаходяться (конституційне положення ст. 116 і статті 1 і 3 із статуту); здійснення основної компетенції регіоном для всього регіонального співтовариства (зокрема, на підставі статей 4 і 5 статуту); абсолютно особливі зв'язки і впливи, які виникають між трьома радами, на склад регіональної ради, та наслідки її розпуску; порядок зміни статуту залежить від регіональної ради; сталість в регіоні інституційно значущих повноважень або інструментів, таких як призначення делегатів на виборах президента республіки і режим публікації офіційних документів.

Регіон Фріулі-Венеція-Джулія отримав особливий статус лише в 1963 році, але відрізняється від інших 4 регіонів зі спеціальним статусом також з інших причин. З податкової точки зору, він зберігає набагато менше місцевих доходів, ніж інші: 59% податку на додану вартість, 59% податку на споживання електроенергії та зборів за гідроенергетичні концесії, 59% податку на споживання тютюнової продукції, 39% акцизу на бензин.

Регіон має законодавчу владу в наступних питаннях: організація відомств і органів, що залежать від регіону, а також правове та економічне становище їх персоналу; організація місцевих органів влади і суміжних округів; сільське і лісове господарство, меліорація, впорядкування мінімальних культурних одиниць і реконструкція земель, іригаційні, сільськогосподарські та меліоративні роботи, тваринництво, рибальство, гірське господарство, лісове господарство; полювання та риболовля; установка і ведення земельних книг; промисловість і

комерція; ремесла; ринки та ярмарки; дороги, акведуки та громадські роботи місцевого і регіонального значення; туризм і готельне господарство; транспорт на канатних і автомобільних лініях, трамваях і тролейбусах регіонального значення; містобудування; мінеральні та термальні води; установи культури, відпочинку та спорту; музеї і бібліотеки місцевого і регіонального значення [437].

Президент регіонального уряду (джунти) є його главою. Виконавча влада здійснюється регіональним урядом Фріулі-Венеція-Джулія, а законодавча влада належить регіональній раді. Регіон поділяється на 18 міських муніципальних територіальних об'єднань (УПІ міжмуніципальні територіальні об'єднання), такий тип адміністративної одиниці, унікальний для регіону, та 215 муніципалітетів. Регіональний статут також дозволяє створити столичне місто Трієст.

Таким чином, спеціальні статuti автономних регіонів забезпечують для кожного з них механізм захисту регіональних прерогатив (неоднакових для всіх регіонів і особливо широкіх для регіону Сицилії), щодо яких держава не може в односторонньому порядку визначити будь-які зміни в розподілі повноважень між державою та регіоном: будь-який перегляд відповідних повноважень має здійснюватися на основі попередньої угоди між державою і регіоном, підготовленої спільною комісією, в завдання якої входить підготовка пропозицій для представлення регіональній раді.

На підставі проведеного аналізу спеціальних статутів п'яти італійських автономій, можна виділити такі риси спеціального статуту як джерела права:

- 1) це джерело, в якому, згідно з положеннями Конституції, закріплені основоположні принципи, які регулюють автономію регіону і муніципалітетів (автономних провінцій) як щодо форми правління, так і стосовно загальних правил організації, функціонування та режиму компетенцій;

- 2) є спеціальним законодавчим актом, зміст якого відрізняється від статутів регіонів зі звичайними законодавчими актами, в першу чергу в сфері

системи нормативних актів статутних органів і меж законодавчої та адміністративної компетенції;

3) це джерело, яке безпосередньо визначає деякі загальні аспекти форми правління, такі як зв'язок органів регіону і муніципалітетів (провінцій), їх склад і взаємодію, електорат тощо;

4) саме це джерело визначає перелік секторів, які традиційно формують предмет регіональних законодавчих актів, зокрема функції статутних органів, режим законодавчих і адміністративних повноважень, відносини з місцевою владою, режим активів і фінансова система, відносини з державою та ін.;

5) це джерело, яке встановлює основні принципи, які визначають особливості регіону і автономних провінцій (Трентіно-Альто Адідже): зокрема, ті, у яких є необхідність захисту меншин (наприклад: державна кадрова система в провінції Больцано; особлива система представництва меншин в органах місцевої влади; адміністративна юрисдикція; використання німецької та ладінської мов; шкільна система в провінції Больцано тощо);

б) виконання статутних положень здійснюється відповідно до правил реалізації та галузевого законодавства.

Правила реалізації спеціального статуту забезпечують своєчасне тлумачення, прогресивне і систематичне оновлення застосування його положень, іноді навіть зі значними розширеними коригуваннями. З формальної точки зору правила реалізації є нормативними джерелами нижчого рівня, ніж Конституція і статут. Однак вони мають силу і цінність, що перевершують звичайні закони, оскільки вони представляють собою інструмент, який негайно реалізує та інтегрує нормативні акти, і містить нормативні керівні вказівки для регіональної законотворчості.

Правила реалізації виконують різні функції:

- вони дозволяють визначити, основні правила зв'язку між державною системою, регіональною системою і системою автономних провінцій;

- вони виконують інструментальну функцію по відношенню до статуту і втілюють, деталізують або конкретизують відповідні положення спеціального

статуту: вони вважаються звичайним інструментом (і для постійного використання, що підтверджено Конституційним судом), за допомогою якого держава, регіон і автономні провінції встановлюють взаємні сфери діяльності, в рамках яких держава передає нові повноваження на місцевий рівень;

- історично склалося, що саме через правила реалізації, а не через звичайні закони держави (в рамках статутних принципів) визначалися компетенції і інструменти регіону і автономних провінцій. Тобто, правила реалізації виконували функцію, яку для звичайних регіонів виконували положення, які поступово розширювали і впроваджували систему компетенцій;

- за їх допомогою держава передає свої повноваження регіону і (насамперед) автономним провінціям. У більш загальному плані вони приймаються для визначення сфери та меж застосування законодавчих і адміністративних повноважень, встановлюваних статутом для регіону і автономних провінцій;

- вони є інструментом, за допомогою якого деякі законодавчі положення загального або юридичного змісту знаходять конкретну реалізацію: деякі з цих правил мають стратегічне значення, а іноді містять новаторські положення і відступ від загальних принципів.

Правила реалізації спеціального статуту приймаються відповідно до нормативно-правових актів, після заслуховування спільної комісії, яка складається з шести членів, призначених на паритетних засадах Урядом Республіки і регіональною радою.

Поряд зі спеціальними статутами автономій, в Італії діють і звичайні статuti регіонів, які є правовими джерелами першого рівня і мають таку ж юридичну силу, що і закони Республіки.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 123 Конституції Італії кожен регіон має статут, який відповідає положенням Конституції, встановлює форму правління і основоположні принципи його організації та діяльності. Статут регламентує здійснення права законодавчої ініціативи та організації референдумів в області законодавства, а також прийняття постанов регіональної адміністрації та

оприлюднення регіональних законів і норм. У кожному окремому регіоні статут визначає діяльність ради місцевої влади, яка є консультативним органом між регіоном і місцевою владою [415].

Порядок прийняття та ревізії звичайних статутів регіонів встановлений в Основному Законі Італійської Республіки та включає наступні етапи.

1. Схвалення чи зміна статуту регіону здійснюються шляхом прийняття відповідного закону регіональною радою. За такий закон має проголосувати абсолютна більшість членів регіональної ради.

2. Прийняття регіональною радою двох постанов з проміжком між ними не менше двох місяців.

3. Якщо Уряд визнає необхідним перевірити конституційність статуту регіону, він вносить це питання на розгляд Конституційного суду протягом тридцяти діб після оприлюднення статуту.

4. Статут регіону може бути винесений на народний референдум, якщо протягом трьох місяців після його оприлюднення надходить прохання про проведення референдум від боку п'ятдесятої частки виборців регіону або п'ятої частки членів регіональної ради.

5. У випадку проведення референдуму устав регіону визнається чинним, коли його схвалить більшість виборців.

На підставі вищевикладеного, розглянемо в компаративному аспекті спеціальний статут автономії та звичайний статут регіону, так званий статут загального права (іт. *statuto di diritto comune*). Так, можна дійти висновку, що основна відмінність між ними полягає в тому, що в той час як звичайний статут приймається і змінюється регіональним законом, спеціальний статут приймається конституційним законом, в такому ж порядку здійснюються будь-які його зміни.

Прикметно, що Конституційний закон № 1 1999 р. збільшив повноваження регіонів зі звичайним статутом, особливо в частині збільшення компетенцій, що конкурують між державою і регіоном, настільки, що розпочалася дискусія щодо (відносного) скорочення автономії регіонів з спеціальним статутом.

Конституційний Закон № 2 2001 р., щоб урівноважити компетенцію автономій та регіонів, передбачив можливість для регіонів з спеціальним статутом приймати статутні закони. Ця категорія актів відрізняється від звичайного регіонального закону тим, що необхідно тільки одне абсолютне схвалення регіональної ради.

Крім того, такий закон може бути винесений на референдум для підтвердження, якщо протягом 3 місяців після його публікації (інформаційного бюлетеня) надійде відповідний запит від 1/5 членів регіональної ради або від 1/50 виборців регіону. Якщо закон схвалений більшістю в дві третини членів регіональної ради, то референдум проводиться тільки в тому випадку, якщо протягом трьох місяців після його опублікування надійде відповідний запит від 1/30 тих, хто має право голосувати за обрання регіональної ради [418].

Наступним фундаментальним елементом співвідношення між спеціальним статутом і звичайним статутом є матеріальна сфера, регульована цими правовими джерелами. Як відомо, ч. 1 ст. 123 Конституції Республіки закріплює за звичайним регіональним статутом такі сфери регулювання: форма правління, основоположні принципи організації та функціонування, право на ініціативу, референдум про закони і адміністративні положення регіону, а також публікації законів і постанов.

Конституційний закон № 2 2001 р. доповнив спеціальні статuti автономій положенням про статутні закони, які містять процедури обрання регіональної ради, президента регіону та членів джунти, відносини між органами регіону, представлення і схвалення мотивованого клопотання про недовіру президенту регіону, випадки дискваліфікації і несумісності з зазначеними відомствами. Зазначений конституційний закон також відносить до сфери статутного закону регулювання здійснення права на народну законодавчу ініціативу і регіональні референдуми (скасовуючі, рекомендаційні та консультативні).

Отже, регіони зі звичайними статутами мають похідну законодавчу владу, оскільки вони діють в рамках Конституції, статуту, інтересів інших регіонів і

нації і рамкових законів. Уряд може оскаржити закон у Конституційному суді, якщо він суперечить Конституції.

При цьому, якщо регіон вважає, що закон або нормативний акт, який має силу закону держави або іншого регіону, зачіпає сферу його компетенції, може порушити питання про його конституційну легітимність в Конституційному суді протягом шістдесяти днів з моменту оприлюднення такого закону або акта, що має силу закону [415].

Що стосується регіонів зі спеціальними статутами, їх функції і організація регулюються не безпосередньо Конституцією, а спеціальними статутами, які повинні бути затверджені конституційним законом. У порівнянні з регіонами зі звичайними статутами, ці регіони мають законодавчу компетенцію по більш широкому колу питань.

Водночас у Конституції Республіки закріплена можливість регіонів зі звичайним статутом розширити свої повноваження та набути деякі форми управління, які мають автономії зі спеціальним статутом. Зокрема, мова йде про такі сфери регулювання, як: обмеження організації діяльності мирових судів, загальноосвітні правила, захист навколишнього середовища, екосистеми і культурна спадщина. Таке розширення повноважень регіону здійснюється на підставі закону Республіки, за ініціативою зацікавленого регіону і при врахуванні думки місцевих органів влади, виходячи з принципу поваги до положень про фінансову самостійність регіонів. Такий закон приймається абсолютною більшістю голосів членів палат парламенту, на засадах взаємодії держави і зацікавленого регіону.

Ще одним видом статутних джерел в Італії є статути комун, провінцій та міст-метрополій, які є правовими актами другого рівня. Ці джерела є основою так званої статутної автономії комун та провінцій, яка на сьогодні гарантується Конституцією Республіки.

Так, в межах конституційної реформи 2001 р. до ст.114 Конституції Італії було внесено положення про те, що комуни, провінції, міста-метрополії і регіони є незалежними одиницями і мають власний статут, повноваження і функції,

визначені виходячи із закріплених в Конституції принципів [21]. Вказане конституційне закріплення стало завершенням тривалого процесу юридичного оформлення статутних автономій комун та провінцій, який розпочався у 1990 р. з прийняття Закону «Про порядок місцевих автономій» № 142.

Зазначений закон вперше закріпив статутну автономію за комунами та провінціями, якої до цього часу юридично не існувало. Законом визнавалося право комун і провінцій самостійно регулювати власні фундаментальні аспекти діяльності, такі як наділення повноваженнями органів, організацій служб і установ, форми народної участі і децентралізації, а також доступ громадян до інформації та адміністративних процедур. Законом також встановлювалися строки для прийняття статутів чи приведення у відповідність статутних текстів органів місцевого самоврядування.

У період 1990-1991 рр. при реалізації положень Закону № 142 мали місце 12 випадків розпуску комунальних рад через порушення обов'язку адаптації статутних текстів у встановлені законом строки [439].

У 1999 р. був прийнятий Закон «Положення в сфері автономії і устрою місцевих утворень і зміни до Закону 8 червня 1990, № 142», яким вносилися зміни у структуру ради, організацію органів управління, уточнювалися форми децентралізації, участь громадян у референдумі та інше. Тобто визначалися обов'язкові змістовні аспекти статутів органів місцевого самоврядування.

На початку 2000 р. був прийнятий Закон № 267 «Зведений текст закону про організацію місцевої влади», яким уніфікувалися положення щодо обов'язкового змісту та порядку прийняття місцевих статутів.

Зокрема, у ст. 6 цього закону визначалося [417]:

1. Комуни і провінції приймають власні статути.
2. Статут, в межах принципів, закріплених в зведеному тексті, встановлює фундаментальні норми організації місцевої освіти. Зокрема визначає повноваження органів, форми гарантій і участі меншини а також законного представництва місцевої освіти, в тому числі, і в судових інстанціях. Статут визначає, крім того, загальні критерії організації установи, форми співпраці між

комуною і провінціями, форми народної участі і децентралізації, доступ громадян до інформації та адміністративних процедур, герб і символіку.

3. Комунальні та провінційні статути встановлюють норми забезпечення рівних умов між чоловіком і жінкою відповідно до Закону від 10 квітня 1991 року, № 125 і гарантії присутності обох статей в джунтах і колегіальних органах комуни і провінції, а також організацій, підприємств і установ, що знаходяться в їх безпосередньому підпорядкуванні.

4. Статути видаються відповідними радами, якщо за них проголосували 2/3 загального числа радників. Якщо таку більшість не досягнуто, то голосування повторюється на наступних сесіях після закінчення 30 днів. Статут вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало 2 рази поспіль абсолютна більшість складу радників. Положення цього закону застосовуються також і до змін статуту.

5. Після завершення контролю з боку компетентного регіонального органу, статут публікується в офіційній газеті Області і протягом 30 днів вноситься до муніципального реєстру освіти, після чого відправляється Міністру внутрішніх справ для включення в Офіційний збірник статутів. Статут вступає в силу після закінчення 30 днів з моменту опублікування в муніципальному реєстрі.

Конституційне закріплення статутної автономії комун та провінцій викликало необхідність оновлення Зведеного тексту закону про організацію місцевої влади. У зв'язку з чим, у 2003 р. приймається Закон № 131, в якому міститься доручення Уряду адаптувати Зведений текст до новел, запроваджених конституційною реформою 2001 р.

У цьому законі також сформульовані наступні важливі положення про те, що статут діє [431]:

По-перше, «в гармонії з Конституцією»;

По-друге, згідно із загальними принципами в сфері громадської організації, принципами, що містяться в ст. 97 Конституції: («Державні установи організовуються відповідно до положень закону так, щоб забезпечити правильність роботи і неупередженість адміністрації. У положенні про

заснування визначаються компетенція, функції та особиста відповідальність посадових осіб. Посади державної адміністрації заміщуються по конкурсу, крім випадків, встановлених законом»); принципами, встановленими звичайним законодавством (у першу чергу трудовим законодавством, що регулює діяльність громадських організацій відповідно до Законодавчого Декрету 29/1993 та положень Зведеного тексту 165/2001);

По-третє, відповідно до положень законів держави в реалізації положень ст. 117, п. 2, Конституції, а саме законодавства в сфері виборчого права, принципів організації органів управління і фундаментальних функцій. Згідно з цими обмеженнями встановлюються принципи організації і функціонування установи, форми контролю, в тому числі і змінюючого, а також гарантії меншин і форми народної участі.

Внесення змін до Конституції Італії положень про місцеві статuti викликало дискусію щодо їх місця в системі правових джерел, у якій своє тлумачення надав і Вищий Касаційний Суд Італії у рішенні № 12868 від 16.06.2005 р.

Зокрема, Вищий Касаційний Суд Італії зазначив, що статут формально є адміністративним актом, але по суті нормативним нетиповим правовим джерелом, що володіє особливими характеристиками джерела первинного рангу та має пріоритет в порівнянні з іншими вторинними похідними джерелами (регламентами та прирівняними до них актами) [416].

На відміну від регіоналізованої держави Італії, інші держави мають власні особливості у питаннях визнання статутів і статутного регулювання, статутної правотворчості.

Так, Конституція (Статут) суб'єкта Російської Федерації є головним нормативним правовим актом, що часто називають Основним законом, який має вищу юридичну силу на всій його території в рамках власних повноважень і закріплює конституційний статус суб'єкта, основи політичного, економічного, соціального і територіального його устрою, положення про права і свободи, про їх гарантії і захист, систему органів державної влади і місцевого самоврядування,

питання власності, символіку – герб, прапор, гімн, власну столицю або адміністративний центр.

Судовий контроль за відповідністю Конституції (Статуту) суб'єкта Російської Федерації Конституції РФ здійснює федеральний Конституційний Суд. Конституційні, статутні суди суб'єктів РФ здійснюють контроль на предмет відповідності конституції або статуту суб'єкта його законів та інших нормативних правових актів, і в разі визнання їх не відповідними вони або окремі їх положення втрачають силу [169].

Такі особливості статутів у сусідній державі зумовлені, на нашу думку, насамперед, її федеративним устроєм, системою законодавства та іншими чинниками.

На підставі вищевикладеного, можна зробити висновок, що статuti як джерела італійського права є нормативно-правовими актами, юридична сила та порядок прийняття яких залежить від території їх поширення (автономія, регіон, провінція, комуна), а сфера їх регулювання включає принципи організації територіального суб'єкта, його законодавчі та адміністративні повноваження, форми взаємодії із державою. Вони виступають інструментами підтвердження автономності (для регіонів зі спеціальним статутом), самостійності по визначеному колу питань (для звичайних регіонів) та регіональної ідентичності. Такі особливості відрізняють статuti італійського права від аналогічних джерел права інших держав.

2.3. Генеза і стан розвитку статутів як джерел міжнародного права

Еволюційний шлях розвитку державно-правових явищ зумовлений численними факторами і процесами: від глобальних до національних чи локальних, різними сферами життєдіяльності і технічного прогресу, інформаційно-комунікаційних технологій, потребами та інтересами людини, спільнот, організацій тощо. Водночас різноманітні найважливіші сфери

суспільних відносин, як відомо, врегульовані нормами права, які, безумовно, також не відзначаються статичними характеристиками. Це знаходить своє відображення у джерелах права національного і міжнародного масштабів, різних правових системах, включаючи національні правові системи та систему міжнародного права.

Джерела права, поряд з принципами, галузями та інститутами права, формами держави та органами держави, є загалом усталеними категоріями, не часто піддаються змінам історичного, економічного, суспільно-державного, наднаціонального або глобалізаційного чи іншого характеру. Проте вивчення теоретичних основ системи права і джерел права, правотворчої і правозастосовної практики демонструє виокремлення у якості джерела права статутів. Прикметно, що даний вид джерел, як зазначалось вище, присутній як у системі джерел права національного, так і у системі джерел міжнародного права.

Проведений аналіз існуючих вітчизняних і зарубіжних доктринальних джерел у даній сфері засвідчує, що на відміну від активного дослідження теоретиками держави і права, представниками деяких галузевих юридичних наук, юристи-міжнародники не так активно звертаються до вивчення теоретичних і практичних аспектів джерел міжнародного права. Залишається чимало запитань при вивченні деяких видів джерел міжнародного права, насамперед, статутів, міжнародно-правової доктрини, загальних принципів права, актів міжнародних організацій та конференцій тощо.

На перший погляд, статут є особливим джерелом міжнародного права, водночас це потребує з'ясування його поняття і правової природи, розкриття загальнотеоретичних та прикладних ознак чи властивостей статуту як джерела міжнародного права, відмінностей від статутів як джерел національного права, різновидів, а також визначення їх місця у системі джерел права.

Безумовно, право існує в певній формі, що безпосередньо відповідає його визначальній фундаментальній ознаці – формальній визначеності. Форма права являє собою сукупність визнаних конкретною державою офіційно-документальних способів зовнішнього виразу та закріплення правових норм.

Загалом у сучасному науковому середовищі розвитком та конкретизацією інтегративного підходу до змісту і поняття терміна «джерело права» є спроба наповнити його ще більш різноманітним смисловим значенням, розглядаючи в якості джерел права ті матеріальні, соціальні та інші умови життя суспільства, котрі об'єктивно зумовлюють необхідність прийняття змін або доповнень до тих чи інших нормативно-правових актів [90].

У багатьох наукових і навчально-методичних виданнях з теорії міжнародного права розглядається поняття "джерела", як правило, у контексті питань створення міжнародно-правових норм. Зокрема, Ф. Мартенс підкреслює: "незалежні держави, які утворюють міжнародний союз, не підкоряються верховній владі, що визначала б своїми законами взаємні їхні відносини... Підставою юридичних норм, які визначають міжнародні відносини, є тільки усвідомлення цивілізованими державами необхідності міжнародного правового порядку і їх добровільна згода, що впливає звідси, на визнання його обов'язковості" [219, с. 29].

Тобто, усвідомлення і згода набувають свого зовнішнього вираження (формулювання) у міжнародних звичаях і трактатах, у дипломатичних переговорах, у законодавстві, урядових розпорядженнях, нарешті, у рішеннях судів. Наскільки названі акти і звичаєві засади правильно відображають правосвідомість держав, настільки вони можуть вважатися джерелами сучасного позитивного міжнародного права [55; 297].

Інші вчені розрізняють формальні (правотворчі) і матеріальні (позитивні) норми міжнародного права. Так, ті джерела міжнародного права, що регулюються формальними нормами, професор А. Фердросс відносить до формальних джерел міжнародного права. [365].

Відповідно джерела міжнародного права, за допомогою яких діють соціальні феномени, що впливають на сам процес створення міжнародно-правових норм, належать до матеріальних джерел міжнародного права.

У найширшому розумінні джерелом міжнародного права називають матеріальні умови життя суспільства. Але, на наш погляд, таке визначення не є

конкретизованим і зрозумілим, занадто абстрактним, згадані матеріальні умови життя можуть відноситись і до інших соціальних явищ і т. д.

У власне юридичному значенні *джерела міжнародного права* – це конкретні форми, в яких створюються та функціонують норми міжнародного права за участю суб'єктів міжнародного права. Якщо створення норм міжнародного права становить відповідний регламентований процес, то джерела міжнародного права – є підсумковим його результатом.

Хоча існують розбіжності теоретичних концепцій розуміння правової природи поняття "джерело міжнародного права", сучасне міжнародне право у даному випадку варто певні висновки формулювати, базуючись на положеннях існуючих ключових міжнародно-правових актів багатостороннього характеру. Наприклад, таким актом є Статут Міжнародного суду ООН. У його статті 38 викладено перелік джерел міжнародного права, що застосовується цим судом при розв'язанні переданих йому спорів:

- міжнародні конвенції (загальні та спеціальні), що встановлюють правила, безумовно визнані державами, які сперечаються;
- міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної правовою нормою;
- загальні принципи права, визнані цивілізованими націями;
- судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих фахівців із публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм (із застереженням) [328].

До цих джерел можна також додати обов'язкові нормативні резолюції міжнародних організацій як суб'єктів сучасного міжнародного права, що також є джерелами міжнародного права, хоч вони і мають обмежене застосування.

Як бачимо, перелік джерел міжнародного права містить як норми матеріального права, так і процесуального права, норми правотворчі та правовстановлюючі тощо. Вони реалізуються у різних правопорядках та правових системах, універсальному, регіональному і локальному рівнях.

Разом з тим, цікавий для нашого дослідження статут чітко не згадується з-поміж наведених джерел міжнародного права. Проте, як зазначалось вище, наведений перелік закріплено безпосередньо у міжнародно-правовому документі – Статуті Міжнародного суду ООН. Тож постають питання: до якого з видів зазначених джерел власне згаданий Статут відноситься, можливо, це особливий чи специфічний вид джерел міжнародного права?

Для відповідей на ці питання видається необхідним звернутись до інших міжнародно-правових актів, доктринальних джерел, енциклопедичних видань тощо.

Так, Стату́т (лат. *statutum*, від лат. *statuo* – встановлюю, вирішую) – встановлений засновником (власником майна) організації обсяг правил, що регулюють її правовий стан, відносини, пов'язані з внутрішнім управлінням, стосунки з іншими організаціями чи громадянами (*Statút*).

Згідно з іншою позицією, природа і поняття статуту розкривається через декілька значень:

- 1) збірка правил, що визначають повноваження і порядок діяльності будь-якої організації;
- 2) у Великобританії, США та інших країнах англо-саксонської моделі правових систем назва законодавчих актів загальнонормативного характеру, прийнятих парламентом [264].

Тут впливає висновок, що у першому випадку поняття статуту розкривається у загальному вигляді, може бути застосовано, як на міжнародно-правовому рівні, так і на внутрішньодержавному. У другому випадку поняття статуту характерне для національних законодавчих традицій країн англосаксонської правової сім'ї.

Це підтверджується і в інших наукових публікаціях юристів-міжнародників. Наприклад, як зазначає К. Савчук, статут міжнародної організації – багатосторонній міжнародний договір, що визначає правову природу, характер, зміст діяльності, основні цілі та завдання міжнародної організації. У статуті міжнародної організації, як правило, закріплюються:

повноваження головних органів організації, порядок їх утворення і представництва в них держав-членів; основні принципи діяльності організації та її членів; правила прийняття до організації та виходу або виключення з неї; порядок прийняття рішень органами організації та забезпечення їх виконання; порядок вирішення спорів між членами організації.

На думку К. Савчука, особливе місце посідає Статут ООН, в якому не тільки визначаються права та обов'язки держав-членів ООН, а й закріплюються загальновизнані принципи і норми сучасного міжнародного права; в силу цього він є головними джерелом сучасного міжнародного права [309].

Над розробкою і прийняттям статутів як джерел міжнародного права, світова спільнота, у тому числі на рівні окремих регіонів, груп держав, працюють у же протягом тривалого часу. Так, серед таких важливих знакових міжнародно-правових актів відзначимо:

- Статут Всесвітнього поштового союзу 1864 р.,
- Статут (Пакти) Ліги Націй 1919 р.
- Статут ООН 1945 р., складовою якого є Статут Міжнародного суду ООН 1945 р.,
- Статут Ради Європи 1949 р.
- Статути Міжнародного трибуналу з колишньої Югославії та Міжнародного трибуналу з Руанди,
- Статути Нюрнберзького та Токійського військових трибуналів,
- Статут Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури,
- Статут СНД 1993 р.,
- Римський Статут Міжнародного кримінального суду 1998 р. та ін.

Зокрема, останній з них, Римський статут Міжнародного кримінального Суду (англ. *Rome Statute of the International Criminal Court*) – міжнародний багатосторонній договір, що заснував Міжнародний кримінальний суд. Він прийнятий на дипломатичній конференції в Римі 17 липня 1998 року і набрав чинності з 1 липня 2002 року. Римський статут встановлює функції, юрисдикцію і структуру Міжнародного Кримінального Суду. (*Rome Statute Of The*

International Criminal Court). [446]. Проте станом на вересень 2019 року Римський статут підписали всього 155 держав (Україна – 20 січня 2000 р.), але ратифікували 122 держав. Україна не ратифікувала його, з огляду на суперечність Конституції України, підтвердженням чого є Рішення Конституційного Суду України від 11 липня 2001 р. № 3-в/2001. [65].

На наш погляд, з урахуванням реалій сьогодення, дане питання потребує додаткового вивчення, наукового обґрунтування, особливо у контексті вчинення найтяжчих злочинів проти людства і людяності під час збройної агресії на території України, починаючи з 2014 р. і яка триває донині. Сподіваємось, що ґрунтовні теоретичні висновки і практичні рекомендації стосовно правової природи Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду як джерела міжнародного права, перспектив його імплементації у національне законодавство України і правозастосовної практики будуть своєчасними і на високому фаховому рівні.

Аналіз положень Конституції України, зокрема частина шоста ст. 124 передбачає: «Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду (набирає чинності з 30.06.2019 на підставі пункту 1 розділу II Закону № 1401-VIII від 02.06.2016 р.) [172]. Проте, на сьогодні ця норма фактично є надієюю і не передбачає відповідних механізмів реалізації. Загалом питання специфіки даного джерела права, включаючи його імплементацію на національному рівні, потребує вивчення на рівні науки конституційного права та деяких інших.

Іноді замість статутів приймаються документи установчого характеру з іншою назвою, наприклад, – Північноатлантичний договір НАТО 1949 р., Заключний акт Гельсінкської наради 1975 р., Угода про МВФ і т.д.

Повертаючись до Статуту ООН, неодноразово відзначалось про його універсальний програмний характер, це договір особливого роду і значення. Він не тільки визначив права і обов'язки держав-членів Організації, а й закріпив загальновизнані принципи і норми міжнародного права. [329] Значення Статуту

ООН визначається також тим, що в ньому сформульовані цілі забезпечення миру, мирного співіснування і співпраці держав. Значна кількість двосторонніх або багатосторонніх договорів прийнято на основі Статуту ООН або містить прямі посилання на нього.

Положення Статуту ООН мають переважну силу відносно інших міжнародних договорів, оскільки його ст. 103 передбачає: «У тому випадку, коли зобов'язання членів Організації за цим Статутом виявляться суперечливими їх зобов'язанням за якою-небудь іншою міжнародною угодою, переважну силу мають зобов'язання за цим Статутом» [329]. Водночас існує можливість його перегляду, внесення поправок, і така практика була заснована Генеральною Асамблеєю ООН до ст. 23, 27, 61 і 109 в 1963, 1965 і 1971 роках (відповідно вступили в силу в 1965, 1968 і 1973 рр.).

За час функціонування ООН спостерігається розвиток і конкретизація положень Статуту 1945 р, їх адаптація до сучасних міжнародно-правових відносин. Велике значення мають при цьому заснований 1974 р. Спеціальний комітет зі Статуту ООН і посилення ролі Організації, а також створені в 90-х роках робочі групи Генеральної Асамблеї (з реформи Ради Безпеки, Світового Порядку денного, Глобальних цілей сталого розвитку тощо).

Не дивлячись на поширеність статутів, поряд з іншими міжнародними договорами, потребує аналізу існуюча нормативно-правова основа в цій сфері. Так, чіткого універсального визначення статуту як джерела права практично не існує у правових актах. Проте, згідно зі ст. 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року і Віденської конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 року міжнародний договір – це врегульована міжнародними правом угода, укладена державами та іншими суб'єктами міжнародного права у письмовій формі, незалежно від того, чи міститься така угода в одному, двох або декількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її найменування [66].

Останнє положення власне підтверджує віднесення статутів до міжнародних договорів як угод двох або більше держав щодо встановлення,

зміни або припинення взаємних прав та обов'язків у політичних, економічних, соціальних, культурних або інших відносинах.

За ст.5 згаданої конвенції 1969 р. вона застосовується до будь-якого договору, який є установчим актом міжнародної організації, без шкоди для відповідних правил цієї організації. Тобто йдеться у тому числі і про статuti таких організацій. Власне, сама конвенція базується на положеннях Статуту ООН. У преамбулі конвенції згадується про принципи міжнародного права, втілені у Статуті ООН, що кодифікація і прогресивний розвиток права договорів, здійснені в цій Конвенції, сприятимуть досягненню вказаних у Статуті цілей Організації Об'єднаних Націй, а саме підтриманню міжнародного миру і безпеки [228].

Аналогічні положення містяться і в Законі України «Про міжнародні договори України» 2004 р. Так, за ст. 2 даного закону міжнародний договір України визначається в такому значенні: «укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо)» [292].

Нарешті, слід згадати про статут ще однієї організації – Гаазької конференції з міжнародного приватного права. Її Статут набув чинності 15 липня 1955 року, прийнято Закон України № 793-IV від 15.05.2003 року і згаданий статут став частиною законодавства України. Відповідно до ст. 2 даного Статуту «членами Гаазької конференції з міжнародного приватного права є держави, які вже взяли участь в одній або декількох сесіях Конференції і які приймають цей Статут. Усі інші держави, участь яких з правової точки зору є важливою для роботи Конференції, також можуть стати її членами. Питання про вступ нових членів вирішується урядами держав-членів за пропозицією одного або декількох з них більшістю голосів протягом шести місяців від дня подання пропозиції урядам на розгляд. Вступ стає остаточним після прийняття заінтересованою

державою цього Статуту». Далі закріплено, що «кожна держава-член може денонсувати цей Статут після закінчення п'ятирічного періоду від дати набуття ним чинності згідно з положеннями першого абзацу статті 14» (стаття 15). [324].

Як бачимо, статутам відводить належне місце у регулюванні міжнародно-правових відносин між державами та іншими суб'єктами у публічно-правовій та приватно-правовій сферах або у деяких випадках, на наш погляд, таке регулювання має змішаний (публічно-приватний) характер.

Нгуен Куок Динь відзначає про певні відмінності між нормативними договорами і договорами про створення міжнародних організацій. Разом з тим, наявні також договори змішаного характеру [247]. Такі відмінності все ж таки більше присутні у позитивному праві, проте, на наш погляд, вони потребують більш детальнішого вивчення як з боку теоретиків права, так і представників науки міжнародного права.

Відносно недавно в Україні, проте вже тривалий час у Європі із середини ХХ ст., набули поширення різні види і форми транскордонного, міжрегіонального, прикордонного співробітництва. У дисертаційному дослідженні Н. Камінської «Європейська система місцевого і регіонального самоврядування (міжнародно-правові засади становлення, функціонування та розвитку)» (Київ, 2014) виокремлено низку інститутів європейського муніципального права та специфіку статутного регулювання, зокрема, на рівні інститутів прикордонного співробітництва, міжрегіонального співробітництва, транскордонного співробітництва та ін. [147].

Ще Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями 1980 р. і додаткові протоколи до неї створили сприятливі умови для співпраці територіальних громад, їх органів влади в Європі, вплинули на законодавство європейських держав у цій сфері. Йдеться насамперед про “полегшення і додання імпульсу розвитку прикордонної співпраці”. Забороняються застереження і визнається юридична сила у внутрішньодержавному просторі угод про транскордонну (прикордонну) співпрацю. Прийняті в рамках таких угод рішення здійснюються

територіальними громадами і владами в межах їх національної правової системи, відповідно до законодавства європейських країн. [116].

Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями 1980 р. розглядається не тільки як правовий документ, а також покликана виконувати роль методичного посібника щодо організації та юридичного оформлення такого співробітництва як на міждержавному рівні, так і на рівні регіональних і місцевих влад.

Згідно з додатком 1 Типові угоди, статuti та договори, а також угоди та договори про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами влади до Європейської рамкової конвенції 1980 р. угоди, статuti та договори про основні принципи співробітництва можуть бути основою для транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами влади. Як вказано в другому підпункті пункту 1 ст. 3 цієї конвенції, оскільки угоди, статuti та договори про основні принципи співробітництва призначаються для керування, вони не мають сили договору. [116; 403].

Можна погодитись з припущенням, що це особлива категорія правових актів, які не відносяться ані до міжнародного публічного права, оскільки укладені не між державами, ані до міжнародного приватного права, оскільки сторонами угод виступають особи публічного права, а не приватні особи. Вони законні в тій мірі, у якій не суперечать внутрішньому законодавству держави, до складу якої входять територіальні громади-учасники [147].

Статус об'єднання, цілі і організацію (асамблея, де кожна громада і місцевий орган влади має щонайменше одного представника, виконавчий орган, президент або віце-президент) визначають його члени, закріплюючи ці положення у статуті чи іншій угоді. На їх основі передбачається можливість створення органів співпраці відповідно – органів транскордонного (прикордонного) співробітництва за участю відповідних територіальних громад, їх органів влади, створених у наступний спосіб:

1. Організація без статусу юридичної особи, коли територіальні громади створюють “конференції” або “робочі співтовариства” як консультативні органи,

2. “Мононаціональна” організація, коли територіальним громадам, їх органам влади однієї держави входять до складу органу, що має статус юридичної особи в рамках законодавства іншої держави (статус особи приватного або публічного права),

3. Організація “багатонаціональна”, коли створюється орган зі статусом юридичної особи, визнаної законами усіх зацікавлених держав. (орган транскордонної чи прикордонної співпраці має публічно-правовий статус і його акти мають в правовій системі кожної Договірної сторони таку ж юридичну силу і наслідки, якби вони були прийняті територіальними громадами і властями, що уклали угоду” [403].

Питанню міжрегіонального співробітництва та транскордонного співробітництва, врегулюванню цих правових інститутів, окрім згаданої конвенції 1980 р., також присвячені Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 р., зокрема в частині, щодо права місцевих властей на свободу асоціацій, Декларація про транскордонне співробітництво в Європі 1989 р., Європейська хартія регіональних мов і меншин 1992 р. (Ст. 14), Декларація щодо регіоналізму в Європі 1996 р. (Ст. 10, 11), проект Європейської Хартії про регіональне самоврядування (Ст. 8). Йдеться про правові акти Європейського Союзу, Ради Європи та інших організацій.

Отже, у відповідних угодах, статутах та договорах принциповим положенням, покладеним в основу будь-якої форми наведеної вище співпраці, є дотримання національних законодавств і повага до міжнародних зобов'язань держав, до яких належать територіальні громади або влади, що є суб'єктами договірних відносин про транскордонне співробітництво, створення зв'язків, договірних відносин в прикордонних зонах (регіонах) з метою пошуку спільних рішень ідентичних проблем. Не заперечуючи можливу співпрацю на неформальній основі (обумовлено відсутністю взаємних фінансових зобов'язань), але коли ж співпраця місцевих влад або громад по обидва боки

кордону потребує від них довгострокових відносин і пов'язана з фінансовими компенсаціями або наданням продукції та послуг, виникає необхідність будувати таку співпрацю на договірній основі (включаючи такий документ як статут).

Таким чином, серед актуальних форм транскордонного співробітництва в Європі на основі угод, статутів та договорів можна виділити:

- співробітництво *ad hoc*;
- міжрегіональні асоціації (наприклад, Асоціація європейських прикордонних регіонів та ін.);
- єврорегіон – форма співробітництва територіальних громад чи місцевих органів влади прикордонних регіонів двох або більше держав, що мають спільний кордон, спрямована на координацію взаємних зусиль і здійснення ними узгоджених заходів у різних сферах життєдіяльності відповідно до національних законодавств і міжнародного права для розв'язання спільних проблем і в інтересах людей, що населяють його територію по обидва боки державного кордону.

У науковій літературі існує велика кількість підходів щодо визначення поняття "єврорегіон", його природи, різновидів тощо. Загалом внутрішньодержавна і міжнародно-правова регламентація організації та функціонування єврорегіонів не передбачає появи нового адміністративно-територіального утворення зі статусом юридичної особи, його керівні органи виконують координаційні функції і не мають владних повноважень.

Стосовно України у даному контексті слід відзначити успішну практику укладення статутів Карпатського Єврорегіону, єврорегіонів «Нижній Дунай», «Чорне море» і т.д. [331].

На наше переконання, проаналізовані інститути підкреслюють єдність Європи, є одними з наочних форм європейської співпраці та реалізації статутної правотворчості змішаного характеру. Для їх реалізації характерна не лише участь держав, міжнародних організацій, а також місцевих і регіональних територіальних громад, відповідних адміністративно-територіальних одиниць, їх органів влади.

Отже, поза межами національної юрисдикції держав, у міжнародно-правовому просторі розробляють, приймають і забезпечують функціонування статутів. Їх неоднозначна соціально-правова природа, вивчення доктринальних і відповідних нормативно-правових актів доводить можливість їх розгляду як джерел міжнародного (публічного) права, міжнародного приватного права, а також як особливої групи джерел чи особливої категорії юридичних актів, які не відносяться ні до міжнародного (публічного) права, ні міжнародного приватного права (статути єврорегіональних об'єднань) тощо. Це акти постійного або тимчасового характеру, а також універсальні, регіональні, транскордонні і т.д. Якщо перші з них регламентуються Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р., то останні – відповідно Європейською рамковою конвенцією про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями 1980 р.

Видається, що ще потребують додаткового вивчення практично усі види статутів, особливо, статути, укладені за участю України, належним чином ратифіковані або в інший спосіб взяті міжнародно-правові зобов'язання для нашої держави, що вимагають належного виконання.

Висновки до розділу 2

1. Статутні джерела разом із судовими прецедентами становлять основу англо-американської правової сім'ї. Англійське статутне право бере свій початок з писаних актів королів (асизи, хартії, статути), перші з яких датуються XI ст. До заснування англійського парламенту у XIII ст. король був єдиним законотворцем статутних актів. Однак, і в перші десятиліття роботи англійського парламенту законодавча влада залишалися у руках короля і його Ради, парламент виконував лише погоджувальну функцію. Внаслідок збільшення політичного впливу палати громад починає впроваджуватися принцип парламентського суверенітету, у XV ст. розробляється парламентська законодавча процедура. Тільки у XVII ст., з утвердженням в Англії конституційної монархії та прийняттям Білля про права 1689 р., остаточно закріплюється принцип верховенства статутів та

розмежовуються правотворчі повноваження між парламентом та виконавчою владою.

2. В англійському праві традиційним є вузький підхід до розуміння статутів і статутного права як сукупності парламентських актів. Водночас широкий підхід забезпечує розгляд в системі статутних джерел і статутні інструменти, й автономне законодавство, і «старі статути». Широкий підхід також дозволяє додатково виділити такі етапи розвитку англійського статутного права: 1) 1066 – 1265 рр. – у цей період законодавцями писаного права були тільки королі; 2) 1265- 1327 рр. – характеризуються відсутністю необхідного зв'язку між законодавством і парламентом, король ще зберігає законодавчу монополію; 3) з 1327 р. починається відстоювання автономії парламенту у реалізації законодавчої функції, палата громад отримує право законодавчої ініціативи. Сучасні акти парламенту доволі різноманітні, їх можна класифікувати за різними критеріями на: публічні та приватні; конституційні та звичайні статути; консолідовані та кодифіковані; процедурні, фінансові та тлумачні (інтерпретаційні). Статутне законодавство, згідно із широким підходом, поділяється на первинні (акти парламенту Великобританії, парламенту Шотландії, парламенту Уельсу та Асамблеї Північної Ірландії, законодавчі акти про церкву тощо) та вторинні акти (статутні інструменти, статутні правила, церковні інструменти тощо).

3. Американська правова система засновується на англійській правовій традиції, але сьогодні все більше тяжіє до континентального права. Зокрема, це виявляється через наявність писаної федеральної Конституції; поділ права на матеріальне та процесуальне, публічне та приватне; систематизацію законодавства, що полягає у значній кількості кодифікованих актів; наявність ієрархії нормативних актів, яка засновується на найвищому авторитеті Основного закону; перевазі федеральних статутних актів над судовими прецедентами; конституційний судовий контроль статутів. Статутне право США, згідно із вузьким підходом, поділяється на федеральне (Конституція США, акти Конгресу у формі біллів та спільних резолюцій, які набули сили

закону) та закони штатів. У широкому розумінні американське статутне право включає: Конституцію США, акти Конгресу, федеральні підзаконні акти, конституції штатів, закони штатів, акти органів виконавчої влади штатів та акти органів місцевого самоврядування.

4. Статути як законодавчі джерела права є винятковою особливістю правової системи Італії, яка належить до романо-германської правової сім'ї. Зазначені джерела є правовою основою італійського регіоналізму. Закріплення у статутах законодавчих та адміністративних повноважень, основних організаційних правил, а також принципів взаємодії з місцевими органами влади і державою, є історико-правовою традицією, яка знаходить свій початок у перших статутах вільних міст та розвивається до Статуту Альбертіно – першої Конституції Італії.

Сучасні статутні джерела Італії поділяються на декілька видів та різняться за юридичною силою, порядком прийняття та перегляду, а також сферою регулювання. Так, на конституційному рівні знаходяться спеціальні статути автономій, які гарантують та визначають розширені повноваження п'яти регіонів Італії. Вони є джерелами конституційного права мають ускладнену процедуру прийняття та перегляду. Організація інших 15 італійських регіонів засновується на звичайних статутах, або, як їх ще називають, статутах загального права. Ці статути є джерелами першого рівня законодавчих актів та мають однакову юридичну силу зі звичайними законами Республіки. Внаслідок конституційної реформи 2001 р. отримали конституційне визнання статути муніципалітетів, комун та провінцій, які визнаються джерелами другого рівня, є локальними актами, дія яких поширюються на відповідний муніципалітет чи комуноу.

5. Досліджено специфіку статутів як джерел права в унітарній та федеративній державах, оскільки різняться розуміння, форма і юридична сила статутів у таких державах, незалежно від типу правової сім'ї. Зокрема, на відміну від статутного (комунального) права Німеччини, яке розгалужене виключно на локальному рівні, статути є джерелом правової системи Російської Федерації на

локальному та регіональному рівнях, нарешті у правовій системі США – це джерело права усіх рівнів.

6. Дослідження статуту як джерела міжнародного права відзначаються як загальнотеоретичними, так і галузевими, просторовими та іншими особливостями. Загалом вони, поряд з іншими міжнародно-правовими актами, належать до міжнародних договорів як одного з основних видів джерел міжнародного права. У загальному вигляді це різновид міжнародного договору, що приймається державами або іншими уповноваженими суб'єктами міжнародного права відповідно до встановленого порядку, з метою врегулювання відносин між ними у визначеній сфері. Статути є переважно багатосторонніми правовими актами, організаційного, установчого, програмного характеру, на відміну від статутів, які є внутрішньодержавними джерелами права.

Різновидами статутів можуть бути: універсальні та регіональні статути, типові, модельні та індивідуальні, постійно діючі та тимчасові статути тощо. Зокрема, вивчення положень Статуту Міжнародного суду ООН демонструє його концептуальний і програмний характер (містить перелік джерел міжнародного права), Статуту ООН – відповідно засадничий і рамковий характер (на основі його положень приймаються інші міжнародно-правові акти і створюються міжнародні організації, їх статути та інші акти установчого характеру і т.д.), Статут ЮНЕСКО чи інших спеціалізованих установ ООН, Римський статут Міжнародного кримінального Суду – установчий характер з метою визначення організаційно-адміністративної структури, функціонально-інституційної основи створення та функціонування конкретних організацій чи установ.

Серед тимчасових статутів як джерел міжнародного права виокремимо Статути Міжнародного трибуналу з колишньої Югославії та Міжнародного трибуналу з Руанди, Статути Нюрнберзького та Токійського воєнних трибуналів. Специфічну групу джерел (категорію) юридичних актів, які не відносяться до міжнародного (публічного) права, ні міжнародного приватного права, становлять статути єврорегіональних об'єднань, що не є класичними міжнародними

договорами, укладаються не за участю держав, міжнародних організацій, а за участю місцевих і регіональних територіальних громад, відповідних їх органів влади. Це приклад реалізації статутної правотворчості змішаного характеру, на відміну від статутної правотворчості міжнародного характеру чи статутної правотворчості національного (внутрішньодержавного) характеру, залежно від виду правової системи, типу правової сім'ї тощо.

РОЗДІЛ 3.

ЕВОЛЮЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СТАТУТІВ ЯК ДЖЕРЕЛА ПРАВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ

3.1. Статут як джерело публічного і приватного права

Природа джерел публічного і приватного права, насамперед, зумовлена існуючими загальнотеоретичними засадами визначення і розуміння сутності, різновидів джерел права. Беззаперечно, статути у сучасних умовах застосовуються у якості джерела права у різних галузях права, різних правових системах і правових сім'ях.

Як зазначалось вище, у правових системах країн романо-германської правової сім'ї визнається закон та інші нормативно-правові акти основним джерелом права. Для галузей приватного права характерне визнання серед його джерел, зокрема, конституції та інших нормативно-правових актів, міжнародних договорів, а також нормативних договорів, правових звичаїв тощо. Дуалізм внутрішніх і зовнішніх джерел галузей права, на наш погляд, є продовженням особливостей регульованих ними відносин.

З огляду на використання статутів в умовах сьогодення як джерела права у різних галузях права, різних правових системах і правових сім'ях, постають питання, зокрема, стосовно того чи така ситуація існувала завжди, чи рівнозначну роль відіграють статути у галузях приватного права і публічного права і т.д.?

Які ж були передумови та особливості процесу появи статутів як джерела права? Так, з X ст. почалось зростання економічного і культурного значення міст Північної та Середньої Італії, які досягли найбільшого піднесення у XIII - XV ст. Аналогічні процеси, супроводжуючись роздробленістю герцогств, відбулися у багатьох містах Франції, Німеччини та інших держав. Першою у VIII ст. здобула самоврядування Венеція, а вершиною політичної автономії стало право міста обирати власні органи управління, видавати закони, здійснювати суд над

громадянами. Міські республіки Італії досить рано здобули право на власний суд і рішення судів у конкретних справах згодом набували значення загальних норм. У багатьох міських громадах видавалися кодифікації місцевих звичаїв – компіляції звичаєвого права, що застосовувалося у цивільному і торговельному обігу. Такі кодифікації отримали форму правових актів під назвою "статути" [73].

Подібна практика почала поширюватись у Німеччині та Франції, запроваджуючи міське право на локальному рівні, вирішуючи судові спори, розширюючи тим самим коло джерел права. Зростаючий цивільний і торговельний обіг вже не міг обійтись без постановки і вирішення питання щодо розмежування компетенції римського права та статутів різних міст. Таким чином, складаються передумови для появи наукових шкіл, їх течій, представники яких були прихильниками або противниками визнання статутів джерелом права або визначення їх місця у системі джерел права.

Насамперед, слід згадати школу глосаторів, що зародилась на базі Болонського університету у кінці XI ст. – протягом XII ст. Тоді практично єдиним джерелом знань про право була кодифікація Юстиніана (*Corpus Juris Civilis*), а науковим методом схоластика, філософсько-граматичне тлумачення змісту Дігест. Оскільки, як відомо, у джерелах римського права не знайшлося місця для колізійних норм, перші дослідники намагались дати відповідь на питання вирішення колізій саме шляхом тлумачення і коментування римських джерел.

Загальне питання було таким: "чи можливе застосування статутів даної місцевості до іноземців". Одним з перших поставив таке питання наприкінці XII ст. Алдрік: "Якщо в одного судді сперечаються між собою люди з різних провінцій, де існують різні звичаї, то звичаєм якої провінції суддя повинен керуватися?" І дав таку відповідь: "Суддя повинен застосовувати те право, яке вважає кращим і кориснішим; однак він повинен судити так, як йому здається краще".

У середині XIII ст. з'явилась компіляція та систематизація основних робіт глосаторів ("Глоса Аккурсія"). У цьому документі містилася відома глоса щодо неможливості застосування законів Модени до громадянина Болоньї, який судиться у моденському суді. Ця глоса встановлює, що "за задумом імператорів, закон є обов'язковим для тих народів, якими вони правлять; відповідно, для тих, над ким вони влади не мають, закон не обов'язковий. А тому й болонський громадянин не може підлягати дії статуту Модени" [229].

Тогочасні колізійні принципи були нечіткими, належною мірою не систематизовані. За ініціативою глосатора Я. Балдуїна запропоновано розмежування права матеріального і процесуального, що дало початок формуванню принципів *lex loci contractus* та *lex fori*. Згодом представники школи постглосаторів коментували тексти глосаторів, а також надавали практичні коментарі із правозастосування. Таким чином, у працях постглосаторів була сформульована "теорія статутів", яка панувала у науці приватного права майже до XIX ст.

З погляду статутарної доктрини, статут скоріше розуміють не як зведення норм, а як окрему норму. Таку позицію вперше відстоював Бартол (Бартоло де Сассоферрато), акцентуючи на класифікації не правовідносин між особами, а норм права, що існують у певній місцевості. Він запропонував установити класифікацію статутів за видами і визначити для кожного з них колізійний принцип. Усі статuti поділялись на:

- такі, що стосуються осіб (*statuta personalia*),
- такі, що стосуються речей (*statuta realia*),
- змішані статuti (*statuta mixta*).

Отже, перша група статутів регламентувала правовий статус осіб, що мали доміцилій у місці дії даного статуту. Друга визначала права на нерухоме майно, розташоване у даній місцевості (рухоме майно статутарна теорія розглядає як таке, що "йде за власником", тобто підпадає під дію статутів території, на якій перебуває власник). Змішані статuti стосувалися форми договору та його правових наслідків.

Бальд (Бальді де Убальді) був ученом і послідовником Бартола, розвиваючи цю теорію, чітко сформулював три основні колізійні принципи. До відносин спадкування, у яких найчастіше виникала проблема визначення природи статуту (персональний чи реальний), він застосовував принцип персонального закону, розуміючи його як закон місця перебування. До переходу прав на нерухомі речі пропонувалось застосовувати закон місцезнаходження речі, а до договорів – закон місця укладення договору.

У Франції у XV - XVI ст. державний устрій характеризувався роздробленістю провінцій, кожна з яких мала власні кодифіковані звичаї (кутюми). В основі вчення Шарля Дюмулена лежить поділ кутюмів на персональні та реальні. Він вважав, що дія перших поширюється на усіх осіб провінції, незалежно від того, де та чи інша особа перебуває (тобто питання право- та дієздатності мають регулюватись персональним правом). У свою чергу, реальні кутюми обов'язкові для всіх осіб, що перебувають на території даної провінції (передусім це стосується майнових прав та ін.).

Як і в деяких інших державах, колізії кутюмів мали не міждержавний, а міжобласний характер, а шлях їх вирішення передбачався у відході від імперативних колізійних правил і наданні сторонам можливості самостійно обирати право, яке буде застосовано до правовідносин між ними. Відстоюючи позиції Дюмулена, воля сторін могла бути як чітко висловленою, так і такою, що "мається сторонами на увазі", тобто впливає з обставин справи. Сформульований таким чином принцип автономії волі був сприйнятий практикою й законодавством, відображений у багатьох сучасних нормах.

Дещо іншою була позиція відомого правника Бертрана д'Аржантре, вчення якого ставило за мету заперечити проникнення у провінцію Бретань кутюмів інших провінцій. Про це свідчить одна з його праць "Коментарі до кутюмів Бретані" (1584 р.), де відстоюються ідеї територіального характеру законів, хоча і не заперечувалось, що кутюми можуть мати екстериторіальну дію. У доктрині згаданого вченого персональні статuti застосовуються лише до осіб, але ніяк не до осіб у зв'язку з речами. Вони можуть бути екстериторіальними і

застосовуватись до тих, хто перебуває за межами своєї провінції. Реальні та змішані статuti, у розумінні дослідника, настільки пов'язані з територією, що не можуть бути застосовані за її межами. Отже, у правовідносинах, що стосуються нерухомості, у будь-якому випадку потрібно застосовувати закон місцезнаходження речі; закон місця проживання особи може визначати лише право- і дієздатність особи і не застосовується там, де йдеться про нерухоме майно (наприклад, у спадковому праві).

Ідеї і погляди д'Аржантре мали значний вплив на становлення голландської теорії статутів. Основною передумовою, як видається, у Нідерландах для розвитку приватноправових учень стали процеси створення незалежної держави. Утрехтська унія 1579 р., створена як військово-політичне об'єднання нідерландських провінцій проти Іспанії, зберігала за кожною провінцією ознаки суверенітету. На цій основі ідея про територіальний характер місцевих законів отримала додаткові імпульси для розвитку. Охорона місцевого правопорядку від впливу іноземних законів була зумовлена не стільки феодальним устроєм провінцій, скільки прагненням політичної незалежності від метрополії.

Беззаперечний внесок видатного юриста Ульріха Губера, який протягом 17 ст. вивчав особливості регулювання приватно-правових відносин, обґрунтовував відповідні аксіоми, зокрема колізійнеого вчення, основи теорії "міжнародної ввічливості" (*comitas gentium*). Останню теорію розвивали у своїх працях голландські правники Павло Вут та Йоганнес Вут, визнавали ідею поділу статутів на особисті, реальні та змішані, а також можливість їх застосовування не тільки до міжобласних колізій, але й до колізій між правопорядками суверенних держав.

Поширена точка зору, що концепція *comitas* не сприяє регулюванню зіткнення різних правопорядків, оскільки питання про застосування чи незастосування іноземного права в силу "ввічливості" цілком залежить від судового свавілля. Проте доречною є й інша позиція, згідно з якою ідея екстериторіальності місцевих законів не ґрунтується виключно на *comitas*. При

цьому за Губером, закони мають територіальний характер, оскільки їм підкоряються всі судові рішення, що виносяться на даній території, то було б дивним не визнавати цю територіальність за кордоном. Власне держава може своїми законами встановлювати, якою мірою вона буде визнавати закони інших держав.

Таким чином, у працях голландських юристів XVII ст. вперше були сформульовані вагомі принципи міжнародного приватного права: а) колізійні норми мають "національну" природу і мають бути закріплені у місцевому праві; б) механізми вирішення колізій мають застосовуватись у відносинах між суверенними державами.

Новітній період розвитку статутів пов'язаний з Французьким Цивільним кодексом 1804 р. і фактично завершує етап становлення теорії статутів у французькій доктрині XVIII- XIX ст. Відомий юрист Буйє підкреслював примат персональних статутів (*domicilii*, закон місця проживання особи), на відміну від голландських дослідників, однак це не завжди відображалось у законодавстві Франції. Як відомо, буржуазна революція XVIII ст. майже абсолютизувала принцип громадянства особи (*patriae*) і по суті замінила ним у праві принцип доміцилію. Теорія статутів того часу також схилилась до того, що громадянство є основним критерієм вирішення законодавчих прогалин чи суперечностей, тому кутюми розглядались як персональні не з позиції місця проживання особи, а з факту її громадянства. Далі під час кодифікації цивільного права цей підхід знайшов відображення у Кодексі Наполеона 1804 р.

Праці представників статуарної доктрини містять широкий спектр поглядів на проблеми вирішення загальних та окремих питань екстериторіальної дії законів. Спільним для всіх статуарних учень є те, що у центр дослідження ставились норми матеріального права, а об'єктом вивчення була можливість їх застосування поза межами даного територіального утворення. За часів панування теорії статутів було започатковано фундаментальні формули прикріплення:

- *lex personalis*,
- *lex re i sitae*,

- *lex loci actus*,
- *lex fori*,
- *locus regit actum*. [235].

Вони і сьогодні становлять основу так званого класичного колізійного права і закріплені у багатьох сучасних кодифікаціях міжнародного приватного права.

У сучасному цивільному праві України статути відіграють значну роль у системі його джерел. Так, відповідно до Цивільного кодексу (ЦК) передбачено, що юридичні особи, залежно від порядку їх створення, поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. Перші створюються на підставі установчих документів, можуть створюватися та діяти на підставі модельного статуту в порядку, визначеному законом. Даним нормативно-правовим актом врегульовано у ст. 88 вимоги до змісту установчих документів. [379].

Так, у статуті товариства вказуються найменування юридичної особи, органи управління товариством, їх компетенція, порядок прийняття ними рішень, порядок вступу до товариства та виходу з нього, якщо додаткові вимоги щодо змісту статуту не встановлені цим Кодексом або іншим законом.

Далі у стст. 154-161 ЦК передбачено особливості статуту акціонерного товариства. Зокрема:

по-перше, це установчий документ;

по-друге, окрім відомостей, передбачених ст. 88 ЦК, має містити відомості про: розмір статутного капіталу; умови про категорії акцій, що випускаються товариством, та їхню номінальну вартість і кількість; права акціонерів; склад і компетенцію органів управління товариством та про порядок ухвалення ними рішень;

по-третє, у статуті акціонерного товариства мають також міститися інші відомості, передбачені законом;

по-четверте, до виключної компетенції загальних зборів акціонерів належить внесення змін до статуту товариства, у тому числі зміна розміру його статутного капіталу; що підлягає реєстрації у встановленому порядку (ст. 159);

по-п'яте, статутом акціонерного товариства і законом встановлюється виключна компетенція наглядової ради, що не можуть бути передані нею для вирішення виконавчому органу товариства.

По-шосте, виконавчим органом акціонерного товариства, який здійснює керівництво його поточною діяльністю, є правління або інший орган, визначений статутом (ст. 161). [379].

Алогічні положення викладено і стосовно інших видів юридичних осіб.

Слід згадати, що у цивілістичній науці, науці міжнародного приватного права значна увага приділяється статуту спадкування. Він визнається на підставі колізійної норми права (закону країни), яка підлягає застосуванню до всієї сукупності спадкових відносин, ускладнених іноземним елементом, або, принаймі, до основної їх частини. У колізійному праві переважної кількості країн, до яких відносяться Австрія, Угорщина, Німеччина, Італія, Польща, Чехія, Японія та ін., єдиним або основним правилом спадкування є особистий закон спадкодавця – закон країни його громадянства або *domicilii* – закон місця проживання особи.

Згідно до ст. 1221 ЦК України закріплено останній названий принцип спадкування, при цьому за його ст. 29 деталізується поняття і «місце проживання фізичної особи» .

Статут спадкування визначає рішення на підставі застосовного права як загальних питань спадкування – про підстави переходу майна у спадщину (закон, заповіт, спадковий договір, дарування на випадок смерті та ін.), склад спадщини, умови її відкриття, коло осіб, які можуть бути спадкоємцями, про розподіл спадщини і відповідальність спадкоємців за боргами спадкодавця, так і спеціальних питань, що стосуються спадкування за визначеними підставами – безпосередньо на підставі закону (за законом), за заповітом, у порядку спадкового договору і т.д. Статутом спадкування визначаються загальні правила

про спадкування майна взагалі та спеціальні правила про спадкування окремих видів майна – землі, банківських вкладів, виняткових прав й ін. [336].

Якщо статут спадкування визначає регулювання всієї сукупності спадкових відносин цивільно-правового характеру, має місце єдність статуту спадкування. Найчастіше, однак, з єдиного статуту робляться винятки щодо спадкування певних об'єктів. Іноді ці винятки дозволяють говорити про подвійність статутів успадкування в праві однієї держави.

З міжнародних договорів, у яких регламентується спадкування, тільки Мінська конвенція 1993 р. містить загальне правило про статут спадкування, відсилає до "законодавством Договірної Сторони, на території якої спадкодавець мав останнє постійне місце проживання" (п. 1 ст. 45). Двосторонні договори про правову допомогу встановлюють окремі колізійні норми для наслідування рухомого і нерухомого майна.

У міжнародному приватному праві інших держав очевидні два різні підходи до визначення статуту спадкування. Право більшості країн континентальної Європи, Японії та деяких інших держав виходить з принципу єдності статуту спадкування, підпорядковуючи регулювання всіх спадкових відносин праву держави, громадянином якої був спадкодавець. Інший підхід до визначення статуту спадкування властивий міжнародному приватному праву Великобританії, США, деяких інших країн, англо-американської правової сім'ї, а також Франції, Румунії. За законодавством і практикою судів цих країн характерне роздвоєння статуту спадкування, тобто до спадкоємства рухомого майна застосовується право країни доміцілья (або рідше, наприклад, у Румунії, – закон громадянства) спадкодавця, а до спадкоємства нерухомості – право тієї країни, де вона знаходиться.

Попри привернення уваги ученими цивілістами, слід зазначити, що і представники науки господарського права не стоять осторонь вивчення проблем статутів і статутного регулювання. Підставою для цього є наявність відповідних правових норм, зокрема, які отримали зовнішнє вираження у Господарському кодексі України (ГК).

Так, згідно його ст. 21 в Україні можуть створюватися торгово-промислові палати як добровільні об'єднання підприємців та організацій. Вони є недержавними самоврядними статутними організаціями, створеними на засадах членства, що мають статус юридичної особи. Держава сприяє торгово-промисловим палатам у виконанні ними статутних завдань. Суб'єкти господарювання – роботодавці мають право на об'єднання в організації роботодавців для реалізації та захисту своїх прав. Вони є самоврядними статутними організаціями, що утворюються на засадах добровільності та рівноправності з метою представництва і захисту законних інтересів роботодавців. Організації роботодавців можуть об'єднуватися у спілки та інші статутні об'єднання роботодавців. [81].

Процедура створення суб'єкта господарювання нерозривно пов'язана з розробкою його установчих документів, до яких законодавство відносить рішення про утворення суб'єкта господарювання або засновницький договір чи статут (положення). Поняття "установчі документи" не визначено у чинному законодавстві України, наводяться лише їх перелік та вимоги до змісту.

Проте в науковій літературі їх прийнято визначати як документи установлені законом форми та змісту, на підставі яких створюються суб'єкти господарювання. Окрім терміну "установчі документи" в нормативних актах можна зустріти й інші дефініції, наприклад, "статутні документи" (ст. 6 Закону України "Про зовнішньоекономічну діяльність") або "засновницькі документи" (ст. 3 Закону України "Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів"), які є ідентичними. Крім того, перелік установчих документів, передбачений у коментованій нормі, не є вичерпним, оскільки, крім зазначених, до них відноситься індивідуальний або спільний установчий акт, складений засновником (засновниками), на підставі якого створюється такий вид юридичних осіб, як установа (ч. 3 ст. 87 ЦК України).

Частина 2 ст. 57 ГК містить загальні вимоги до змісту установчих документів незалежно від їх виду, організаційно-правової форми суб'єктів, що

створюються, тощо. До них належать вимоги щодо наявності інформації про найменування суб'єкта господарювання, мету і предмет господарської діяльності, склад і компетенцію його органів управління, порядок прийняття ними рішень, порядок формування майна, розподілу прибутків та збитків, умови його реорганізації та ліквідації, якщо інше не передбачено законом [164].

Крім того, до загальних вимог відноситься і вимога щодо форми установчих документів, хоча прямої вказівки на це ГК України і не містить. Відповідно до ст. 87 ЦК України учасники (засновники) розробляють установчі документи, які викладаються письмово і підписуються всіма учасниками (засновниками), якщо законом не встановлений інший порядок їх затвердження. Із аналізу положень Закону України "Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців" (ст. 8) випливає, що установчі документи викладаються письмово державною мовою, прошиваються, пронумеровуються та підписуються засновниками (учасниками) або уповноваженими особами, якщо законом не встановлено інший порядок їх затвердження. У випадках, які передбачені законом, установчі документи повинні бути погоджені з відповідними органами державної влади, наприклад, з органами Антимонопольного комітету України у випадках, передбачених Законом України "Про захист економічної конкуренції", коли при створенні суб'єкта господарювання є ознаки концентрації.

Ст. 57 ГК містять вимоги і до змісту засновницького договору та статуту. Які суб'єкти господарювання створюються на підставі засновницького договору, а які на підставі статуту? Це питання врегульовується його спеціальними нормами та іншими нормативними актами, які визначають правовий статус окремих суб'єктів господарювання. Так, на підставі статуту створюються і діють акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю і товариство з додатковою відповідальністю (ст. 4 Закону України "Про господарські товариства"), державні комерційні підприємства (ст. 74 ГК України), виробничі кооперативи (ст. 95 ГК України). [164; 288]. На підставі засновницького договору створюються і діють повне та командитне товариство.

Таким чином, статут юридичної особи визначає її структуру, види і напрями діяльності, порядок управління та інші питання діяльності власне як суб'єкта підприємницької діяльності. У засновницькому договорі засновники зобов'язуються утворити суб'єкт господарювання, визначають порядок спільної діяльності щодо його утворення, умови передачі йому свого майна, порядок розподілу прибутків і збитків, управління діяльністю суб'єкта господарювання та участі в ньому засновників, порядок вибуття та входження нових засновників, інші умови діяльності суб'єкта господарювання, які передбачені законом, а також порядок його реорганізації та ліквідації відповідно до закону (ч. 3 ст. 57 ГК України). На відміну від статуту, головним для засновницького договору є визначення всіх параметрів взаємовідносин між учасниками юридичної особи, насамперед майнового і організаційного характеру, – їх прав та обов'язків, порядку внесення вкладів, порядку розподілу прибутків та збитків тощо.

У деяких випадках може мати місце сукупність установчих документів, як то рішення про утворення суб'єкта господарювання та статут. Найбільш поширеним це спостерігається при створенні юридичної особи розпорядчим способом. Наприклад, відповідно до ст. 76 ГК України казенне підприємство створюється за рішенням Кабінету Міністрів України (в рішенні визначаються обсяг і характер основної діяльності підприємства та орган, до сфери управління якого входить підприємство) та діє на підставі статуту.

До установчих документів законом можуть пред'являтися й інші вимоги, окрім передбачених вище чи встановлених ЦК України. Наприклад, статут акціонерного товариства, крім загальних вимог до змісту, повинен містити відомості про види акцій, що випускаються, про їх номінальну вартість, співвідношення акцій різних видів, кількість акцій, що купуються засновниками, про наслідки невиконання зобов'язань по викупу акцій, строк та порядок виплати дивідендів (ст. 37 Закону України "Про господарські товариства"). Відповідальність за відповідність установчих документів законодавству несуть учасники (засновники) юридичної особи.

На підставі проведеного аналізу випливає, що такий установчий документ, як положення є аналогом статуту, тому до нього висуваються ті ж самі вимоги. Проте положення затверджується у випадках, прямо передбачених законодавством. Зокрема, на підставі положення здійснюють господарську компетенцію органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Статут (положення) затверджується власником майна (засновником) суб'єкта господарювання або його уповноваженими представниками, органами чи іншими суб'єктами відповідно до закону. Необхідність "затвердження" передбачена саме для статуту, який на відміну від засновницького договору (що підписується засновниками), затверджується зборами засновників.

З-поміж джерел господарського права України і цивільного права України варто виокремити деякі статuti підприємств, установ та організацій.

Зокрема, Статут залізниць України затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1998 р. № 457 (далі – Статут) визначає обов'язки, права і відповідальність залізниць, а також підприємств, організацій, установ і громадян, які користуються залізничним транспортом. Статутом регламентуються порядок укладання договорів, організація та основні умови перевезення вантажів, пасажирів, багажу, вантажобагажу і пошти, основні положення експлуатації залізничних під'їзних колій, а також взаємовідносини залізниць з іншими видами транспорту. [326].

Дія Статуту поширюється на перевезення залізничним транспортом вантажів, пасажирів, багажу, вантажобагажу і пошти, у тому числі на перевезення вантажів, навантаження і розвантаження яких відбувається на залізничних під'їзних коліях незалежно від форм власності, які не належать до залізничного транспорту загального користування. Водночас перевезення залізницями у міжнародному сполученні здійснюється відповідно до угод про залізничні міжнародні сполучення.

На підставі цього Статуту Міністерство інфраструктури України затверджує:

- а) Правила перевезення вантажів;

- б) Технічні умови навантаження і кріплення вантажів;
- в) Правила перевезення пасажирів, багажу, вантажобагажу та пошти залізничним транспортом України;
- г) інші нормативні документи.

Серед локальних актів фінансово-кредитних організацій виокремлюють:

- 1) статuti комерційних банків,
- 2) установчі договори,
- 3) положення про філії, представництва,
- 4) моральний кодекс банкірів [180].

Погоджуємось з авторами, які роблять висновок, що локальні нормативні акти банку або небанківської фінансової установи містять правові норми, що приймаються та затверджуються уповноваженими органами управління цієї фінансової установи, встановлюють загальні правила регулювання однотипних відносин у цій фінансовій установі, розраховані на тривале застосування та не мають конкретного адресата. Слід зазначити, що, крім процедури прийняття статутів кредитних установ, положень про їх філії, відділення, представництва, відбувається ще й процедура реєстрації цих документів у відповідних державних органах. Так, державна реєстрація банків, внесення змін до їх статуту здійснюється відповідно до Закону України «Про банки і банківську діяльність», відповідна інформація вноситься до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань.

Слід зазначити, що фінансово-кредитна установа може приймати і локальні акти ненормативного характеру, які містять обов'язкові правила для її співробітників і клієнтів. До таких внутрішньобанківських документів належать різні положення, інструкції, правила. Наприклад, положення про кредитний комітет, інструкція про організацію внутрішнього контролю, правила, які встановлюють порядок відкриття, обслуговування, закриття поточних рахунків, положення про депозитні (вкладні) операції, положення про кредитування, порядок встановлення та зміни тарифів за певними банківськими операціями тощо. Зміст цих документів не повинен суперечити статуту банку та діючому

законодавству держави. Також кожен банк сам може вирішувати процедурні питання обслуговування клієнтів [274]. Багато внутрішніх документів розробляється та затверджується керівниками фінансово-кредитних установ щодо ведення бухгалтерського обліку, касових операцій, фінансової діяльності тощо.

Отже, заснування банків та інших фінансово-кредитних організацій відбувається у порядку, встановленому чинним законодавством України, а їх діяльність, окрім цього, базується також на статутах та інших локальних актах таких організацій.

У свою чергу, найбільш детально серед джерел публічного права, на наш погляд, питання статутів регламентовано Законом України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 р. № 4572-VI. Зокрема, ст.1 закріплено поняття громадського об'єднання таким чином – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів. Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка.

Згідно зі ст. 11 згаданого закону статут громадського об'єднання має містити відомості про:

- 1) найменування громадського об'єднання;
- 2) мету (цілі) та напрями його діяльності;
- 3) порядок набуття і припинення членства (участі) у громадському об'єднанні, права та обов'язки його членів (учасників);
- 4) повноваження керівника, вищого органу управління, інших органів управління громадського об'єднання, порядок їх формування та зміни складу, термін повноважень, а також порядок визначення особи, уповноваженої представляти громадське об'єднання, та її заміни (для громадських об'єднань, що не мають статусу юридичної особи);

5) періодичність засідань і процедуру прийняття рішень керівними органами громадського об'єднання, у тому числі шляхом використання засобів зв'язку;

6) порядок звітування керівних органів громадського об'єднання перед його членами (учасниками);

7) порядок оскарження рішень, дій, бездіяльності керівних органів громадського об'єднання та розгляду скарг;

8) джерела надходження і порядок використання коштів та іншого майна громадського об'єднання;

9) порядок створення, діяльності та припинення діяльності відокремлених підрозділів громадського об'єднання (у разі їх створення громадським об'єднанням, яке має намір здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи);

10) порядок внесення змін до статуту;

11) порядок прийняття рішення щодо саморозпуску або реорганізації громадського об'єднання, а також щодо використання його коштів та іншого майна, що залишилися після саморозпуску, - для громадського об'єднання, яке має намір здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи. [289].

У статуті громадського об'єднання можуть бути передбачені додаткові положення щодо утворення, діяльності і саморозпуску чи реорганізації громадського об'єднання, що не суперечать закону.

Як бачимо, у законодавстві практично відсутнє поняття статуту громадського об'єднання, на відміну від власне поняття громадського об'єднання, водночас визначаються вимоги до такого статуту, зокрема, відомості, які мають у ньому міститись.

Статутна форма регулювання поширюється, окрім громадських об'єднань, також на суспільні відносини у сфері утворення, реєстрації, діяльності та припинення

1) політичних партій;

2) релігійних організацій;

3) непідприємницьких товариств, що утворюються актами органів державної влади, інших державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування;

4) асоціацій органів місцевого самоврядування та їх добровільних об'єднань;

5) саморегулювальних організацій, організацій, які здійснюють професійне самоврядування;

6) непідприємницьких товариств (які не є громадськими об'єднаннями), утворених на підставі інших законів.

7) неурядові організації інших держав, міжнародні неурядові організації діють на території України відповідно до цього та інших законів України, міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Особливості регулювання суспільних відносин у сфері утворення, реєстрації, діяльності та припинення окремих видів громадських об'єднань можуть визначатися іншими законами. Так, Законом України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 року № 2365-III визначено правову основу і регламентацію діяльності політичних партій. Вони провадять свою діяльність відповідно до Конституції України, цього Закону, а також інших законів України та згідно із партійним статутом, прийнятим у визначеному цим Законом порядку.

Порядок вступу до політичної партії, зупинення та припинення членства в ній визначається статутом політичної партії. Громадянин України має право в будь-який час зупинити чи припинити своє членство в політичній партії шляхом подання заяви до відповідних статутних органів політичної партії.

Відповідно до ст. 8 політичні партії повинні мати статут, який має містити такі відомості:

1) найменування політичної партії;

2) перелік статутних органів політичної партії, порядок їх утворення, їхні повноваження і термін цих повноважень;

3) порядок вступу до політичної партії, зупинення та припинення членства в ній;

4) права та обов'язки членів політичної партії, підстави припинення чи зупинення членства в політичній партії;

5) порядок створення, загальну структуру та повноваження обласних, міських, районних організацій політичної партії та її первинних осередків;

6) порядок внесення змін та доповнень до статуту і програми політичної партії;

7) порядок скликання та проведення партійних з'їздів, конференцій, зборів та інших представницьких органів політичної партії;

8) джерела матеріальної та фінансової підтримки політичної партії, її місцевих організацій, порядок здійснення витрат політичної партії;

8-1) порядок здійснення внутрішньопартійного фінансового аудиту, а також порядок утворення (призначення на посаду та звільнення з посади), повноваження і термін повноважень органів чи посадових осіб, відповідальних за здійснення такого аудиту;

8-2) порядок залучення аудиторської фірми для проведення зовнішнього незалежного аудиту фінансової звітності;

9) порядок ліквідації (саморозпуску), реорганізації політичної партії, використання її коштів та іншого майна, що залишилися після її ліквідації (саморозпуску);

10) розмір квот, що визначає мінімальний рівень представництва жінок і чоловіків у виборчому списку кандидатів у народні депутати України від партії у загальнодержавному окрузі, кандидатів у депутати місцевих рад в багатомандатних виборчих округах і має становити не менше 30 відсотків загальної кількості кандидатів у виборчому списку. [294].

На установчому з'їзді (конференції, зборах) політичної партії затверджуються статут і програма політичної партії, обираються її керівні та контрольно-ревізійні органи (ст. 10) .

За ст. 14 згаданого закону держава гарантує політичним партіям право на кошти та інше майно для здійснення своїх статутних завдань. Політичні партії є неприбутковими організаціями, а для здійснення своїх статутних завдань мають право володіти, користуватися та розпоряджатися рухомим і нерухомим майном, коштами, обладнанням, транспортом, набуття яких не забороняється законами України.

Законодавцем врегульовано питання державного фінансування статутної діяльності політичних партій у порядку, встановленому цим та іншими законами України. Одночасно з прийняттям рішення про реорганізацію чи саморозпуск з'їздом (конференцією) політичної партії відповідно до її статуту приймається рішення про використання майна та коштів політичної партії на статутні чи благодійні цілі. За ст. 24 Закону України «Про політичні партії в Україні» рішення суду про анулювання реєстрації політичної партії тягне за собою припинення діяльності політичної партії, розпуск її керівних органів, обласних, міських, районних організацій і первинних осередків та інших статутних утворень, передбачених статутом партії.

Отже, проведений аналіз даного закону засвідчує, що у його положеннях згадується, але не розкривається понятійно-категорійний апарат досліджуваного явища, не виокремлюються його сутнісні характеристики. З вищевикладеного також варто виокремити похідні категорії, які потребують додаткового вивчення і уніфікованого трактування (статутні завдання, статутна діяльність, статутні цілі тощо). Тобто, як і у випадку із статутом громадського об'єднання, законодавчо не регламентовано поняття статуту політичної партії, лише підкреслюється, що політичні партії повинні мати статут, який має містити визначені відомості.

У свою чергу, у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. закріплено, що релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями). До них відносять релігійні громади, управління і

центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями).

За ст. 8 релігійна громада є місцевою релігійною організацією віруючих громадян одного й того самого культу, віросповідання, напряму, течії або толку, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб. Членство в релігійній громаді ґрунтується на принципах вільного волевиявлення, а також на вимогах статуту (положення) релігійної громади. Релігійна громада на власний розсуд приймає нових та виключає існуючих членів громади у порядку, встановленому її статутом (положенням). Держава визнає право релігійної громади на її підлеглість у канонічних та організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) і вільну зміну цієї підлеглості шляхом внесення відповідних змін до статуту (положення) релігійної громади. Рішення про зміну підлеглості та внесення відповідних змін або доповнень до статуту ухвалюється загальними зборами релігійної громади, що можуть скликатися її членами. [295].

У свою чергу, за ст. 12 згаданого закону статут (положення) релігійної організації, який відповідно до цивільного законодавства визначає її правоздатність, підлягає реєстрації у встановленому порядку. Він приймається на загальних зборах віруючих громадян або на релігійних з'їздах, конференціях. При цьому статут (положення) релігійної організації повинен містити відомості про:

- 1) вид релігійної організації, її віросповідну приналежність і місцезнаходження;
- 2) місце релігійної організації в організаційній структурі релігійного об'єднання;
- 3) майновий стан релігійної організації;
- 4) права релігійної організації на заснування підприємств, засобів масової інформації, інших релігійних організацій, створення навчальних закладів;

5) порядок внесення змін і доповнень до статуту (положення) релігійної організації;

6) порядок вирішення майнових та інших питань у разі припинення діяльності релігійної організації.

Статут (положення) може містити й інші відомості, пов'язані з особливостями діяльності даної релігійної організації, але не повинен суперечити чинному законодавству. Документи, які визначають віросповідну діяльність, вирішують інші внутрішні питання релігійної організації, не підлягають реєстрації в державних органах. Йдеться, зокрема, про норми канонічного чи релігійного права.

Отже, у чинному законодавстві України статут релігійної громади ототожнюється з положенням такої громади. Релігійні організації діють згідно зі згаданими актами, де закріплюється їх власна ієрархічна та інституційна структура, порядок обрання, призначення і заміни персоналу, права цієї організації тощо.

Якщо порівняти статут політичної партії і статут релігійної громади, то на наш погляд, можна помітити той факт, що перший є джерелом публічного права, а другий відзначається змішаним публічно-правовим характером.

Як зазначалось у попередніх розділах нашого дослідження, визнання Конституцією України місцевого самоврядування та прийняття Закону "Про місцеве самоврядування в Україні" сприяло утвердженню правового статусу територіальних громад, визначивши їх як первинний суб'єкт місцевого самоврядування та основний носій його функцій і повноважень.

Правові акти, прийняті в системі місцевого самоврядування, насамперед, статuti територіальних громад є важливою нормативною умовою функціонування територіальної громади та органів і посадових осіб місцевого самоврядування. Саме заданий вектор на прийняття статутів територіальної громади як своєрідних «міні-конституцій» або «малих конституцій» територіальних громад, найоптимальніше відповідає ідеям субсидіарності та самоорганізації населення за місцем проживання, розмаїття й свободи вибору

жителями напрямів і видів локальної діяльності щодо вирішення питань місцевого значення.

Відповідно до ст. 19 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» з метою врахування історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей здійснення місцевого самоврядування представницький орган місцевого самоврядування на основі Конституції України та в межах цього Закону може прийняти статут територіальної громади села, селища, міста [293].

Актуальність проблеми та практичну важливість становлення статутного права у місцевому самоврядуванні оптимально віддзеркалює позиція вченого-конституціоналіста Є.І. Колюшина, який, виділяючи серед найважливіших положень, що характеризують природу місцевого самоврядування, детермінують її інституціональне вираження, такі аспекти як спільність, публічно-правовий статус та економічну самостійність. Він пов'язує, зокрема публічно-правовий статус місцевого самоврядування із визнанням державою публічної влади територіальних громад, що, насамперед, проявляється у визнанні місцевих статутів (положень) як джерел права, застосуванні їх органами державної влади при забезпеченні прав місцевого самоврядування, визнанні загальнообов'язкової сили актів місцевого самоврядування [163].

Статут територіальної громади є документом нормативно-процедурного характеру, який віддзеркалює характерні риси взаємовідносин всередині територіальної спільноти. Через призму цього визначення вже стає очевидним «дуалістичність» змісту поняття статут: з одного боку як документа, що належить до сфери правових відносин, а з другого як сукупності соціально-політичних і економіко-господарських взаємин між суб'єктами територіальної громади. Тож розглянемо суть статуту в першому розумінні.

Статут має відповідати критерію реальності: його розробка й експертиза мусить бути абсолютно ретельними в частині відповідності положень статуту існуючому законодавчому простору. Але в той же час статут територіальної громади за своїм призначенням є підзаконним документом, який не може

врегулювати протиріччя між окремими законами, але може визначити певні механізми їх подолання. З цього випливає одна з основних ознак, що характеризує сутність статуту – він має бути переважно процедурним документом.

Політична нейтральність – другий важливий критерій статуту та відповідно його ознака. Ініціювання процесу створення статутів може бути пов'язано з певними, важливими для життя населеного пункту подіями: річниця визначних подій, вибори, суттєві зміни або досягнення тощо. Але все це відноситься тільки до стартових моментів. У подальшому процес має розвиватися під впливом переважно об'єктивних чинників.

Відповідність критерію політичної індивідуальності забезпечить створення умов для реалізації сталої, послідовної місцевої політики, реалізує ідею спадкоємності місцевої влади [385].

Отже, статут – це не просто документ, який повинен би виглядати як регламент діяльності громади, її взаємостосунків з представницькими і виконавчими органами, це швидше політичний документ, який повинен би об'єднувати територіальні громади на відстоювання своїх прав на місцеве самоврядування. Саме такою має бути ідея статутів.

I. Ідесіс запропоновано поняття «концепція статутів територіальних громад українських міст» і спроектовано дві концепції статутів територіальних громад українських міст: 1) сучасну (статут – кодифікований акт) і 2) перспективну (статут – міська конституція). Так, сучасна концепція статутів територіальних громад українських міст відображає ознаки статутів територіальних громад міст, передбачені чинним законодавством, зокрема: а) статут розглядається як кодифікований акт; б) наявність статуту не є обов'язковою; в) статут ухвалюється міською радою; г) статут потребує державної реєстрації; г) зміни та доповнення до статуту вносяться міською радою; д) юридична сила статуту аналогічна юридичній силі інших рішень міської ради.

Перспективна концепція статутів територіальних громад українських міст відображає перспективні ознаки статутів територіальних громад українських

міст, зокрема: а) статут розглядається як «міська конституція»; б) наявність статуту є обов'язковою; в) статут ухвалюється на міському референдумі; г) статут не потребує державної реєстрації; ґ) внесення змін та доповнень до статуту територіальної громади міста відбувається двома шляхами: до найважливіших розділів зміни та доповнення вносяться виключно на міському референдумі, до інших – або на міському референдумі, або міською радою, кваліфікованою більшістю голосів; д) статут територіальної громади має найвищу юридичну силу у системі міських актів нормативного характеру. [138].

Як джерело муніципального права статут територіальної громади, будучи підзаконним актом, має вольовий характер, містить ознаки владності, загальнообов'язковості, конституційності, законності, ефективності та здатності оптимально виражати інтереси територіальних громад, компетентності відповідного суб'єкта при прийнятті (виданні) цього акту, доцільності тощо.

Так, статут територіальної громади має вольовий характер і володіє цільовою орієнтацією, що дозволяє порівняно невеликому колу людей, які складають територіальну громаду, більш менш точно визначити їх спільну волю, відносно легко виробити узгоджену позицію з конкретного питання місцевого значення. Тим паче, що місцеве самоврядування покликане служити захисту муніципальних прав особистості, збереженню неповторного та індивідуального вигляду кожного села, селища, міста, тому статут територіальної громади повинен мати чітко виражений вольовий та локально-територіальний характер. Зокрема, воля територіальної громади тут виражається як безпосередньо самим суб'єктом цієї волі – місцевими жителями (за умовою якщо статут прийнятий безпосередньо на референдумі), так і через їх представників – депутатів місцевих рад, тобто опосередковано (у випадку прийняття статуту відповідною місцевою радою). Але й в останньому випадку статут територіальної громади приймається від імені та в інтересах місцевих жителів і в цьому випадку акт його прийняття є формою опосередкованого волевиявлення територіальної громади [47, с. 34].

Так як статут територіальної громади – управлінський за своєю природою акт місцевого самоврядування, він має директивно-обов'язковий та публічно-

владний характер. Ця риса посилюється, оскільки ці акти є актами, які виходять від суб'єкта не державної влади, а суб'єкта місцевого самоврядування – територіальної громади, місцевої ради тощо. Але водночас, цей акт забезпечується примусовою силою закону, що надає йому ознак публічної владності. За цією ознакою правові акти місцевого самоврядування відрізняються від правових актів громадян та інших учасників правовідносин.

Така ознака як публічність (публічна владність) пов'язується із характеристикою правовідносин, які виникають у сфері місцевого самоврядування. Така правовідносини, перш за все, пов'язані із реалізацією публічно-владних повноважень різних суб'єктів конституційного права як на локальному, так і на загальнодержавному рівні. Головними цілями, які переслідує переважна більшість суб'єктів правовідносин у сфері місцевого самоврядування є намагання реалізувати публічно-владні повноваження, вирішити при цьому питання місцевого значення або взяти участь у їх вирішенні, прагнення здійснити владно-регулятивний вплив на функціонування системи місцевого самоврядування тощо.

Загальнообов'язковість статуту територіальної громади – це ознака, що виражається у ст.19 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні", де зазначено, що статут територіальної громади приймається представницьким органом місцевого самоврядування і відповідно стає загальнообов'язковим для жителів даної територіальної громади села, селища, міста. [293].

Конституційність статутів територіальних громад – це не тільки відповідність їхніх норм Конституції України. Як критерії конституційності варто розглядати ще й здатність місцевого самоврядування бути конституційною правовою формою управління на території, на яку розповсюджується юрисдикція відповідної територіальної громади, і реальність правових приписів, що містяться у статуті територіальної громади. Норми статутів територіальних громад – це загальнообов'язкові для виконання на території, на які розповсюджується юрисдикція відповідної територіальної громади, правила поведінки, які мають публічно-владний характер, регулюють суспільні

відносини у сфері місцевого самоврядування, приймаються представницькими органами місцевого самоврядування від імені та в інтересах територіальних громад, та забезпечуються державними та іншими публічними засобами гарантування. Тому, у силу своєї конституційності, публічна влада територіальних громад забезпечена державними засобами і методами, у тому числі і методами переконання і примусу [385].

Та, на жаль, відсутність у правових актах відповідності, здатності, реальності і можливості як необхідних критеріїв конституційності правового акта дозволяє поставити під сумнів закон про право дій та документів, вчинених, прийнятих (видаваних) у системі місцевого самоврядування, у тому числі і статутів територіальних громад.

Законність статуту територіальної громади припускає наявність у правовому акті органу чи посадової особи місцевого самоврядування мети, яка не суперечить закону, що відображає інтереси територіальної громади. Цілі та завдання територіальної громади повинні формуватися в рамках закону і повинні бути обґрунтовані законом. Засоби для досягнення цілей, сформованих у такий спосіб і обґрунтованих законом, реалізуються за допомогою способів, установлених законом. Застосовуючи способи, встановлені законом, органи і посадові особи місцевого самоврядування можуть використовувати лише ті, які прямо передбачені законом і правовими актами підзаконного характеру. Використання засобів і способів, не передбачених законами й іншими актами підзаконного характеру, ставить під сумнів як доцільність, так і обґрунтованість таких правових актів місцевого самоврядування як статутів територіальних громад. У цьому випадку варто розглядати правовий акт місцевого самоврядування з позиції його законності. Правові акти місцевого самоврядування, які приймаються (видаються) у рамках законності, опосередковують загальнообов'язковий характер приписів, що містяться в цих актах [24-29].

Проведений аналіз дозволяє погодитись із заявленими раніше висновками сучасних дослідників у тому, що варто розмежовувати поняття «концепція

статутів територіальних громад міст» і «модель статуту територіальної громади». Необхідним є створення бази даних з електронними текстами всіх модельних статутів територіальних громад на Офіційному веб-сайті Міністерства юстиції України та включення до неї авторських проектів статутів територіальних громад. Це сприятиме подальшій диверсифікації, а не уніфікації модельних статутів територіальних громад, у тому числі територіальних громад міст, та розвитку муніципального права України в цілому [138].

Ефективність статуту територіальної громади полягає в одержанні реальних ресурсів, самостійності і відповідності під рішення міських проблем на території району, прийняття участі в реальній міській політиці, у виробленні стратегії і програм розвитку міста та його підсистем, одержання реальної підтримки з боку міста у вирішенні питань місцевого значення, участь у міських проектах.

Серед інших ознак, які дозволяють усебічно розкрити правову природу статуту територіальних громад, є компетентність суб'єктів від імені та в інтересах яких ухвалюється цей документ, а також суб'єктів такого ухвалення. Важливо відмітити й соціальність і гуманність статутів територіальних громад, що обумовлює якісно нові вимоги до нормотворчості суб'єктів публічної влади. Знання місцевого життя, його параметрів; найбільша інформованість, вміння швидко реагувати в екстраординарних ситуаціях та вловлювати тенденції муніципального розвитку, забезпечення, гарантування соціальних перспектив; спроможність оперативного та стратегічного узгодження територіальних міжгрупових та внутрішньо-групових інтересів; сприяння ритмічності життєдіяльності територіальної громади; узгодження особистих та групових інтересів жителів; формування конкурентного середовища та утворення більш сприятливих умов життя у порівнянні з іншими територіальними громадами; демонстрація досягнутих територіальною громадою успіхів та популяризація муніципальних практик; підвищення авторитету місцевої влади; підвищення рівня соціальної інформованості населення; сприяння утворенню та розвитку неформальних об'єднань; забезпечення та поглиблення "спільності переживань";

підвищення муніципальної культури та інші чинники по-новому формують завдання у галузі наукових досліджень та оцінок таких актів місцевого самоврядування як статuti територіальних громад.

З огляду на це, на перше місце виходить не формальна наявність статуту територіальної громади, а його доцільність, обґрунтованість, зрозумілість та необхідність у системі місцевого самоврядування. Звідси, з одного боку, важливою ознакою статуту є його самодостатність. Це означає, що в міру можливості він повинен включати усі норми, які необхідні у практиці місцевого самоврядування відповідної територіальної громади. Тому в статуті слід конкретизувати основні законодавчі норми, які мають відношення до самоврядування, а за необхідності цитувати і власне статті законів, щоб той, хто звертається до тексту статуту, не був змушений займатися пошуком інших нормативних актів.

З іншого боку, статут не повинен бути перевантаженим нормативним матеріалом, перетворюватись на звід усіх норм законодавства про місцеве самоврядування. У ньому не повинні регламентуватись питання, регулювання яких відноситься до виключної компетенції органів державної влади, відповідні норми законів не повинні дублюватись. Якщо будь-яке питання знаходиться в сфері спільного правового регулювання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, то у статутах територіальних громад допустимо дублювати норми законодавства. Однак при цьому норми законів мають або конкретизуватись стосовно даної територіальної громади, або вони мають розвиватись та доповнюватись у статуті таким чином, щоб норма закону утворювала с оригінальною нормою статуту єдиний логічний ланцюг. Можуть також повторюватись норми законів, які встановлюють основні поняття. В інших випадках копіювання положень закону навряд чи можна визнати виправданим.

Головне завдання статуту – регулювати свій „власний спектр питань” [27, с.83], насамперед пов’язаний із регламентацією „історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей здійснення місцевого самоврядування” у відповідній територіальній громаді.

Варто відзначити й те, що статут територіальної громади має бути достатньо стабільним, тобто не змінюватися упродовж тривалого часу, що значною мірою сприяло б стабільності соціальних взаємодій на території. Це має забезпечуватися відповідною процедурою внесення доповнень і поправок, зафіксованою в тексті статуту. Важливою вимогою до статуту є й наявність у ньому механізмів реалізації його положень і норм, а також положень і норм законодавства України.

Статут територіальної громади виконує наступні функції:

а) легітимізації – визначення легітимності рис громади та її складових. Статут визначає міську громаду як основного суб'єкта керування містом. Визначаються складові міської громади, їхня взаємодія, що може сприяти інтенсифікації розвитку міського громадянського суспільства;

б) управлінська – створення умови для більш ефективного управління містом, розвитку усіх складових керування і самоврядування;

в) регулятивна – установлення принципів, загальних правил і норм регулювання взаємин суб'єктів міського співтовариства та місцевого самоврядування в усіх сферах життя міста;

г) правотворча – уточнення правового поля діяльності міст, влади, визначення прав і обов'язків міської влади, суб'єктів місцевого самоврядування і містян. Ліквідація правових "білих плям" законодавства про місцеве самоврядування;

г) інноваційна – додання легітимності міським проблемам, програмам, актам міської влади, визначення їхнього статусу, механізмів впровадження. Забезпечення динаміки розвитку міста відповідно до програми його розвитку, закріплення механізмів інноваційних процесів;

д) реформаторська – створення умов для прискорення економічного, політико-управлінського, соціального і духовного реформування життя, особливо місцевого самоврядування відповідно до адміністративної реформи;

е) правозахисна – визначається комплекс прав за свободу містян, їх гарантії та способи захисту;

є) етична функція – визначення правил цивілізації взаємодії городян і органів влади й інших суб'єктів, на підставі норм і цінностей моралі [24; 26].

Отже, статут територіальної громади – це основоположний, постійно діючий нормативно-правовий акт місцевого самоврядування установчого характеру, який має вищу юридичну силу відносно усіх інших правових актів суб'єктів місцевого самоврядування, змістовно оформлений відповідно до вимог Конституції та законів України, приймається в особливому порядку з метою врахування історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей здійснення місцевого самоврядування на території, на яку розповсюджується юрисдикція відповідної територіальної громади. Також, статут територіальної громади має ряд ознак, які характеризують особливу природу цього нормативно-правового акту місцевого самоврядування як джерела муніципального права та функції, що розкривають його завдання.

На основі вищевикладеного видається доцільним внести відповідні зміни і доповнення до законодавства у даній сфері, насамперед до ст.19 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" та інших пов'язаних положень.

Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» від 29 листопада 2001 року № 2866-III передбачає деякі відмінні положення, що стосуються статутів таких специфічних об'єднань. Як відомо, об'єднання співвласників багатоквартирного будинку діє відповідно до згаданого закону, чинного законодавства України та Статуту. Наказом Державного комітету України з питань житлово-комунального господарства від 27 серпня 2003 року № 141 затверджено Типовий статут об'єднання співвласників багатоквартирного будинку. Тут відзначено, що об'єднання набуває статусу юридичної особи з моменту його державної реєстрації у порядку, встановленому Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» [290; 352].

Однією із структурних частин даного документу є частина III «Статутні органи об'єднання, їхні повноваження та порядок формування». Йдеться, зокрема, про такі органи управління об'єднання як загальні збори співвласників,

правління, ревізійна комісія (ревізор) об'єднання. Статутом об'єднання встановлено права та обов'язки співвласників. Також ним передбачено, що співвласники є відповідальними за порушення Статуту об'єднання та рішень статутних органів. Внесення змін до Статуту об'єднання здійснюється виключно за рішенням загальних зборів. Нарешті, підписує даний статут головуєчий на установчих зборах об'єднання. [290].

На наше переконання, останній аналізований статут має змішаний характер, оскільки містить норми приватного і публічного права. Разом з тим, потребують привертання уваги також й інші групи або види статутів як джерела приватного права, їх особливості.

Особливу групу статутних джерел становлять військові статути. У найбільш загальному вигляді вони є зведеннями законів військової служби, які лежать в основі повсякденного життя, виховання, навчання та бойової діяльності військ. Такі статути, на нашу думку, здійснюють регулятивно-зобов'язуючий, інформаційно-виховний та інший вплив на захисників Батьківщини. Вони зобов'язують військовослужбовців сумлінно виконувати військовий обов'язок, вивчати військову справу, бойову техніку і зброю, запам'ятовувати все, чого навчають командири, зразково виконувати показані їм військові прийоми. Положення і вимоги статутів є обов'язковими для всіх військовослужбовців Збройних сил України (ЗСУ). Правила поведінки і діяльності, урегульовані ними, мають правовий, обов'язковий для виконання всіма військовослужбовцями характер.

Статути ЗСУ поділяють на загальновійськові та статути родів військ. До перших з них, а саме до загальновійськових статутів належать:

а) Статут внутрішньої служби ЗСУ – визначає права та обов'язки військовослужбовців і взаємовідносини, правила внутрішнього порядку у військовій частині та її підрозділах;

б) Дисциплінарний статут ЗСУ – висвітлює сутність військової дисципліни, обов'язки військовослужбовців, а також військовозобов'язаних та

резервістів під час проходження зборів; види заохочень та стягнень, а також порядок подання і розгляду заяв і скарг;

в) Статут гарнізонної та вартової служб ЗСУ – розкриває організацію і порядок несення цих служб, права і обов'язки осіб, яких залучають для несення цих служб;

г) Стройовий статут ЗСУ – визначає стройові прийоми й рухи без зброї та зі зброєю; строї підрозділів та військових частин у пішому порядку і на машинах; обов'язки військовослужбовців перед шикуванням і в строю та вимоги до стройового навчання тощо [297].

Усі військовослужбовці ЗСУ незалежно від військових звань, службового становища та заслуг мають неухильно керуватися вимогами цих статутів.

Чинний Дисциплінарний статут Збройних Сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 року № 551-XIV визначає сутність військової дисципліни, обов'язки військовослужбовців, а також військовозобов'язаних та резервістів під час проходження навчальних (перевірочних) і спеціальних зборів щодо її додержання, види заохочень та дисциплінарних стягнень, права командирів щодо їх застосування, а також порядок подання і розгляду заяв, пропозицій та скарг.

Усі військовослужбовці Збройних Сил України незалежно від своїх військових звань, службового становища та заслуг повинні неухильно керуватися вимогами цього Статуту. Положення Статуту поширюються на громадян, звільнених з військової служби у відставку або у запас з правом носіння військової форми одягу, під час носіння ними військової форми одягу. Дія цього Статуту поширюється на військовослужбовців Служби зовнішньої розвідки України, Служби безпеки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту, Управління державної охорони України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, органів спеціального призначення з правоохоронними функціями.

Звернемо увагу на чітке визначення деяких категорій, що закріплюється у Дисциплінарному статуті Збройних Сил України. Наприклад, згідно до його п. 1 військова дисципліна визначається як бездоганне і неухильне додержання всіма військовослужбовцями порядку і правил, встановлених статутами Збройних Сил України та іншим законодавством України. До прав командира належить право віддавати накази і розпорядження, а обов'язки підлеглого – їх виконувати, крім випадку віддання явно злочинного наказу чи розпорядження. Наказ має бути виконаний сумлінно, точно та у встановлений строк (п. 6 Статуту 1999 р.). [106].

Важливо зупинитись і на статутних документах правоохоронних органів. Так, Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України, затверджений Законом України від 22 лютого 2006 року № 3460-IV, визначає сутність службової дисципліни, обов'язки осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України стосовно її дотримання, види заохочень та дисциплінарних стягнень, порядок і права начальників щодо їх застосування, а також порядок оскарження дисциплінарних стягнень. Дія цього Статуту поширюється на осіб начальницького складу Національного антикорупційного бюро України, осіб рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України та податкової міліції (поліції), які повинні неухильно додержуватися його вимог.

Відповідно до ст. 4 Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ України «наказ є формою реалізації службових повноважень особи начальницького складу, згідно з якими визначаються мета і предмет завдання, строк його виконання та відповідальна особа, якій належить його виконати. Вони можуть даватись як в усній, так і в письмовій формі. Скасувати наказ має право тільки начальник, який видав відповідний наказ, або старший прямий начальник. Накази повинні бути законними, зрозумілими і виконуватися беззаперечно, точно та у визначений строк [108].

Одним з останніх таких статутів є Дисциплінарний статут Національної поліції України, затверджений Законом України від 15 березня 2018 року № 2337-VIII. Він визначає сутність службової дисципліни в Національній поліції

України, повноваження поліцейських та їхніх керівників з її додержання, види заохочень і дисциплінарних стягнень, а також порядок їх застосування та оскарження. Дія цього Статуту поширюється на поліцейських та осіб рядового і начальницького складу Державного бюро розслідувань, які повинні неухильно додержуватися його вимог [107].

У даному випадку, його положення найбільшою мірою відзначаються чіткістю і деталізацією встановлених правил. Так, за ст. 4 Дисциплінарного статуту Національної поліції України наказ є формою реалізації службових повноважень керівника, згідно з якими визначаються мета і предмет завдання, строк його виконання та відповідальна особа.

Дисциплінарний статут Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, затверджений Законом України N 373-VI, визначає сутність службової дисципліни, обов'язки осіб рядового і начальницького складу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України стосовно її дотримання, види заохочень та дисциплінарних стягнень, порядок і права начальників щодо їх застосування, а також порядок оскарження дисциплінарних стягнень. За ст. 3 даного статуту наказ є формою реалізації службових повноважень особи начальницького складу, згідно з яким визначаються мета і предмет завдання, строк його виконання та відповідальна особа, якій належить його виконати. Віддання і виконання наказу, який суперечить закону, або невиконання правомірного наказу тягне за собою відповідальність, передбачену цим Статутом та іншими законодавчими актами» [111].

Як бачимо, за структурою, а також правовою природою, змістом та іншими ознаками проаналізовані дисциплінарні статuti (військові та правоохоронних органів України) є досить схожими. Так, йдеться про їх складові структурні елементи, присвячені службовій дисципліні, особам рядового і начальницького складу (начальникам та підлеглим), заохоченням, дисциплінарним стягненням, їх обліку та оскарженню тощо.

Грунтовний аналіз таких категорій як статут і наказ, їх співвідношення та особливості, поряд з цим, ще варто розкривати на рівні окремих самостійних

праць. Водночас зазначимо, що в останні роки відбувається гендерний аналіз нормативно-правових актів України, у тому числі є потреба такого аналізу стосовно розглянутих нами актів. Тим паче до них внесено уже суттєві зміни та доповнення, на сьогодні цей процес ще триває. Тому варто відзначити позитивну тенденцію модернізації статутного регулювання, зокрема, у секторі безпеки і оборони України.

3.2. Тенденції і перспективи розвитку статутів і статутного права в умовах взаємодії правових систем і правових сімей, євроінтеграційних процесів

Сучасний розвиток правових систем держав відображає закономірності розвитку суспільства, його історичні, національно-культурні та інші особливості. Проте інтеграція держав у світове співтовариство, у відповідні об'єднання та міжнародні організації зумовлюють зближення їх національних правових систем та відповідних правових інститутів, джерел права тощо.

Звісно, кожна держава має свою правову систему, яка характеризується як загальними рисами з правовими системами інших держав, так і відмінностями від них, тобто специфічними особливостями. Аналіз системи їх джерел права демонструє, на наш погляд, той факт, що статут є власне тим джерелом права, що об'єднує правові системи держав у межах тієї чи іншої правової сім'ї – англо-американської, романо-германської чи іншої.

Розширення міжнародних зв'язків у різноманітних сферах, насамперед, в економічній, політичній, соціальній та інших, сприяє уніфікації правових систем, що відбувається на відповідній джерельній основі. Так, протягом значного періоду часу інтегруючий вплив характерний для утворення «спільного ринку», який завдяки одноманітному правовому регулюванню стимулює зближення відповідних джерел права [55, с. 588-594].

З кінця ХХ – початку ХХІ ст. спостерігаємо процеси інтенсифікації взаємовпливу національних правових систем, насамперед, їх джерел та суб'єктів, що зумовило глибинні зміни всіх напрямів суспільного життя багатьох народів і держав, локальних і регіональних спільнот, міжнародних організацій та інших суб'єктів. Над географічними просторами держав, що історично склалися, формується єдиний європейський простір, а згодом і єдиний глобальний інформаційний простір. Тому ще активніше відбувається взаємозбагачення і взаємопроникнення певних інститутів права і національних законодавств. Паралельно спостерігаємо процеси становлення наднаціонального законодавства Європейського Союзу (ЄС).

Можливо у зв'язку з цим, представники юридичної науки почали досліджувати проблематику джерел права ЄС, тенденції становлення і розвитку наднаціонального права і законодавства. Зокрема, О. Москаленко, виходячи з відмінностей міжнародного права від права національного за низкою важливих чинників, також підкреслює, що держава не лише бере участь у формуванні міжнародно-правових норм, але є також суб'єктом права, вимоги загальнообов'язковості і визнання державою статусу “джерело права” зливаються в один критерій, який в літературі отримав назву “персоніфіковано обов'язкова нормативність”. За наявності чітких критеріїв визначення джерела права слід відмовитися від необґрунтованого поділу джерел права на основні, допоміжні, додаткові тощо. Такий поділ є наслідком невпевненості щодо того, чи потрібно відносити те чи інше правове явище до джерел права [238].

Погоджуємось, що не існує остаточного переліку джерел міжнародного права, як і наднаціонального права Європейського Союзу, що є автономною системою права, відмінною як від міжнародного, так і від національного права, перш за все через наявність у своєму складі специфічного права Європейських Співтовариств. Так, обов'язковою умовою віднесення до джерел права Європейського Союзу є наявність норм саме інтеграційного права Європейського Союзу. Крім того, право Європейського Союзу допускає

можливість існування джерел права, обов'язкових лише для окремих категорій суб'єктів. Із цим фактом пов'язані особливості критерію обов'язковості.

Важливою особливістю джерел права Європейського Союзу є й те, що існування того чи іншого типу джерел права повинно ґрунтуватись на міжнародному праві або установчих договорах. Таким чином, О. Москаленко визначає такі джерелами права Європейського Союзу:

- міжнародний договір;
- міжнародно-правовий звичай, сформований у процесі європейської інтеграції;
- регламенти і директиви як акти органів Європейського Союзу, що приймаються в рамках Європейських Співтовариств;
- загальні принципи права Європейського Союзу;
- прецедентне право Суду Європейських Співтовариств.

У даній системі джерел права виділяють деякі ієрархічні рівні. Загалом у рамках Європейського Союзу більшість джерел права мають унікальні особливості, які відрізняють їх від джерел міжнародного права. Це помітно на прикладі договору і звичаю. Регламенти та директиви є унікальними у світовій практиці джерелами права, що виражають наднаціональність права Європейських Співтовариств, які входять до складу Європейського Союзу. На відміну від рішень міжнародних організацій, ці нормативно-правові акти є джерелами права перш за все тому, що внаслідок особливостей права Європейських Співтовариств вони містять норми права цього інтеграційного об'єднання, які мають усі необхідні якості: регулятивність, нормативність і обов'язковість. [238; 297; 321].

Прецедентне право Суду Європейських Співтовариств, на відміну від рішень міжнародних судових органів, виступає джерелом права Європейського Союзу внаслідок особливого місця в системі органів даного інтеграційного об'єднання, перш за все на ранніх етапах його розвитку. Рамковий характер установчих договорів і широкі повноваження, отримані Судом Європейських Співтовариств, стали основою для судової правотворчої діяльності. Багато норм і

принципів, що складають основу сучасного правопорядку Європейських Співтовариств, були сформульовані Судом ЄС і знайшли відображення в його рішеннях.

З урахування положень Лісабонського Договору ЄС слід визнати, що основними тенденціями розвитку системи джерел права Європейського Союзу є:

- посилення ролі писаного права;
- підвищення рівня формалізації та уніфікації;
- прагнення зменшити роль судових органів у правотворчій діяльності;
- намагання наблизитися до внутрішньодержавної моделі. [156; 413].

На відміну від основоположного правового документу про організацію та діяльність Суду ЄС (Статут Суду ЄС), у праві Європейського Союзу також можна виокремити доволі специфічну групу актів – статути.

Наприклад, з-поміж них відзначимо:

- Статут Європейського кооперативного товариства (SCE, ЄКТ),
- Статут європейської компанії (SE, ЄТ), затвержені регламентами і директивами Ради ЄС тощо.

Можливість розробки і прийняття таких документів передбачена актами первинного і вторинного права ЄС. Аналіз положень таких документів дозволяє зробити висновок, що вони до певної міри відзначаються змішаним публічно-приватним характером. Загалом це наднаціональні правові акти, які є джерелом права Європейського Союзу, правових систем його держав-членів.

Щороку, з прийняттям Закону «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» (Програма) Кабінет Міністрів України схвалює план заходів щодо виконання Програми у відповідному році. Мета цих документів полягає у визначенні обсягу нормотворчої роботи, органу державної влади, відповідального за виконання цієї роботи, а також строку її виконання. Щорічні Плани заходів є по суті завданням міністерствам і відомствам на розробку проектів відповідних законів (або змін до існуючих законів), мета яких – приведення законодавства України у відповідність до *acquis*.

У 2003 р. на законодавчому рівні адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу була визнана однією з пріоритетних цілей державної політики України. Зусилля державного апарату в Україні з наближення права і законодавства України до *acquis* спрямовані на:

розробку проектів змін до діючого законодавства з метою приведення його у відповідність до *acquis*;

моніторинг нормотворчої діяльності суб'єктів нормотворчої ініціативи і експертиза розроблених цими суб'єктами проектів законів і інших нормативно-правових актів на предмет їх відповідності *acquis*;

переклад актів *acquis* українською мовою. [287].

Процес зближення права має свою внутрішню логіку, відповідно до якої розширюється кількість і ускладнюється характер єдиних і одноманітних норм, крім того, встановлюється одноманітне регулювання в певних сферах. Розширення числа документів уніфікації, ускладнення їх змісту і юридичної техніки викликає необхідність проведення роботи по співвідношенню їх між собою [296].

На сьогоднішній день визнання і захист прав людини, прав територіальних спільнот чи колективів – досить важлива і широка сфера суспільних відносин, в якій найактивніше і глибоко відбувається процес взаємопроникнення і зближення міжнародних і внутрішньодержавних правових систем, правових систем різних правових сімей. З одного боку, в міжнародному праві і, особливо, в правових системах наднаціональних об'єднань зростає питома вага норм, що «прийшли» з внутрішньодержавного права. Держави гостріше відчують потребу в забезпеченні і захисті національних інститутів за допомогою механізму міжнародно-правового регулювання. Норми права, у тому числі ті, що містяться у статутних актах, «переміщуються» і набувають зовнішності і статусу міжнародно-правових принципів, інститутів і норм. З іншого боку, в системах національного права значною стає вага схвалених міжнародних норм. У новому концентрованому вигляді вони немовби повертаються в національне право,

зливаючись з ним і збагачуючи його. Такі міжнародні норми стають чинником правотворення для відповідних національних інститутів і норм. [147; 149].

Що стосується України, оскільки вона є державою кодифікованого права, крім того зараз відбувається удосконалення як окремих інститутів права, джерел окремих галузей права і законодавства, так і всієї правової системи України.

Зокрема, питання обрання, повноважень, а також їх дострокового припинення та відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування у статутах територіальних громад регулюються недостатньо або повторюють положення чинного законодавства. Це ж стосується і матеріально-фінансової основи місцевого самоврядування. У сфері безпосередньої участі членів територіальної громади у вирішенні справ місцевого значення статuti передовсім регулюють загальні збори громадян за місцем проживання, місцеві ініціативи та громадські слухання, тоді як питання місцевих виборів чи референдумів уже достатньою мірою нормуються відповідними законами. Поза тим, статuti застерігають за громадами право на інші форми місцевої демократії (участь у роботі органів місцевого самоврядування, їхніх комісіях, консультативно-дорадчих радах, у проведенні громадських експертиз та громадських обговорень, у мирних масових акціях тощо). Якщо загальні збори громадян, місцеві ініціативи та громадські слухання, зазвичай, описуються у статутах з точки зору процедури їх проведення, то згадані додаткові форми місцевої демократії лише перераховуються без уточнення процедурних деталей.

Ми вже наголошували на проблемах статутного правового регулювання у системі місцевого самоврядування. Так, орієнтація на прийняття статутів територіальної громади як своєрідних “комунальних конституцій” найоптимальніше відповідає ідеям децентралізації, субсидіарності та самоорганізації населення за місцем проживання, розмаїття й свободи вибору жителями напрямів і видів локальної діяльності щодо вирішення питань місцевого значення. Статuti територіальних громад відтворюють та адаптують до місцевих умов численні законоположення, впорядковують їх у логічному викладенні, супроводжують необхідними коментарями, сприяють виникненню у

місцевих жителів правильних та досить повних уявлень про структуру та функціонування системи місцевого самоврядування тощо. Водночас, слід констатувати вкрай повільний розвиток статутної правотворчості у місцевому самоврядуванні в сучасній Україні, низький якісний рівень статутів територіальних громад, що, значною мірою, обумовлено відсутністю фундаментальних наукових розробок з цієї проблематики.

Підкреслимо, що більшість наукових розвідок зосереджені на вивченні сутності статуту як нововведення у сфері місцевого самоврядування, а також на правових аспектах статутного процесу. Порівняно з фрагментарністю досліджень сучасних статутів територіальних громад, більшою ґрунтовністю вирізняються праці, присвячені їхнім історичним попередникам (міським привілеям та хартіям) [140; 142]. На наш погляд, значним недоліком вітчизняної доктрини є загалом відсутність досліджень прогностичного характеру, включаючи порушену нами проблематику.

Вивчення особливостей структури та предмета чинних статутів і проектів статутів територіальних громад дозволяє виділити низку неоднозначних чи навіть негативних рис і тенденцій. Серед них варто вказати на переобтяженість тексту деталями процедурного значення, що робить документ важким до сприйняття; тенденцію до вміщення в тексті статуту великих за обсягом довідок про історію, географію та характеристику територіальної громади; нечітке врегулювання умов набуття статутами чинності тощо.

На наш погляд, з огляду на важливість вивчення зарубіжного досвіду статутного регулювання, слід наголосити на доцільності такого вивчення, його критичного сприйняття і визначення доцільності чи недоцільності впровадження в умовах української дійсності на локальному і регіональному рівнях. У попередніх розділах ми певною мірою звернули увагу на досвід деяких країн, важливо продовжувати його ґрунтовний аналіз. На цій основі можливе удосконалення вітчизняної статутної правотворчості, належної реалізації статутних актів у різних сферах повсякденного життя.

Визначаючи можливості врахування і застосування зарубіжного досвіду у сфері статутного регулювання зарубіжних країн, слід акцентувати увагу на характеристиках, які потрібно враховувати в українському статутному процесі. Зокрема:

польська лаконічність формулювання статутних норм та структурованість змісту;

німецька обмеженість втручання держави у статутний процес; швейцарське акцентування на значенні самої громади в місцевому самоврядуванні;

італійське врахування думки меншості;

чіткість вимог до розроблення та процедури прийняття статуту;

водночас американський досвід є малоприматним для українських умов з огляду на специфіку англосаксонської традиції самоврядування, хоча й становить зразок вдалого функціонування в умовах багаторівневої і складної системи місцевого самоврядування.

Поряд з цим, сучасний розвиток господарських правовідносин і відповідної законодавчої бази засвідчує їх нестабільність, часті зміни у законодавстві України. На цьому шляху не можна не згадати проблему, пов'язану з модельними статутами, особливо в галузі корпоративного права України.

З розвитком різного роду правовідносин, включаючи корпоративні, законодавець постійно намагається внести зміни в їх нормативну базу, щоб вдосконалити та полегшити їх регулювання. Так, ще 2011 р. були внесені зміни в ключові нормативно-правові акти України, які регулюють порядок створення та організацію юридичних осіб. Тим самим дані нововведення повинні були спростити життя підприємця, встановивши гнучкі та дієві правові інструменти. Одним з таких і є модельний статут.

А що ж це таке модельний статут? Виходячи із загального визначення – це документ, який встановлює порядок організації та управління конкретного товариства і на підставі якого воно веде свою діяльність. Тільки найбільш

важливим моментом є те, що цей документ (модельний статут) затверджується не власниками, а Кабінетом міністрів України. Цікаво, чи не так? Щоб було більш зрозуміло, загальними словами модельний статут можна визначити як збірник правил, затверджений Кабміном, і за бажанням учасників взятий за основу документ при провадженні діяльності [237].

Використання модельного статуту значно відрізняється від звичного для всіх конкретного нормативно-правового акту, тобто його друкованого варіанту. Перш за все слід відзначити:

1) на підставі модельного статуту може здійснювати діяльність лише господарського товариства у формі товариства з обмеженою відповідальністю. Ніякі інші організаційно-правові форми не можуть використовувати модельний статут;

2) рішення про те, працювати на підстав модельного статуту чи звичайного приймає виключно вищий орган товариства (загальні збори учасників). При цьому таке рішення буде прийнято як при первинній реєстрації, так і в процесі ведення діяльності;

3) модельний статут не подається для реєстрації і подальшого здійснення угод в друкованому вигляді. Це як будь-яка постанова Кабінету міністрів України, положення якої є публічними і можуть змінюватися лише ним. Не зайвим буде відзначити той факт, що модельний статут не містить відомостей про найменування компанії, її юридичну адресу, а також про склад учасників.

Водночас, наявна значна кількість проблем, пов'язаних із застосуванням модельного статуту. Слід розпочати з правороз'яснювальної роботи у даній сфері і її, звісно, недостатньо.

Наприклад, використання модельного статуту у роботі з банківськими установами взагалі значно ускладнюється через нерозуміння співробітників банків поняття «модельний статут». Інший недолік при роботі з модельними статутами – неможливість самостійно внести в них зміни. Зміни вносяться лише Кабінетом міністрів України і у результаті такі зміни стосуються всіх товариств, які функціонують на його підставі.

Практика засвідчує, що використання модельного статуту не є дуже поширеною. Це підтверджують відповідні статистичні дані, наприклад, у центральному районі міста Києва з 64 000 зареєстрованих юридичних осіб тільки 10 працюють на підставі модельного статуту [237].

Отже, модельні статuti як джерело корпоративного, господарського права потребують удосконалення нормотворчої техніки, визначення їх доцільності та ефективності, вивчення відповідного зарубіжного досвіду у даному напрямі.

Такі висновки можуть стосуватись статуту як джерела публічного права, так і статуту як джерела приватного права. З огляду на це, видається доцільним внесення змін і доповнень до положень низки законів та підзаконних актів України. Йдеться про вдосконалення механізму статутної правотворчості, зокрема, в частині визначення його основних принципів, сфер правового регулювання, суб'єктів правотворчості та процедур розмежування.

Вирішальним чинником забезпечення ефективності, уніфікації і гармонізації національного права є його одноманітне тлумачення. Цьому питанню присвячено багато міжнародних угод, спрямованих на зближення правового регулювання, проте, до теперішнього часу не створено дієвого механізму, що забезпечує тотожну інтерпретацію. Стає зрозумілим, що зближення національних законодавств неможливе без відповідного інституційного механізму (найбільш ймовірно за участі спеціального міжнародного судового органу), що забезпечить одноманітне тлумачення уніфікованого права. Успішна практика інтеграційних угруповань (ЄС, Бенілюкс та ін.) показує, що такий суд може забезпечувати одноманітне тлумачення права.

У такий спосіб можна зауважити, що процес зближення національних правових систем є вкрай важливою практичною проблемою, від вирішення якої залежатиме гармонійний суспільний розвиток багатьох держав. І в той же час – це актуальна доктринальна проблема, що вимагає спільних зусиль вчених-економістів, соціологів, політиків, філософів та правознавців.

Процеси світової глобалізації та євроінтеграції, взаємовплив і взаємодія національних правових систем вимагають перегляду концепції верховенства

закону, утвердження принципу верховенства права, визнання множинності джерел права, утвердження загальносоціальних цінностей, оновлення усталеного погляду на джерела права, їх розгляд як системно-пов'язаних елементів.

Згадані правові системи все ж таки мають і матимуть свої особливості, включаючи системи джерел права. Між ними очевидні взаємозв'язок, взаємодоповнення та взаємодія.

У той же час, слід вказати на специфіку сучасної системи джерел права України, яка визначається характером історичного розвитку й ставовленням українського права в рамках романо-германської правової сім'ї, впливом недавнього радянського соціалістичного минулого; урахуванням національних особливостей; інтенсивними змінами в структурі факторів правоутворення (первинних джерел права) та векторів їх дії; розширенням кола та оновленням регулятивного значення формально-юридичних джерел права у зв'язку з кардинальними соціально-економічними перетвореннями, що виражається, зокрема, у посиленні ролі міжнародних договорів, правових звичаїв (про що свідчить санкціонування їх низкою новітніх нормативно-правових актів та практика правозастосовчої діяльності), офіційному визнанні судового прецеденту (рішень Європейського суду з прав людини) джерелом права України при збереженні панування нормативно-правового акту, перш за все, закону; нарешті поглибленням і зміцненням субординаційності основних формально-юридичних джерел права, вдосконаленням їх ієрархічної структури та внутрішньої скоординованості. [148; 296 ; 362; 391].

При цьому тенденції розвитку як окремих видів джерел права, так і комплексів джерел галузей, підгалузей, інститутів права безпосередньо визначаються їх системно-функціональними зв'язками. Наразі правова система України загалом слідує загальноєвропейським інтеграційним тенденціям, коли дискусія стосовно загальної обов'язковості судових рішень розвивається на основі поняття судової практики, а не судового прецеденту, вказуючи на необхідність наявності певної лінії справ або роз'яснень (еквівалент

європейської концепції «усталеної судової практики») з певних правових питань. [89].

Загалом система джерел права України не перебуває в статичному стані, а діалектично розвивається й ускладнюється, що призводить до появи джерел нетрадиційних, які так чи інакше відхиляються від ознак типовості. Як не викликає сумнівів відхід від поширених у минулому категоричних тверджень, що тільки нормативно-правові акти визнаються основним і єдиним джерелом права, оскільки набули поширення такі джерела як судова практика, статутні акти тощо з пріоритетом міжнародних договорів [49; 147]. Так само, безумовно, потребують подальшого вивчення сучасні тенденції та закономірності статутного регулювання, з'ясування ролі і значення статутів для становлення і функціонування європейського правового простору, а також світового правопорядку.

Зокрема, на даному шляху необхідним і нагальним є прийняття Закону України «Про нормативно-правові акти», внесення змін і доповнень до Закону України «Про міжнародні договори України», «Про Регламент Верховної Ради України», «Про транскордонне співробітництво», «Про місцеве самоврядування» і т.д.. що сприятиме упорядкуванню джерел права, у тому числі статутів, забезпеченню удосконалення правової основи подальшої інтеграції України до Європейського Союзу, Організації Північноатлантичного договору тощо.

Загалом складно у межах нашого дослідження звернути увагу на всі проблеми, пов'язані із статутним правотворенням і правозастосуванням. Разом з тим, якщо статут як джерело права впроваджено у значну кількість галузей права і законодавства, національних і наднаціональних правових систем, систему міжнародного права, то очевидно і беззаперечно, він потребує подальшого ґрунтовного аналізу, вивчення як теоретичних, так і прикладних аспектів.

Висновки до розділу 3

На основі проведеного аналізу реалій української правової дійсності є підстави розглядати статут не лише у широкому значенні, викладеному у попередніх підрозділах дослідження, а й у вузькому значенні. Йдеться про розуміння статуту як джерела публічного та/або приватного права (у якості закону, підзаконного нормативно-правового акту, нормативно-правового договору тощо). Частиною національного законодавства України є статuti як міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Статутна форма правового регулювання в Україні поширюється на суспільні відносини у сфері утворення, реєстрації, діяльності та припинення 1) політичних партій; 2) громадських об'єднань, 3) релігійних організацій; 4) деяких органів публічної влади, що утворюються актами органів державної влади, інших державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування; 5) асоціацій органів місцевого самоврядування та їх добровільних об'єднань; 6) саморегулювальних організацій, організацій, які здійснюють професійне самоврядування; 7) непідприємницьких товариств (які не є громадськими об'єднаннями), утворених на підставі інших законів; 8) неурядових організацій, міжнародних неурядових організацій, що діють на території України відповідно до законів України, міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Йдеться про статут як джерело публічного права.

Водночас як джерело приватного права розглядається особистий статут юридичної особи приватного права, виходячи із звичаєвої практики, визначається національним законодавством її держави, який має екстериторіальний характер, тобто обов'язковий для визнання за кордоном. Приватно-правові відносини, які становлять предмет статутного правового регулювання, еволюціонували, базуючись на ідеях римського права, що вивчались глосаторами і постглосаторами, знайшли відображення у теорії

статутів у французькій та згодом голландській доктринах, розвивались у статуарних ученнях в інші історичні періоди. Тобто очевидний прогрес статуарної теорії середньовічної науки міжнародного приватного права до сьогодення, забезпечуючи зв'язок і взаємозалежність з іншими теоріями, реаліями цивільного і комерційного обігу, зовнішньоекономічних відносин, а також взаємодію різних національних правопорядків.

На відміну від основоположного правового документу про організацію та діяльність Суду ЄС (Статут Суду ЄС), у праві Європейського Союзу також наявні статути до певної міри зі змішаним публічно-приватним характером – Статут Європейського кооперативного товариства (SCE, ЄКТ), Статут європейської компанії (SE, ЄТ), затверджені регламентами і директивами Ради ЄС тощо. Загалом це наднаціональні правові акти, які є джерелом права Європейського Союзу, правових систем його держав-членів.

Таким чином, є підстави розмежовувати міжнародну статутну правотворчість, наднаціональну статутну правотворчість та національну (внутрішньодержавну) статутну правотворчість, відповідні механізми статутного правового регулювання та реалізації. При цьому визначено зовнішні (природні, соціальні явища) та внутрішні (правові) фактори, що впливають на встановлення та зміну меж правотворчості:

Грунтовний аналіз статутного правового регулювання на рівні різних галузей права і законодавства України дозволяє відзначити використання даного виду джерел у конституційному і муніципальному, адміністративному, цивільному і господарському, банківському і фінансовому, податковому, аграрному та екологічному, військовому, освітньому і службовому праві та законодавстві України. Спостерігаються тенденції становлення муніципального статутного права і корпоративного статутного права тощо.

Змішаним комплексним характером відзначаються статути територіальних громад в Україні, статути об'єднань співвласників багатоквартирних будинків. Чинним законодавством України затверджено відповідні типові і модельні статути, на підстав яких розробляються і приймаються статути конкретних

територіальних громад, статути об'єднань та асоціацій, визначаються їх статутні органи (загальні збори співвласників, правління, ревізійна комісія і т.д.) з відповідними повноваженнями та порядком формування.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення механізмів статутної правотворчості, зокрема, в частині визначення їх основних принципів, сфер правового регулювання, суб'єктів правотворчості та процедур розмежування, а також щодо необхідності прийняття Закону України «Про нормативно-правові акти», внесення змін і доповнень до Законів України «Про міжнародні договори України», «Про Регламент Верховної Ради України», «Про транскордонне співробітництво», «Про місцеве самоврядування» і т.д. Попри відчутні зрушення на шляху вирішення проблем теорії і практики статутної правотворчості у місцевому самоврядуванні, перспективними видаються й інші напрями наукових досліджень у даному контексті, зокрема, уніфікація понятійно-категорійного апарату, що стосуються статутів і статутного права, відхід від позитивістської теорії праворозуміння і пострадянської правосвідомості, впровадження міжнародно-правових стандартів, загально-визнаних демократичних цінностей тощо.

ВИСНОВКИ

Дисертація присвячена теоретичному і порівняльно-правовому дослідженню джерел права загалом, статутам як особливому джерелу права, зокрема. Проаналізовано доктринальну основу вивчення даної категорії, включаючи наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених – представників науки теорії держави і права, істориків права, учених конституціоналістів та муніципалістів, адміністративістів і цивілістів, юристів-міжнародників та інших. Не дивлячись на те, що проблематика джерел права не є новою для сучасної юридичної науки, доведено, що комплексних досліджень, присвячених власне багатосторонньому міжгалузевому і порівняльно-правовому аналізу статутів як джерел права на сьогодні не існує.

Багатоаспектність соціально-правової природи статутів зумовила їх поширеність у різних правових сім'ях і правових системах, галузях публічного і приватного права, у міжнародному праві, національному і наднаціональному праві. У сучасній юридичній науці відсутнє уніфіковане визначення статутів, численними є підходи до їх типологізації, класифікації, розкриття їх правової природи, сутнісних характеристик.

Запропоновано у зв'язку з цим поняття статуту у широкому значенні як специфічне джерело права у різних правових сім'ях і правових системах, правовий акт, що приймається спеціально уповноваженими суб'єктами у встановленому національним законодавством або міжнародним правом порядку, з метою регулювання насамперед внутрішньо-організаційних та інших відносин підприємств, установ та організацій, територіальних громад, міжнародних організацій та міжнародних судових органів, та має установчий характер.

Дихотомія права зумовила виокремлення певних тенденцій становлення і розвитку статутів як джерела права: 1) статuti є джерелом галузей приватного і публічного права, у тому числі галузей комплексного публічно-приватного характеру; 2) містять норми матеріального і процесуального права; 3) визнаються джерелом у міжнародному праві і національному, наднаціональному

праві; 4) багатостолітній шлях еволюційного розвитку статутів в історії вітчизняного і зарубіжного державотворення і правотворення демонструє значення їх як кодифікованих актів станового суспільства у формі зводів законів, заснованих на місцевих звичаях та з урахуванням судової практики (наприклад, статuti Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 pp.) та інші.

Статuti територіальних громад відіграли важливу роль в історії становлення та розвитку сучасних форм місцевого самоврядування в Україні та Європі. З появою статутів (хартій) міст пов'язують виникнення попередніх форм сучасного місцевого самоврядування – місцевого (комунального) самоврядування в країнах Європи. Згодом основними видами підзаконних актів були статутні інструменти: статутні правила та розпорядження, церковні інструменти. Статутні інструменти, як правило, приймались у формі наказів, інструкцій та правил, однак вимог щодо форми та назви статутного інструменту не передбачалось.

Проаналізовано співвідношення статутного права, звичаєвого права і прецедентного права, особливості статутів і статутного права у різних правових сім'ях. Так, в англійському праві під статутним правом розуміється сукупність статутів (законів, інших актів), що прийняті парламентом в установленому порядку, норми яких обов'язкові до виконання (традиційний вузький підхід) або головна частина права, що створюється законодавчими та іншими органами і включає як статuti (законодавчі акти парламенту), так і «делеговане законодавство» (уряду, міністерств, королеви), «старі статuti» та автономне законодавство – акти місцевих органів влади, певних установ та організацій (англіканської церкви, компаній, профспілок та ін.). Прийняття та реалізація статутів в англійському праві базується на принципах парламентського суверенітету, верховенства статутів над іншими законодавчими актами, статут є джерелом, що доповнює та удосконалює систему прецедентного права.

Іншою є соціально-правова природа статутів як джерела італійського права є нормативно-правовими актами, юридична сила та порядок прийняття яких залежить від території їх поширення (автономія, регіон, провінція, комуна), а

сфера їх регулювання включає принципи організації територіального суб'єкта, його законодавчі та адміністративні повноваження, форми взаємодії із державою. Вони виступають інструментами підтвердження автономності (для регіонів зі спеціальним статутом), самостійності з визначеного кола питань (для звичайних регіонів) та регіональної ідентичності.

Американська правова система заснована на англійській правовій традиції, але все більше тяжіє до континентального права. Зокрема, діє писана федеральна Конституція; переважно систематизоване законодавство у значній кількості кодифікованих актів; наявна ієрархія нормативних актів, заснована на найвищій силі Основного закону; перевазі федеральних статутних актів над судовими прецедентами; конституційному судовому контролю статутів. Статутне право США, згідно з вузьким підходом, поділяється на федеральне (Конституція США, акти Конгресу у формі біллів та спільних резолюцій, які набули сили закону) та закони штатів. У широкому розумінні американське статутне право включає: Конституцію США, акти Конгресу, федеральні підзаконні акти, конституції штатів, закони штатів, акти органів виконавчої влади штатів та акти органів місцевого самоврядування.

Статути як законодавчі джерела права є винятковою особливістю правової системи Італії, яка належить до романо-германської правової сім'ї. Зазначені джерела є правовою основою італійського регіоналізму. Закріплення у статутах законодавчих та адміністративних повноважень, основних організаційних правил, а також принципів взаємодії з місцевими органами влади і державою, є історико-правовою традицією, яка знаходить свій початок у перших статутах вільних міст та розвивається до Статуту Альбертіно – першої Конституції Італії.

Розкрито специфіку статутів як джерел права в унітарній та федеративній державах, оскільки різняться розуміння, форма і юридична сила статутів у таких державах, незалежно від типу правової сім'ї. Зокрема, на відміну від статутного (комунального) права Німеччини, яке розгалужене виключно на локальному рівні, статути є джерелом правової системи Російської Федерації на локальному

та регіональному рівнях, нарешті у правовій системі США – це джерело права усіх рівнів.

Досліджено статuti як джерело міжнародного публічного права, що поряд з іншими міжнародно-правовими договорами, становлять групу установчих міжнародно-правових актів. Серед їх основних ознак наступні: це переважно багатосторонні акти, організаційного та програмного характеру, одне з основних джерел усієї системи міжнародного права та основоположне джерело галузі права міжнародних договорів; є підставою створення та функціонування міжнародних організацій універсального (глобального), регіонального, міжрегіонального чи субрегіонального масштабів, міжнародних судових органів постійного або тимчасового характеру. На основі теоретичного аналізу виокремлено їх класифікації за відповідними критеріями.

З огляду на новітні тенденції правотворчого і правореалізаційного процесів у країнах європейської правової традиції, звернено увагу на окремий тип джерел (категорію) правових актів, які не відносяться до міжнародного (публічного) права, ні міжнародного приватного права, – статuti єврорегіональних об'єднань, що укладаються не за участю держав, міжнародних організацій, а за участю місцевих і регіональних територіальних громад, відповідних їх органів влади. На нашу думку, це приклад реалізації статутної правотворчості змішаного типу, на відміну від статутної правотворчості міжнародного характеру чи статутної правотворчості національного (внутрішньодержавного) характеру, присутній виключно у країнах європейської правової традиції, з урахуванням національного законодавства, місцевих і національних інтересів, традицій, інших особливостей правових систем, типу правової сім'ї тощо. Це результат активної взаємодії та взаємовпливу останніх, їх конвергенції, запозичення і створення ефективних інструментів міжнародної співпраці місцевих і регіональних територіальних громад, їх органів влади у межах правового простору Ради Європи.

Виходячи з реалій української правової дійсності, статут може розглядатися у вузькому значенні, а саме як джерело публічного та/або

приватного права (у якості закону, підзаконного нормативно-правового акту, нормативно-правового договору тощо). Частиною національного законодавства України є статuti як міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Підкреслено, що статутна форма правового регулювання в Україні поширюється на суспільні відносини у сфері утворення, реєстрації, діяльності та припинення 1) політичних партій; 2) громадських об'єднань, 3) релігійних організацій; 4) непідприємницьких товариств, що утворюються актами органів державної влади, інших державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування; 5) асоціацій органів місцевого самоврядування та їх добровільних об'єднань; 6) саморегулювальних організацій, організацій, які здійснюють професійне самоврядування; 7) непідприємницьких товариств (які не є громадськими об'єднаннями), утворених на підставі інших законів; 8) неурядових організацій, міжнародних неурядових організацій, що діють на території України відповідно до законів України, міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Йдеться про статут як джерело публічного права.

Водночас як джерело приватного права розглядається особистий статут юридичної особи приватного права, виходячи із звичаєвої практики, визначається національним законодавством її держави, який має екстериторіальний характер, тобто обов'язковий для визнання за кордоном.

Ідеї римського права стали об'єктом вивчення глосаторів і постглосаторів, знайшли відображення у теорії статутів у французькій та згодом голландській доктринах, розвивались у статуарних ученнях в інші історичні періоди. Тобто очевидний прогрес статуарної теорії середньовічної науки міжнародного приватного права до сьогодення, забезпечуючи зв'язок і взаємозалежність з іншими теоріями, реаліями цивільного і комерційного обігу, зовнішньоекономічних відносин, а також взаємодію різних національних правопорядків.

На відміну від основоположного правового документу про організацію та діяльність Суду ЄС (Статут Суду ЄС), у праві Європейського Союзу також наявні статути до певної міри зі змішаним публічно-приватним характером – Статут Європейського кооперативного товариства (SCE, ЄКТ), Статут європейської компанії (SE, ЄТ), затверджені регламентами і директивами Ради ЄС тощо. Загалом це наднаціональні правові акти, які є джерелом права Європейського Союзу, правових систем його держав-членів.

Так само змішаним комплексним характером відзначаються статути територіальних громад в Україні, статути об'єднань співвласників багатоквартирних будинків. Чинним законодавством України затверджено відповідні типові і модельні статути, на підстав яких розробляються і приймаються статути конкретних територіальних громад, статути об'єднань та асоціацій, визначаються їх статутні органи (загальні збори співвласників, правління, ревізійна комісія і т.д.) з відповідними повноваженнями та порядком формування.

У дисертації розкрито значення статутів у розвитку системи джерел міжнародного права, конституційного права і муніципального права, адміністративного права, цивільного права і господарського права, банківського права, фінансового права і податкового права, аграрного та екологічного права, військового права, тенденції становлення муніципального статутного права і корпоративного статутного права, освітнього права і службового права тощо.

Розмежовано міжнародну статутну правотворчість, наднаціональну статутну правотворчість та національну (внутрішньодержавну) статутну правотворчість, відповідні механізми статутного правового регулювання та реалізації; виявлено фактори, що впливають на встановлення та зміну меж правотворчості: зовнішні (природні, соціальні явища) та внутрішні (правові). Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення механізмів статутної правотворчості, зокрема, в частині визначення їх основних принципів, сфер правового регулювання, суб'єктів правотворчості та процедур розмежування, а

також щодо необхідності прийняття Закону України «Про нормативно-правові акти», внесення змін і доповнень до Законів України «Про міжнародні договори України», «Про Регламент Верховної Ради України», «Про транскордонне співробітництво», «Про місцеве самоврядування» і т.д.

Важливим є продовження наукових досліджень у даному контексті, зокрема, уніфікація понятійно-категорійного апарату, що стосуються статутів і статутного права, з'ясування теоретичних і практичних особливостей статутної правотворчості у місцевому самоврядуванні, службових та освітніх відносинах, відхід від позитивістської теорії праворозуміння і пострадянської правосвідомості у дисциплінарних статутах сектору безпеки і оборони України, інших видах статутних актів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамоков Б.Б. Уставы муниципальных образований: проблемы правового регулирования и практика правореализации: дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук по специальности 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право. М., 2013. С. 213.
2. Академічний тлумачний словник української мови в 11 томах. Т. 8. URL: <http://sum.in.ua/s/rivenj>; Т. 10. URL: <http://sum.in.ua/p/10/54/1>; Т. 5. URL: <http://sum.in.ua/s/norma>; Т. 2. URL: <http://sum.in.ua/s/evoljucija>; Т. 6. URL: <http://sum.in.ua/s/povedinka>
3. Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. у 2-х ч. / С.М. Тимченко, С.К. Бостан, С.М. Легуша, Н.М. Пархоменко, Т.О. Пікуля, Н.В. Пронюк. К.: КНТ, 2008. 288 с.
4. Алаіс С.І. Проблема праворозуміння в основних школах права: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. К., 2003. 18 с.
5. Алексеев Н.Н. Идея государства. 2-е изд. СПб.: Лань, 2001. 368 с.
6. Алексеев С. С. Общая теория права : учеб. / 2-е изд., перераб. и доп. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. С. 460
7. Алексеев С.С. Восхождение к праву, поиски и решения. М.: Норма, 2001. 752 с.
8. Алешкова Н.П. Конституционно-правовые основы муниципального правотворчества в Российской Федерации : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук по специальности 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право. Екатеринбург, 2010. 27 с.
9. Андрусак Т.Г. Теорія держави і права. URL: <http://www.twirpx.com/file/127575/>
10. Аничкин Е.С. Конституционное (уставное) законодательство субъектов Российской Федерации: понятие, источники, признаки. *Основы*

конституционного строя Российской Федерации. Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 2003. С. 131-149.

11. Апарова Т.В. Суды и судебный процесс Великобритании. Англия, Уэльс, Шотландия. М.: Ин-т междунар. права и экономики, Триада Лтд, 1996. 157 с.

12. Арбузов С.В. Устав муниципального образования и основные проблемы уставного регулирования (на примере городского самоуправления): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук по специальности 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право. Екатеринбург, 2001. 22 с.

13. Арзамасов Ю.Г. Ведомственное нормотворчество как тип юридической деятельности. *Государство и право*. 2006. № 9. С. 11-17.

14. Асланян Г. Британський парламент історія і сучасність. URL: http://www.parlament.org.ua/index.php?action=99&iar_id=47&as=2.

15. Ахмад І. Правотворчість міжнародних міжурядових організацій : автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право. К., 1999. 17 с.

16. Барвицький В. Методичні рекомендації з підготовки статуту територіальної громади. URL: <http://uaprom.net/file/f4834/metod.rekomend.statut.pdf>.

17. Бабаев В.К. Правотворчество в современном российском государстве. *Теория государства и права* : учебник / под ред. А.С. Мордовца, В.Н. Синюкова. М., 2005. 237 с.

18. Баймуратов М.А. Орзих М.Ф. Международные стандарты местного управления: Учебное пособие. Од.: АО БАХВА, 1996..

19. Баймуратов М.О. Міжнародне право. Х. : Одіссей, 2002. 672 с.

20. Барг М.А. Исследования по истории английского феодализма в XI–XIII в. М. : Академия наук СССР, 1962. 381 с.

21. Барковский И.А. Особенности механизма внутриорганизационной правотворческой деятельности Содружества Независимых Государств. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. 2002. № 1. URL: <http://www.library.by/data/051/070.htm>.

22.Барський В.Р. Нормотворчість представницьких органів місцевого самоврядування в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право. Од., 2006. 18 с.

23.Батанов О. Статут територіальної громади – основний нормативний акт місцевого самоврядування. *Право України*. 2004. №7. С. 30-34.

24.Батанов О.В. Статут територіальної громади. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.]. К.: Вид-во "Українська енциклопедія" імені М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 5: П–С. 2003. С. 638-639.

25.Батанов О.В. Статутне право. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. К. : Вид-во "Українська енциклопедія" імені М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 5: П–С. 2003. С. 642-643.

26.Батанов О.В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні: монографія / за заг. ред. В.Ф. Погорілка. Київ : Ін Юре, 2003. 511 с.

27.Батанов О.В., Чудик Н.О. Структура статуту територіальної громади та її елементи: проблеми теорії та практики. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 83.

28.Батанов О., Зайцева І. Концептуальні проблеми статутної нормотворчості у місцевому самоврядуванні. *Юридичний вісник*. 2013. № 4. С. 29-34.

29.Батанов О. В. Статут територіальної громади *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін.]. К.: Вид-во "Українська енциклопедія" імені М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 5: П–С. 2003. С. 638-639.

30.Бачило И.Л. О методологии и юридической технике законотворчества *Государство и право*. 2006. № 6. С.14-22

31.Бекяшев К.А. Правотворчество в международном праве. *Lex Russica. Научные труды МГЮА*. 2004. № 3. С. 776-789

32.Бенуа-Ромер Ф., Клебес Г. Право Ради Європи. Прямуючи до загальноєвропейського простору /пер. з англ. К. : К.І.С., 2007. 232 с.

33.Берг Л.Н. Судебное усмотрение и его пределы (общетеоретический аспект) : автореф. дис. на соиск учен. степ. канд. юрид. наук по специальности 12.01.01. Екатеринбург, 2008. 22 с.

34. Березин А.А. Пределы правоприменительного усмотрения : автореф. дис. на соиск учен. степ. канд. юрид. наук по специальности 12.01.01. Ниж. Новгород, 2007. 25 с.
35. Бержелъ Жан-Луи. Общая теория права / пер. с фр. М.: Nota Bene, 2000. 576 с.
36. Бисага Ю.М. Муніципальне право України : навч. посіб. / вид. 2-е, переробл. та доп. / Ю.М. Бисага, О.Я. Рогач, А.В. Бачинська. Ужгород : Ліра, 2008. 440 с.
37. Білас І.Г. Міжнародно-правові і державно-правові вчення: підручник. К., 2018.
38. Біленчук П.Д. Місцеве самоврядування в Україні (муніципальне право): навч. посіб. / П.Д. Біленчук, В.В. Кравченко, М.В. Підмогильний. К. : Атіка, 2000. 304 с.
39. Бобровник С.В., Нагребельний В.П. Нормативно-правовий акт. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Вид-во "Українська енциклопедія" імені М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 4: Н–П. К, 2002.
40. Бобровник С.В. Конфлікт і компроміс у рішеннях міжнародних судових інституцій як міжнародній складовій правотворчості України. *Держава і право*. Вип. 51. С.18-27.
41. Богачова О.В. Законотворчий процес в Україні: проблеми вдосконалення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2006. 24 с.
42. Богдановская И.Ю. Закон в английском праве. М. : Наука, 1987. 143 с.
43. Богдановская И. Ю. Прецедентное право. М. : Наука, 1993. 239 с.
44. Большая советская энциклопедия. URL: <http://bse.sci-lib.com/article106036.html>

45.Борсова Ж.П. Законотворчество в современном федеративном государстве (проблемы теории и опыта Российской федерации) : автореф. дис. на соиск учен. степени канд. юрид. наук по специальности 12.01.01. М., 2008. 28 с.

46.Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. Запоріжжя : КСК-Альянс, 2014. 448 с.

47.Бочаров Д.О. Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми : проблемні лекції. Дніпропетровськ : АМСУ, 2006. 73 с.

48.Бочаров Д.О. Доказування у правозастосовчій діяльності: загальнотеоретичні питання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Х., 2007. 18 с.

49.Брацук І.З. Теоретико-правові засади імплементації права Європейського Союзу в національне право держав-членів: монографія / за наук. ред. проф. М.М. Микієвича. Льв. : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 230 с.

50.Бриль К.І. Правозастосовний акт як особливий вид індивідуальних правових актів : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2008. 213 с.

51.Бровинская Н. Роль Устава в организации местного самоуправления. *Статут територіальної громади: проблеми розробки, прийняття та впровадження в практику місцевого самоврядування*: навч. посібник. К., 1999.

52.Бромхед П. Эволюция Британской Конституции / пер. с англ. М. : Юрид. лит., 1978. 334 с.

53.Будник С.І., Прус В.З., Шкуратенко О.В. Джерела права Української гетьманської держави : навчальний посібник. Київ, 2017. 242 с.

54.Бунина Ю.М. Правотворчество как вид юридической деятельности: автореф. дис. на соиск учен. степ. канд. юрид. наук по специальности 12.01.01. Санкт-Петер, 2004. 26 с.

55. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародний правотворчий процес. *Міжнародне право. Основи теорії* : підручник / за ред. В.Г. Буткевича. К. : Либідь, 2002. 608 с.

56. В Україні зареєстровано перший статут територіальної громади (повідомлення). URL: <http://www.minjust.gov.ua/0/4735>.

57. Ваньков А.В. Статутное право и нормативные правовые акты исполнительной ветви власти США: юридическая природа и систематизация: дис. на соиск учен. степени канд. юрид. наук. Пермь, 2018. 168 с.

58. Васильев М.А. Нормотворческий процесс в муниципальных образованиях: организация и технология. Обнинск: Инст. муниц. управления, 2002. 564 с.

59. Васильев С.В. Поняття та складові системи джерел цивільного процесуального права України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Право. 2013. Вип. 14. С. 192-196.

60. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. 1440 с.

61. Венгеров А.Б. Теория государства и права : учеб. М.: Омега-Л, 2009. 607 с.

62. Вербицкий Д.В. Теоретико-правові аспекти формування прецедентного права. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2019, №4. С. 12-15. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2019/3.pdf

63. Вербова О.В. Статутное право Англии: историко правовой аспект. *Устойчивость и прогрессивное развитие правовых систем в контексте интеграционных процессов*: сбор. научных статей /под. ред. С.Е. Чебуранова. Гродно: ГрГУ, 2017. С. 42-45.

64. Виникнення науки міжнародного приватного права. Теорія статутів. URL: https://pidru4niki.com/1057051747994/pravo/viniknennya_nauki_mizhnarodnogo_privatnogo_prava_teoriya_statutiv

65. Висновок Конституційного суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності

Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) № 3-в/2001 від 11.07.2001 р. *Конституційний суд України*. 2001. 6 с.

66. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118

67. Військовий статут. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%82

68. Віхров О.П., Віхрова І.О. Теорія держави і права: курс лекцій : навч. посіб. Чернігів : Десна Поліграф, 2015. 303 с.

69. Вопленко Н.Н. Источники и формы права: учеб, пособие. Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2004. 102 с.

70. Временник императорского Московского общества истории и древностей российских, кн. 18. М., 1854; кн. 19. М., 1854; кн. 23. М., 1855.

71. Всесвітня Декларація місцевого самоврядування. *Місьцеве та регіональне самоврядування в Україні*. К., 1994. Вип. 1/2. 67 с.

72. Гаврилов В.В. Международная и национальные правовые системы: понятие и основные направления взаимодействия : понятие и основные направления взаимодействия : дис. на соиск учен. степени канд. юрид. наук по специальности 12.00.10. Владивосток, 2005. 315 с.

73. Гайворонський В.М. Міжнародне приватне право. URL: <http://radnuk.info/pidrychnuku/privat/441-gaivoronsk/6381-22----->.html

74. Гетьман-Павлова І.В. Истоки науки международного частного права: школа глоссаторов. *Международное публичное и частное право*. 2010. № 2 (53). С. 21.

75. Гизевиус В. Политика местного самоуправления в ФРГ. Специальное издание Фонда Фридриха Эберта для политиков местного самоуправления в ФРГ. Бонн, Германия, 1995. 144 с.

76. Глухачов Є.Ф. Статут територіальної громади як фактор розвитку місцевого самоврядування в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*: збірник наукових праць. Х., 2002. №2(13). Ч.2. С. 214-217.

77. Голуб К.Ю. Решение Суда Европейских Сообществ как источник права ЕС : автореф. дис. на соиск учен. степен канд. юрид. наук по специальности 12.01.10. М., 2009. 29 с.

78. Гомеров И.Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. М.: ЮКЭА, 2002. 832 с.

79. Горбатенко В.П. Онтологія права. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. К. : Вид-во "Українська енциклопедія" імені М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 4: Н–П. 2002. С. 268.

80. Горун О.В., Камінська Н.В., Фатхутдінова О.В. Теорія держави та права: навч. посіб. К.: КНТ, 2011. 216 с.

81. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. №435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15?find=1&text=%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%82#w1_1

82. Гошуляк В.В. Конституционное и уставное законодательство субъектов Российской Федерации. М., 1999. 438 с.

83. Граціанов А.І. Процес систематизації та уніфікації законодавства і розвиток правової системи України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. К., 2004. 18 с.

84. Гримасюк П.О. Делегована правотворчість як форма правової діяльності *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2009. № 44. С. 101-105.

85. Грищенко А.В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. К., 2004. 18 с.

86. Гуменюк Т.І. Дивергенція романо-германської та англо-американської правових сімей на прикладі Брекзиту. *Науково-інформаційний вісник Івано-*

Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Серія Право. 2020. №10(22). С. 144-153.

87. Гусарев С.Д. Юридична діяльність. Методологічні та теоретичні аспекти. К. : Знання, 2005. 375 с.

88. Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Теорія права і держави: навч. посіб. К.: Всеукр. асоціація видавців "Правова єдність", 2008. 270 с.

89. Гусяк М.П. Джерела права в контексті євроінтеграційного курсу України. *Європейська інтеграція та євроатлантичне співробітництво України: історія, сучасність та перспективи: матер. міжвуз. круглого столу (Київ, 28 вересня 2017 р.)* К., 2017. С.31-35.

90. Гусяк М.П. Статути як джерела права: теоретико-правовий аналіз. *Науковий вісник НАВС.* 2018. №4. С. 192-202.

91. Гусяк М.П. Генеза доктринальних досліджень статутів та інших джерел права. *Верховенство права.* Кишинев, Молдова 2019. №2. С. 15-22.

92. Гусяк М.П. Статут як джерело міжнародного права: загальнотеоретичний аналіз. *Юридичний часопис НАВС.* 2020. №1. С. 126-132.

93. Гусяк М.П. Статутне право Італії : історико-правові традиції та сучасний стан. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2020. №1. С. 76-86.

94. Гусяк М.П., Камінська Н.В. Статутні джерела в правових системах Великобританії та США. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка.* 2020. Вип.2(90). С. 26-39.

95. Гутник В. Окремі питання імплементації Римського Статуту МКС у внутрішньодержавне законодавство України. *Evropsky politicky a pravni diskurz.* 2018. Vol. 5, Iss. 4. С. 11-17.

96. Данількевич М., Величко Ю. Статут територіальної громади міста –нове явище у праві. *Право України.* 2002. №4. С. 27-29.

97. Давид Р. Основные правовые системы современности. М.: Прогресс, 1988.

98. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности /пер. с фр. В.А. Туманова. М.: Международные отношения, 1999. 400 с.

99. Дворкін Р. Серйозний погляд на права/ пер. з англ. А. Фролкін. К.: Основи, 2000. 519 с.

100. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках. Сочинения : в 2 т. Т. 1. Москва : Мысль, 1989. С. 250-296.

101. Делія Ю.В. Статути територіальних громад як джерело муніципального права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 9. С. 26–36.

102. Демиденко В.О. Система муніципального права України: загальнотеоретичний аспект. *Науковий вісник НАВС*. 2018. №2. С. 84-95. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs_2018_2_10

103. Джерела права: поняття і види, тенденції розвитку в Україні. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/law/9748/>

104. Дженкс Э. Английское право /пер. с англ. М. : Юрид. изд- во Мин-ва юстиции СССР, 1947. 378 с.

105. Джури́нський О.В. Нетрадиційні джерела господарського права України. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-11-2015/item/214-netradytsiyni-dzherela-hospodarskoho-prava-ukrayiny-dzhurynskiyi-o-v>

106. Дисциплінарний статут Збройних Сил України: затверджено Законом України від 24 березня 1999 р. № 551-XIV. *Відомості Верховної Ради України*, 1999, № 22-23, ст.197.

107. Дисциплінарний статут Національної поліції України: затверджено Законом України від 15 березня 2018 р. № 2337-VIII *Відомості Верховної Ради*, 2018, № 29, ст.233.

108. Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України: затверджено Законом України від 22 лютого 2006 р. №3460-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-15#Text>

109. Дмитрик О.О. Класифікація джерел фінансового права та проблеми їх упорядкування. *Форум права*. 2013. №4. С. 78–84.

110. Дмитришин Ю.Л. Хелмінське земське та хелмінське сільське право *Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць*. 2014. Вип. 74. С. 68-71.

111. Дисциплінарний статут Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, затверджений Законом України N 373-VI,

112. Етимологічний словник української мови: в 7 т. Т. 2: Д – Копці / Укл.: Н.С. Родзевич та ін. 1985. 572 с.; Т. 4: Н – П / Укл.: Р.В. Болдирев та ін. 2003. 656 с.; Т. 5: Р – Т / Укл.: Р.В. Болдирев та ін. 2006. 704 с.

113. Євграфова Є.П. Об'єктивність права : теоретико-прикладні засади : дис автореф. дисерт на здобуття наукового ступеня докт. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. К., 2016. 448 с.

114. Євграфова Є.П. Система національного законодавства права (лібертарно-легістський підхід) : монографія. К. : КНТ, 2007. С.13.

115. Європейська Хартія про місцеве самоврядування. *Місьцеве та регіональне самоврядування в Україні*. К., 1994. Вип. 1/2 (6/7). 71 с.

116. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями 1980 р. і додаткові протоколи Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями 1980 р. *Офіційний вісник України*. 2006 р. № 9. Ст. 585.

117. Жак А.С. Порівняльно-правовий аналіз джерел(форм) права романо-германської правової системи та англосаксонської правової сім'ї. *Juris Europensis Scientia*. 2020. Вип. 2. С. 97-102.

118. Жалинский А., Рерихт А. Введение в немецкое право. М.: Спарк, 2001. 767 с.

119. Житарев Є. В. Модельний закон як вид уніфікованого акта. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. URL: [http:// apdp.in.ua/v36/38.pdf](http://apdp.in.ua/v36/38.pdf)

120. Забокрицький І.І. Міжнародно-правові акти як джерела конституційного права : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Ужгород, 2015. 18 с.

121. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Х.: Право, 2009. 584 с.

122. Загальна теорія права та держави / За ред. В.В. Копейчикова. К.: Юрінком Інтер, 2002.

123. Задирака Н.Ю. Теоретико-правові питання законотворчості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. К., 2005. 26 с.

124. Заєць Р., Рубцов В. Статут територіальної громади – організаційно-правова інновація в місцеве управління (на прикладі Києва). *Парламент та проблеми розвитку регіонального та місцевого самоврядування в Україні*: мат. міжнар. сем. 1999–2000рр. / Ін-т громадянського суспільства. К., 2001. С. 45-46.

125. Зайцева І.О. Виникнення та розвиток статутного права в українських містах: історичний аспект. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej11/txts/10ziomia.pdf>

126. Зайцева І.О. Місце статуту територіальної громади у системі права. *Стратегія реформування системи державного управління на засадах демократичного врядування* матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю. К. : НАДУ, 2011. С.167-168.

127. Зайцева І.О. Конституційно-правове забезпечення статутної нормотворчості у місцевому самоврядуванні в Україні. автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Маріуполь, 2013. 235 с.

128. Заяць Д.Д. Статутне регулювання системи місцевого самоврядування в Україні: дис. на здобуття наук. ступ. канд. наук з держ. упр. за спеціальністю 25.00.04 – місцеве самоврядування. 211 с.

129. Звеков В.П. Коллизии законов в международном частном праве. Москва: Wolters Kluwer Russia, 2007. 392 с.
130. Зивс С. Л. Источники права М. : Наука, 1981. 240 с.
131. Зміївська С.С. Судова практика як джерело формування та розвитку права (загальнотеоретичний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Х., 2012. 20 с.
132. Зорина Я.А. Конституция (устав) субъекта Российской Федерации как источник конституционного права: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук по специальности 12.00.02. Белгород, 2008. 172 с.
133. Зразковий статут міста (США). Зразковий статут міста у штаті Орегон (США). К., 1996. С.28-36.
134. Зубар В.М. Деякі аспекти правосуб'єктності юридичних осіб публічного права. *Актуальні проблеми держави та права*. С. 32-35. URL: <http://www.apdp.in.ua/v33/06.pdf>
135. История государства и права средневековой Англии XIII – XV вв.: хрестоматия / сост., ред. и вст. ст. А.А. Тесля. Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2006. 185 с.
136. История политических и правовых учений. XX век / отв. ред. О.Э. Лейст. М., 1999.
137. Италия: Конституция и законодательные акты. М.: Прогресс, 1988. 391 с.
138. Ідесіс І.В. Статути територіальних громад українських міст: проблеми теорії та практики: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук зі спеціальності 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Ужгород, 2016. 17 с.
139. Інформаційний лист Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України» від 07.04.2008 р., № 01-8/211.

140. Ісмаїлов К.Ю. Акти судової влади в системі джерел права України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Маріуполь, 2012. 14 с.

141. Ісмаїлов К.Ю. Конкуренція термінів «джерело права» і «форма права». *Європейські перспективи*. 2011. № 1, ч.2. С. 96.

142. Кайтаєва Х.И. Правотворчество в правовом государстве : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук по специальности 12.00.01. М, 2006. 178 с.

143. Кайтаєва Х.И. Проблема определения понятия правотворчества и его виды. *Образование и Право*. 2010. №5. С. 55-71.

144. Каменская Е.В. Региональное правотворчество в Российской Федерации : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук по специальности 12.00.01. М., 2005. 18 с.

145. Каминская Е.А. Муниципальное правотворчество в механизме правообразования: автореф. дис. на соискание науч. степени доктора юрид. наук по специальности 12.00.02. Белгород, 2013. 21 с.

146. Камінська Н.В, Гендерно-правова експертиза: правові засади, суб'єкти і результати. *Розуміння маскуліності та гендерної рівності в секторі безпеки України та представлення результатів дослідження*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 берез. 2021 р.). Київ : Навс, 2021. С. 96–99.

147. Камінська Н.В. Європейська система місцевого і регіонального самоврядування (міжнародно-правові засади становлення, функціонування та розвитку): автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право. Київ, 2014.

148. Камінська Н.В. Місцеве самоврядування: теоретико-історичний і порівняльно-правовий аналіз: навчальний посібник. Київ, 2010. 232 с.

149. Камінська Н.В. Перспективи розвитку модельного законотворення в умовах євроінтеграційних процесів України. *Якість та ефективність*

законотворення: актуальні проблеми / заг. ред. В.О. Зайчука. К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. С. 79-85.

150. Кампо В.М. Місцеве самоврядування в Україні К.: Ін Юре, 1997. 34с.

151. Кармаліта М. Значення правової доктрини в контексті джерел права.
URL: <http://www.pravnik.info/urukrain/1564-znachennya-pravovo-doktrini-v-konteksti-dzherel-prava.html>

152. Кармаліта М.В. Правова доктрина – джерело (форма) права : дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. К., 2011.

153. Карташов В.Н. Введение в общую теорию правовой системы общества. Правотворческая практика, система и структура права : текст лекций : в 2 ч. Ч. 2. Ярославль : Яросл. гос. ун-т., 1996. 100 с.

154. Качинська М.О. Значення та основні положення першого Литовського статуту (старого статуту) 1529 року. *Право. UA*. 2015, №4. С.40-43.

155. Качур В.О. До розуміння та визначення поняття "джерела права". *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Юриспруденція. 2013. Вип. 6-1(1). С. 36-39.

156. Кашкин С.Ю. Лиссабонский договор и основные тенденции и перспективы развития европейского права. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2008. №2. С. 83-121.

157. Кельман М.С. Загальна теорія держави та права : підруч. / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин, Н.М. Хома; 3-тє вид., стереот. Л.: «Новий Світ-2000», 2009. 584 с.

158. Керимов Д.А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права : монография; 4-е изд. М. : Изд-во СГУ, 2008. 521 с.

159. Кийвець О.В. У пошуках міжнародного права: переосмислюючи джерела: монографія. Кам'янець-Подільський : Оіном, 2011. 479 с.

160. Кийвець О.В. Поняття "джерело міжнародного права": доктрина та практика. *Університетські наукові записки*. 2009. № 3. С. 212-216.

161. Ковалева Т.М. Правотворческая деятельность межгосударственной организации как способ реализации учредительного акта: автореф. дис. на соиск. науч. степени докт. юрид. наук по специальности 12.00.10. СПб., 1999. 47 с.

162. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня докт. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01; 12.00.02. К., 1998. 391 с.

163. Колюшин Е.И. Проблема конвергенции в конституционном (государственном) праве России. *Конституционное и муниципальное право*, 2018, № 4. С. 12-16.

164. Коментар Господарського кодексу України. URL: <https://www.legalexpert.in.ua/komkodeks/hku/85-hku/2974-polojenya.html>

165. Конспект лекцій з міжнародного приватного права. URL: <https://sites.google.com/site/dovidnikmistaleva/yurydychna-osvita/mpp/--2>

166. Конституции зарубежных государств: США, Великобритания, Франция, Германия, Италия, Япония, Канада М.: БЕК, 1996. С.152-232.

167. Конституции государств Европы: в 3 т. Т.1. / Под. общ. ред. Л.А. Окунькова. М. : Норма, 2001. 824 с.; Т.2. / Под. общ. ред. Л.А. Окунькова. М. : Норма, 2001. 799 с.; Т.3. / Под. общ. ред. Л.А. Окунькова. М. : Норма, 2001. 792 с.

168. Конституционное право государств Европы: учеб. пособие / отв. ред. Д.А. Ковачев. М.: Волтерс Клувер, 2005. 320 с.

169. Конституция (Устав) субъекта Российской Федерации. URL: <http://lib.sale/munitsipalnoe-upravlenie-gosudarstvennoe/konstitutsiya-ustav-subyektarossiyskoj-73804.html>

170. Конституційне право України: підручник/ В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко. К.: Наукова думка, 2006. 344 с.

171. Конституція Литовської Республіки. URL: http://193.5.93.81/wipolex/fr/text.jsp?file_id=188725.

172. Конституція України від 28.06.1996 р. (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

173. Копейчиков В.В. Теорія держави та права. К.: Юрінком, 2000. 340 с.
174. Корнієнко М. Статут територіальної громади: яким він може бути? *Муниципальний рух: новий етап розвитку*: мат. VII Всеукраїнських муніципальних слухань “Муниципальний рух в Україні – 10 років розвитку”, м. Бердянськ, 6-8 вересня 2001р./ за заг. ред. М.Пухтинського. К., 2002. С. 272-276.
175. Корольова Ю.В. Соціально-політичні та теоретико-правові аспекти системності джерел права: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. К., 2017. 20 с.
176. Косович В. Джерела (форми) права – загальнотеоретична характеристика. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матер. IX регіон. науково-практ. конфер., 13-14 лютого 2003 р. Львів: Юрид. факультет Львів. націон. університету імені Івана Франка, 2003. С. 13-14.
177. Косович В.М. «Живе право» як джерело формування досконалих нормативно-правових актів України. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2012. Вип. 628. Правознавство. С. 34-40.
178. Кондратьев С. В. Российская историческая энциклопедия. Т. 2. М., 2015. С. 593.
179. Костюков А.Н. Объекты муниципально-правовых отношений. *Вестник Омского университета*, 2002. №4. С. 86–88.
180. Костюченко О. А. Банківське право України. К., 2006. 624 с.
181. Коталейчук С.П., Пісной П.Я. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. Іспитів. К. : КНТ, 2011. 560 с.
182. Котушенко А.М. Поняття "джерело права" в романо-германській та англо-американській правовій традиції: теоретико-правовий аспект. *Право і суспільство*. 2014. № 1. С. 6-9.
183. Котюк В.О. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. К.: Атіка, 2005. 592 с.
184. Кочергіна В. Статут юридичної особи як правовий акт і підстава виникнення цивільних прав: актуальні питання теорії і практики. URL:

<http://www.pravnik.info/urukrain/1391-statut-yuridichno-osobi-yak-pravovij-akt-i-pidstava-viniknennya-civilnix-prav-aktualni-pitannya-teori-i-praktiki.html>

185. Кравченко В.В., Пітцик М.В. Муніципальне право України: навч. посібник. К.: Атіка, 2003. 672 с.

186. Кравчук М.В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 3-є вид., змін. й доп. Тернопіль: Тернограф, 2015. 480 с.

187. Крестовская Н.Н., Матвеева Л.Г. Теория государства и права: Элементарный курс . Х. : Одиссей, 2007. 384 с.

188. Кривицький Ю. В. Механізм правового регулювання в сучасній теорії права. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 70-79.

189. Кривицький Ю.В. Норма права як предмет дискусії в юридичній науці *Економіка. Фінанси. Право*. 2009. № 7. С. 34-38.

190. Кросс Р. Прецедент в английском праве / пер. с англ. М. : Юрид. лит., 1985. 238 с.

191. Кучин М.В. Судебное нормотворчество : концептуальные основы. Монография, М., 2019. 275 с.

192. Кучук А.М. Основы теории правового полицентризма : монограф. Дніпро : ДДУВС; Ліра ЛТД, 2017. 312 с.

193. Кучук А.М. Юридична компаративістика. Конспект лекцій. Дн., 2016.
URL: http://repository.sspu.sumy.ua/bitstream/123456789/8288/1/1kuchuk_a_m_osnovi_teoriyi_pravovogo_politsentrizmu.pdf

194. Кундерська Н. Законотворча діяльність Верхованої Ради України: проблеми та шляхи їх розв'язання. *Вісник академії управління МВС*. 2009. №2. С. 63-72.

195. Кушнір М.О. Статут територіальної громади: законодавчі проблеми та шляхи вирішення. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 3 (8). С. 157-162.

196. Лазарева О.В. Правовая процедура. Саратов: Изд-во СГАП, 2004. 152 с.

197. Лазор О.Д., Заяць Д.Д. Функціонування статутів локальних громад країн ЄС: досвід для України. *Теорія та практика державного управління*. 2010. Вип. 4. С. 108-117.

198. Лазутка С.А. I Литовский статут – феодальный кодекс Великого княжества Литовского. Вильнюс, 1974.

199. Ленгер Я.І. Колізії в муніципальному праві: проблеми теорії та практики: дис. на здобуття наукового ступеня докт. юрид. наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Ужгород, 2017. 432 с.

200. Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут. *Антологія української юридичної думки*, Т. 2. К., 2002

201. Липатов Э.Г. Компетенция органов власти субъектов Российской Федерации в сфере правотворчества : автореф. дис. на соискание науч. степени доктора юрид. наук по специальности 12.00.02. Саратов, 2010. 38 с.

202. Литовські статуты 1529, 1566, 1588 років. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Statuty_V

203. Лук'янець Д. Методологічні аспекти визначення структури системи права *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 3. С. 7-10.

204. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учебник / изд. 3-е, перераб. и доп. М. : Волтерс Клувер, 2005. 415 с.

205. Лукашук И. И. Современное право международных договоров: в 2-х т. Т.1 М. : Волтерс Клувер, 2004. 672 с.

206. Лунц Л.А. Курс международного частного права. Особенная часть. М., 2002. 387 с.

207. Луць Л.А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою). К. : Атіка, 2013. 412 с.

208. Луць Л.А. Типологізація сучасних правових систем світу: відкрита лекція. К., Сімферополь: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Логос, 2007. Вип. 3. С. 13-14.

209. Луць Л. Сучасна українська правова наука: деякі проблеми та перспективи. *Історико-правовий часопис*. 2016. №2 (8). С. 20-27.

210. Любченко П.М. Модельний Статут територіальної громади міста (з районним поділом). *Компетенція суб'єктів місцевого самоврядування*: монографія. Харків: Модель всесвіту, 2001.

211. Люй Цзин. Право, применимое к договорным обязательствам по российскому и китайскому международному частному праву: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук. URL: <http://www.dissercat.com/content/pravo-primenimoe-k-dogovornymobyazatelstvamporossiiskomu-i-kitaiskomu-mezhdunarodnomu-chastnomu-pravu> 153

212. Магновський І.Й. Особливості трактування сучасної системи джерел права України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки : збірник наукових праць*. 2017. № 876. С. 68-74.

213. Мазур М. В. Акти органів судової влади як джерело конституційного права України: автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Харків, 2009. 18 с.

214. Мазуренко А.П. Глобализация как фактор развития правотворческой политики. *Порівняльно-правові дослідження. Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал*. 2011. № 1. С. 61-66.

215. Майкут Х.В. Литовські статuti та їх застосування в Україні *Науковий вісник Львів. держ. універ. внутрішніх справ*. Серія юрид. 2008, № 2. С.2-9.

216. Макаров Г.В. Проблеми прийняття та функціонування статутів територіальних громад". Аналітична записка Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/1028/>

217. Малышев Б.В. Прецеденте право Англії. Теоретичні аспекти. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10700/Malyshev_Pretsedentne_pravo_Anhliyi%20.pdf?sequence=1&isAllowed=y

218. Манахова Ю.В. Правотворческая деятельность в современном российском обществе : теоретический аспект : дис. на соискание науч. степени доктора юрид. наук по специальности 12.00.01. Москва, 2005. 222 с.

219. Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. СПб 1882-1883. Т. I. С. 29.

220. Марченко М.Н. Источники права : учеб. пособие. М.: Проспект, 2007. 760 с.

221. Марченко М. Проблемы правопонимания и основные источники англосаксонского права. *Научные труды Эдилет*. 2000. №1 (7). С. 7-21.

222. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права : учеб. М. : Проспект, 2001. 760 с.

223. Марченко М Н. Судебное правотворчество и судебское право. М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. 512 с.

224. Матинян М.А. Роль статута в английском праве. *Теория и практика общественного развития*. 2009. № 1. С. 184-188.

225. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права : учеб. / 3-е изд. М. : Дело, 2009. 528 с.

226. Матюхина Т.В. Деволюция в Великобритании на рубеже XX-XXI вв. URL: <http://law.institute.sfu-kras.ru/data/kaff/iogp/2008matuhina.doc>.

227. Машков А. Проблеми теорії держави та права. Основи: курс лекцій. К. : Четверта хвиля, 2008. 464 с.

228. Международное право в документах: учеб. пособ. / сост.: Н.Т.Блатова, Г.М.Мелков. 2-ое изд., перераб. и доп. М.: Инфра-М., 1997. 696 с.

229. Международное частное право: учебник. в 2 т. Т. 1: Общая часть / Отв. ред. С.Н. Лебедев, Е.В. Кабатова. М.: Статут, 2011. 400 с.

230. Мельник А. Поняття та структура системи джерел права України. *Юридичний вісник*. 2014. № 1. С. 161-165.

231. Митусова И.А. Устав субъекта Российской Федерации икак источник конституционного права: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук по специальности 12.00.02. М., 2009. 179 с.

232. Михайлов А. Законодательство (статутное право) как источник английского права: общая характеристика. *ПравоБлог*. 2013. URL: <https://blog.pravo.ru/blog/7780.html>.

233. Мельничук О. Міська правова система та її компонентний склад. *Юридичний вісник*. 2014. № 1. С. 153-158.

234. Міжнародне право: навч. посібник / за ред. М.В. Буроменського. К.: Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

235. Міжнародне приватне право: підручник / за ред. А.С. Довгерта, В.І.Кисіля. URL: https://pidru4niki.com/1999040547987/pravo/mizhнародне_privatne_pravo

236. Місцеве самоврядування та статутне право в Україні: збірка матеріалів. Чернігів: Чернігівські обереги, 2003. 194 с.

237. Модельний статут. Що це таке? URL: <http://optimum24.com.ua/ua/stati/144-modelniy-statut-sho-che-take>

238. Москаленко О.М. Джерела права Європейського Союзу (міжнародно-правовий аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право. К., 2006. 15 с.

239. Музика І.В. Поняття "джерело права" у працях представників вітчизняної соціологічної школи права кінця XIX – початку XX ст. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 38-40.

240. Муніципальне право України: підручник / за ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. К.: Юрінком Інтер, 2001. 352 с.

241. Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права : підруч. К. : Ун-т «Україна», 2014. 561 с.

242. Мурашин О.Г. Модельні нормативно-правові акти як засіб уніфікації національного законодавства з міжнародно-правовими нормами у сфері

забезпечення, охорони та захисту прав осіб з особливими потребами. *Вісник Університету «Україна»*. 2010. № 1. С. 10–17.

243. Мясин А.А. Нормативный договор как источник права : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук по специальности 12.00.01. Саратов, 2003. 27 с.

244. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. 3-є вид., перероб. і доп. К. : Юрінком Інтер, 2008. Т. 1. 832 с.

245. Наумова К.І. Правові акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування в системі джерел муніципального права в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Х., 2017. 21 с.

246. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння : монографія / [Ю.С. Шемшученко, Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчук та ін.] ; за заг. ред. Н.М. Оніщенко. К. : Юридична думка, 2013. 480 с.

247. Нгуен Куок Динь. Международное публичное право: в 2-х т. / перев. с франц. К.: Сфера, 2001. Т.1. 440 с.

248. Недбайло П.Е. Введение в общую теорию государства и права. К., 1973.

249. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства: учебник. М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА·М, 2001. 552 с.

250. Нерсесянц В.С. Философия права : учебник. М.: Норма, 2- изд. 2008. 848 с.

251. Нечипоренко А.О. Нормотворчість в Україні: поняття, види, напрямки удосконалення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Х., 2015. 21 с.

252. Нечитайло М.А. Нормативный договор как источник права : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук по специальности 12.00.01. М., 2002. 16 с.

253. Нешатаева Т.Н. Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании /2-е изд. М. : Дело, 1999. 272 с.

254. Ничка Ю. Підзаконна правотворчість: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Вип. 61. С. 45-49.

255. Ничка Ю.В. Межі національної та міжнародної правотворчості: загальнотеоретичні аспекти (на матеріалах європейської практики): дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Льв., 2011.

256. Новый тлумачний словник української мови: у 4-х т. / укл. В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. К.: АКОНІТ, 1999. Т.1. 910 с; Т. 2. К. : АКОНІТ, 1999. 912 с.

257. Общая теория права и государства.: учебник / под ред. В.В. Лазарева. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Юристь, 2002. 520 с.

258. Овчаренко І.М. Закони у системі джерел (форм) права та їх класифікація: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Х., 2004. 19 с.

259. Оксамытный В.В. Правовые системы современного мира : открытые лекции. Серия «Академия сравнительного правоведения». Вып. 10. К.-М.-Симферополь: Логос, 2009. 36с.

260. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії: монографія. К.: Ін-т права та держави ім. В.М. Корецького, 2002. 352 с.

261. Організаційні документи. Положення. Статут. Інструкція. ДСТУ 6.39-72, 6.38-72. URL: https://pidruchniki.com/1065100938371/dokumentoznavstvo/organizatsiyni_do_kumenty

262. Орзих М.Ф. Гомруль. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. / Ред.кол.: Ю.С.Шемшученко (відп.ред.) та ін. К.: «Укр.енцикл.», 1998. Т.1: А-Г. с. 614.

263. Орловский А. Опыт города Одессы по разработке устава территориальной громады. О.: Хоббит, 2003. С. 5.

264. Парламентаризм: реєстр термінів і понять / авт.-упоряд. О.Л. Копиленко та ін. К. : К.І.С., 2012. 512 с.

265. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія. К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 336 с.

266. Пархоменко Н.М. Джерела права: теоретико-методологічні засади: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. К., 2009. 32 с.

267. Петришин О.В., Погребняк С. П., Смородинський В. С. та ін. Теорія держави і права / за ред. О.В.Петришина. Х.: Право, 2015. 368 с.

268. Петришина М.О. Нормотворча діяльність в органах місцевого самоврядування в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Х., 2010. 21 с.

269. Песцов Р.Г. Муніципальна правотворчість, як один із напрямів діяльності органів місцевого самоврядування. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*: зб. наук. пр. Серія 18 Економіка і право. 2015. С. 227-232.

270. Пиголкин А.С. Теоретические проблемы правотворческой деятельности в СССР : автореф. дис. на соискание науч. степени докт. юрид. наук по специальности 12.00.01. М., 1972. 41 с.

271. Підпригора О.А. Римське приватне право: підручник. К.: Ін Юре, 2001. 440 с.

272. Погорецька Н.В. «Розщеплення статуту» у міжнародному приватному праві. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/4139/1/Pogorecka_142_153.pdf

273. Погорілко В.Ф., Баймуратов М.О., Бальций Ю.Ю. та ін. Муніципальне право України: підручник / 2-ге вид. доп. К.: Правова єдність, 2009. 720 с.

274. Пожидаєва М. Акти банків і небанківських фінансових установ: їх правова природа. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15823>

275. Положення про державну реєстрацію статутів територіальних громад: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 липня 1998 р. № 1150. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

276. Поняття про військові статути. URL: <https://history.vn.ua/pidruchniki/garasimiv-national-defense-bases-medical-knowledge-boys-10-class-2018/10.php>

277. Попов Н.Ю. Правовая система Италии: автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. юрид. наук. М., 1984. 24 с.

278. Попов О.В. Теоретико-правовые вопросы судебного правотворчества в Российской Федерации: дис. на соискание науч. степени докт. юрид. наук по специальности 12.00.01. Тольятти, 2004. 221 с.

279. Порівняльне правознавство : підручник / за заг. ред. О.В. Петришина. Х.: Право, 2012. 272 с.

280. Порівняльне правознавство: підручник / В.Д. Ткаченко, С.П. Погребняк, Д.В. Лук'янов ; за ред. В.Д. Ткаченка. Х. : Право, 2003. 274 с.

281. Порядок реєстрації статутів (положень) релігійних організацій. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_6834

282. Посібник з розвитку громад: практичний poradnik для небайдужих / кол. авт.: А. Дуда, Л. Єльчева, І. Ібрагімова та ін. К. : ЛАТ&К, 2007. 458 с.

283. Прилуцький Р.Б. Джерела господарського права за чинним законодавством України. *Форум права*. 2010. № 2. С. 409-419.

284. Прилуцький Р.Б. Поняття джерел цивільного права України: потрібні нові підходи. *Право України*. 2008. № 12. С. 66-71.

285. Пристінський І.О. Статут (положення) релігійної організації як документ, що визначає її адміністративно-правовий статус. *Адвокат*. 2009. № 7(106). С. 31-34.

286. Пріоритетні напрями досліджень розвитку держави і права в умовах євроатлантичної інтеграції України: монографія/ за ред. професора Наталії Камінської. К., 2018. 300 с.

287. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: : Закон України від 19.09.1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

288. Про господарські товариства : Закон України від 19.09.1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

289. Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 р. № 4572-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013, № 1, ст.1.

290. Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку Закон України від 29 листопада 2001 р. № 2866-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002, № 10, ст.78.

291. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23 червня 2005 р. № 2709-IV *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. Ст. 422

292. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004, № 50, ст.540. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>

293. Про місцеве самоврядування : Закон України від 21 травня 1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

294. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2365-III *Відомості Верховної Ради України*. 2001, № 23, ст.118.

295. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-15#Text>

296. Пронюк Н.В. Національне законодавство і його роль у демократичних перетвореннях в Україні : дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01. К., 2004. 201 с.

297. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право: навч. посіб. К.: КНТ, 2010. 280 с.

298. Пугина О.А. Международное правотворчество как особый вид создания системы норм. *Международное публичное и частное право*. 2008. №1 (40). С. 4-6.
299. Пучков О.А. Формы (источники) права. Правотворчество. Теория государства и права / под. ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. М., 1997. 313 с.
300. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. / Вид. 10-е, доповн. Львів : Край, 2008. 220 с.
301. Разин В.М. Генезис права. М., 2001. 208 с.
302. Редакційний статут – чи є в ньому необхідність? URL: <https://helsinki.org.ua/articles/redaktsijnyj-statut-chy-je-v-nomu-neobhidnist/>
303. Ришелюк А.М. Законотворчий процес в Україні : навч. посіб. К. : Вид-во НАДУ, 2004. 220 с.
304. Роговенко О.В. Зіставлення понять нормотворчості та правотворчості органів місцевої влади. *Приватне та публічне право*. 2018. № 1. С. 9-14.
305. Романов А.К. Правовая система Англии : учеб. пособие/ 2-е изд., испр. М. : Дело, 2002. 344 с.
306. Романов Я.В. Підзаконні акти в системі законодавства. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2014. Вип. 3. Том 1. С. 57-61.
307. Рудик П.А. Теорія держави: основні теорії, концепції, підходи до вивчення: навч. посіб. / 2-ге вид., перероб. та допов. К.: Алерта, 2015. 288 с.
308. Рудковский В. Теоретические проблемы источников права. *Філософія права*. 2005. № 3. С. 21-27.
309. Савчук К.О. Статут міжнародної організації. *Юридична енциклопедія : у 6 т. / ред. кол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.)*. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5 : П. С. 736 с.
310. Садовская О.Н. Европейская интеграция и развитие частного права в Италии. *Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць*. Од.: ОДЮА, 1997. Вип. 4. С. 179-183.

311. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учебник. М. : Юристъ, 2000. 448 с.
312. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение и юридическая география мира. М., 1993.
313. Сайт Національної Ліги міст США. URL: <http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/catalog/analit/usa094.txt8>
314. Сайфуліна Ю. В. Теоретичні засади класифікації джерел права. *Право і суспільство*. 2011. № 3. С. 28-33.
315. Серода Г.П., Стеценко С.Г. Проблемы теории державы і права : навч. посібн. К.: КНТ, 2009. 184 с.
316. Сивец С.М., Чуприс И.О Проблемы совершенствования законодательного процесса в Республике Беларусь. *Право Беларуси*. 2002. № 21. С. 65-68.
317. Синюков С.В. К вопросу о понятии механизма правотворчества. *Вестник Саратовской государственной академии права*. 2009. № 3. С. 39-41.
318. Скакун О.Ф. Теория права і державы : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 537 с.
319. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. К., 2000. 600 с.
320. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1978. Т. 5. С. 495.
321. Смирнова К.В. Джерела права Європейського Союзу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право. К., 2005. 30 с.
322. Смирнова К.В. Система джерел права Європейського Союзу: порівняльний аналіз змін відповідно до Лісабонського договору *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку*: Збірник наукових праць / За ред. Ю.С. Шемшученка, І.С. Гриценка, М.Б. Бучка; упор. О.В. Кресін. К.: Логос, 2010. 520 с.
323. Словарь экономических терминов. М., 2012.

324. Статут Гаазької конференції з міжнародного приватного права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_401#Text

325. Статут громадської організації. URL: <https://legal-support.top/statut-gromadskoi-organizacii/>

326. Статут залізниць України: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 6.04.1998 р. № 457. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-98-п#Text>

327. Статут князя Ярослава про церковні суди: (Просторова редакція). *Хрестоматія з історії держави і права України*: навч. посіб.: у 2 т. / В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький; за ред. В.Д. Гончаренка. К., 1997. Т. 1: З найдавніших часів до початку ХХ ст. 464 с.

328. Статут Міжнародного Суду ООН. URL: http://www.un.org.ua/images/UN_Charter_Ukrainian.pdf

329. Статут ООН 1945 р. URL: http://www.un.org.ua/images/UN_Charter_Ukrainian.pdf

330. Статут Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина»: зареєстровано Міністерством юстиції України 16.09.1999 р. свідоцтво №1222. URL: <http://www.ba.org.ua>

331. Статут євро регіону "Нижній Дунай". URL: http://www.bser.eu/dyn_doc/; Статут Євро регіону «Чорне море». URL: http://www.bser.eu/dyn_doc/

332. Статут Ради Європи. *Офіційний вісник України*. 2004. № 26.

333. Статут. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Статут>

334. Статут Великого князства Литовського 1529 г. Минск, 1960; Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. Мінск, 2003; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск, 2002; Первый Литовский Статут (тексты на старобелорусском, латинском и старопольском языках). Вильнюс, 1991.

335. Статут комунального підприємства «Житлово-експлуатаційне підприємство №54» Дніпропетровської міської ради затверджено Рішенням

міської ради від 26.12.2012. URL: <https://dniprorada.gov.ua/upload/editor/ЖЕП%20№%2054%20Скан%20статуту.pdf>

336. Статут спадкування. URL: https://stud.com.ua/56560/pravo/statut_spadkuvannya

337. Статутне право в Англії. Статутне право в США. Статутне право в країнах Співдружності націй. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Статутне_право

338. Стрельцова О.В. Джерела права Європейського Союзу (теоретичні аспекти) : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01. К., 2008. 20 с.

339. Судебная практика как источник права. М.: Юристь. 2000. 160 с.

340. Сурмін Ю. Концептуальні засади статуту територіальної громади міста. *Місцеве самоврядування та статутне право в Україні*. Чернігів, 2003. С. 24-35.

341. Сухарев А.Я. Большой юридический словарь /3-е изд., доп. и перераб. Москва : ИНФРА-М, 2007. 858 с.

342. Сухарев А.Я. Правовые системы стран мира. М.: Норма, 2003. 976 с.

343. Сучасна правова енциклопедія. Академічний курс: підручник / О.В. Зайчук, О.Д. Крупчан, В.С. Ковальський та ін.; за заг. ред. О.В. Зайчука. К.: Юрінком Інтер, 2015. 408 с.

344. Таболин В.В. Основы городского права: курс лекций. М.: ИД «Юриспруденция», 2006. С. 54.

345. Тазиєв Н.Д. Международное нормотворчество современные способы создания правовых норм : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук по специальности 12.00.10. Казань, 2002. 25 с.

346. Талалаев А.Н. Право международных договоров: договоры с участием международных организаций. М.: Междунар. отношения, 1989. 271 с.

347. Теорія держави і права : навч. посіб. / С.К. Бостан, С.Д. Гусарев, Н.М. Пархоменко та ін.]. К. : Академія, 2013. 348 с.

348. Теорія держави і права : підруч. / кер. авт. кол. Ю.А. Ведерніков. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 468 с.

349. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
350. Теорія держави і права: підручник / за ред. С.Л. Лисенкова. К.: Юрінком Інтер, 2005. 448 с.
351. Теорія держави та права: навч. посіб. / Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний та ін. ; за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. К.: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
352. Типовий статут об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, затверджений. Наказом Державного комітету України з питань житлово-комунального господарства від 27 серпня 2003 року № 141.
353. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения. М.: Издательство НОРМА, 1996. 432 с.
354. Тихомиров Ю.А. Право: современные границы регулирования: открытые лекции. Серия «Академия сравнительного правоведения». Вып. 14. К.: Логос, 2009. 18 с.
355. Тихомиров О. Д. Компаративний підхід як основа методології юридичної компаративістики. *Вісник ХНУВС*. 2006. №32. С.229-234.
356. Тімуш І.С. Інтегральний погляд на право : монографія. К. : Атіка, 2009. 284 с.
357. Толковый словарь Ожегова С.И. URL: <http://www.ozhegov.ru/slovo/56261.html>
358. Томашевська М.О. Корпоративні акти в системі джерел права України : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спеціальністю 12.01.01. К., 2005. 27 с.
359. Тополевський Р.Б. Системні зв'язки юридичних джерел права: автореф. дис на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01. Х., 2004. 18 с.
360. Тополь Ю.О. Джерело та форма права: поняття, зміст, проблема співвідношення *Університетські наукові записки* . 2012. № 1. С. 145.

361. Тюріна О.В. Сучасні національні правові системи : навч. посіб. К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 200 с.
362. Удовика Л. Г. Формування теорії правової системи у юридичній науці (частина 2). *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 26-33.
363. Уложение о судоустройстве. Италия. Конституционные и законодательные акты. М., 1988. С. 121.-165.
364. Уолкер Р. Английская судебная система / пер. с англ. М. : Юрид. лит., 1980. 631 с.
365. Фердросс А. Международное право / пер. с нем. Ф.А. Кублицкого и Р.Л. Нарышкиной ; под ред. и с предисл. д-ра юрид. наук Г.И. Тункина. М.: Изд-во иностр. лит., 1959. 652 с.
366. Философский энциклопедический словарь. М.: ИНФРА-М, 2004. 576 с.
367. Финогентова О.Е., Никитина В.М. Эволюция статутной автономии местного самоуправления в Италии (XII-XX вв.). *Проблемы экономики и юридической практики*. 2012. №2. С. 27-31.
368. Фігель М.В. Поняття принципів правотворчості та основні підходи до їх класифікації. *Наукові записки НаУКМА*. 2006. Т. 53: Юридичні науки. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/law/006_53/05_figel_mv.pdf.
369. Філософія права / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена ; пер. з англ. П. Тарашук. К. : Основи, 2007. 1256 с.
370. Фрицкий О.Ф. Местные советы народных депутатов и управление. Киев: Изд-во при Киевском госуд. универ. издательского объединения «Вища школа», 1977.
371. Хайд Ч.Ч. Международное право, его понимание и применение Соединенными Штатами Америки в 6-томах. / пер. с англ. И.С. Шохор; под ред. проф. В.Н. Дурденевского; вступ. статья канд. юрид. наук Л.А. Моджорян. М.: Изд-во иностранной литературы, 1950-1954 г.
372. Хайек Ф.А. Право, законодательство та свобода: нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: в 3-х т. Т. 1: Правила та порядок / Пер. з англ. К.: Сфера. 1999. 196 с.

373. Харитонова О.І., Харитонов Є.О. Порівняльне право Європи: основи порівняльного правознавства. *Європейські традиції*. Х.: Одісей, 2002. 592 с.

374. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ /пер. с нем. М.: Юрид. лит., 1981. 368 с.

375. Хомюк Н.С. Сучасна система джерел права України: загальнотеоретичні аспекти : дис на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спеціальністю 12.01.01. Львів, 2015. 217 с.

376. Храмов Д.В. Нетрадиционные источники российского частного права: общетеоретический аспект: монография. М.: Юрлитинформ, 2012. С. 42.

377. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. М.: Гос. изд. юр. лит., 1961.

378. Цвайгерт К., Кетц К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х т. Т. I. Основы / пер. с нем. М.: Междунар. отношения, 2000. 480 с.

379. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003, №№ 40-44, ст.356.

380. Цоклан В.І. Система сучасних джерел конституційного права України: проблеми теорії та практики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право. К., 2008. 23 с.

381. Цоклан В.І., Федоренко В.Л. Система сучасних джерел конституційного права України: монографія / за ред. В.Л. Федоренка. К.: ЛіраЖК. 2009. 400 с.

382. Чаплюк О.І. Загальні та соціальні принципи національної правотворчості: поняття, значення та види. *Часопис Київського університету права*. 2010. №1. С. 87-93.

383. Чередниченко С.П. Судебное правотворчество: сравнительно-правовое исследование : дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук по специальности 12.00.01. М., 2005. 203 с.

384. Чернецька О.В. Конституційні основи правотворчої компетенції представницьких органів місцевого самоврядування. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С 92-96.

385. Чудик Н.О. Статут територіальної громади як джерело конституційного права в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.02. К., 2009.

386. Чулінда Л.І. Юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів: монографія. К. : Атіка, 2006.

387. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс : підручник. К. : Юрінком Інтер, 2008. 480 с.

388. Шевчук С.П. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. К. : Реферат, 2007. 640 с.

389. Шишкін В.І. Судові системи країн світу: в 3 кн. Кн. 1. К. : Юрінком-Інтер, 2001. 320 с.

390. Шпак Ю.А. Методологічні підходи до визначення поняття нормотворчості органів місцевого самоврядування. *Науковий вісник Львів. держ. унів. внутр. справ.* 2013. №1. С. 145-152.

391. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. М.: Мысль, 1998. Т. 2. С. 87.

392. Штокмар В.В. История Англии в средние века. СПб. : Алетейя, 2005. 203 с.

393. Шувалов И.И. Правотворчество в механизме управления обществом: необходимость комплексного исследования. М. : Норма, 2005. 144 с.

394. Шумилов В.М. Введение в правовую систему ФРГ. М. : Дека, 2001. 140 с.

395. Шупінська О.В. Колізійно-правове регулювання відносин власності при спадкуванні. *Міжнародне приватне право: розвиток і гармонізація.* URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2008_3/08vobsvp.pdf.

396. Щокін Ю.В. Міжнародно-правовий звичай: сучасні проблеми, теорія і практика: автореф дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право. Х., 2016. 42 с.

397. Эбралидзе Н.Т. Методы правотворчества в ЕС : автореф. дис. на соиск учен. степен канд. юрид. наук по специальности 12.01.10. Казань, 2004. 26 с.

398. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. 1890-1907; Брокгауз и Евфрон, Энциклопедический словарь. М., 2012. URL: <https://www.booksite.ru/fulltext/bro/kga/brokefr/>.
399. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 2. 744 с.
400. Яворська І.М. Роль суду ЄС у розвитку права Європейського союзу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право. К., 2010. 20 с.
401. Ященко Р.Ю. Система принципів правотворчої діяльності та їх законодавче забезпечення. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2009. № 44. С. 249-258.
402. Act on Greenland Self-Government № 47. *The Arctic Governance Project*. URL: http://uk.nanoq.gl/sitecore/content/Websites/uk,-d-,nanoq/Emner/Government/~/_media/F74BAB3359074B29A1ECFE.ashx.
403. Additional Protocol to the European Outline Convention on Transfrontier Cooperation Between Territorial Communities or Authorities (Strasbourg, 9.XI. 1995) URL: <http://www.coe.fr/>
404. Allen C. K. Precedent and Logic. *The Law Quarterly Review*. 1925. Vol. XLI, № CLXIII, July. P. 329-345.
405. Arret du 06/10/1982, CILFIT vs Ministero della Sanita, affaire 283/81 *Recueil de jurisprudence*. 1982. P. 3415.
406. Arret du 19/12/1968, Salgoil vs Ministero del commercio con l'estero, affaire 13/68. *Recueil de jurisprudence*. 1968. P. 661.
407. Arret du 27/03/1963, Da Costa en Schaake NV e.a. vs Administratie der Belastingen, affaire 28/62 et 30/62. *Recueil de jurisprudence*. 1963. P. 61.
408. Barbagli M. Rapporto Sulla CriminalitB in Italia. Istituto di Studi e Ricerche «Carlo Cattaneo»: SocietB Editrice il Mulino, 2006. 349 p.
409. Basic Law for the Federal Republic of Germany. URL: <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf>.

410. Black's Law Dictionary with Pronunciations. 6th ed. L.: Publisher's editorial staff. St. Paul, West publ. co., 1990, p. 1412.

411. Bogdan M. Comparative Law. Goteborg: Kluwer, 1994. 245 p.

412. Brownlie I. Principles of Public International Law. Oxford: Oxford Univ. Press, rinciples of Public International Law. (2nd ed.) Oxford: Oxford University Press, 1973.

413. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union *Official Journal of the European Union*. URL: <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=J:C:2010:083:SOM:EN:HTML>.

414. Constitution of the Italian Republic. URL: http://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf.

415. Costituzione Italiana edizione in lingua russa. Senato della Repubblica. 2018. URL: <https://www.senato.it/4597?pubblicazione=608>.

416. Corte di Cassazione, Sezioni unite civili - Sentenza 16.06.2005, n. 12868 (sulla natura giuridica degli statuti comunali). URL: <http://www.issirfa.cnr.it/corte-di-cassazione-sezioni-unite-civili-sentenza-16-giugno-2005-n-12868-sulla-natura-giuridica-degli-statuti-comunali.html>.

417. Decreto Legislativo 18.08.2000, n.267 “Testo unico delle leggi sull'ordinamento degli enti locali”. *Gazzetta Ufficiale* №227 del 28.09.2000. Supplemento Ordinario №.162.

418. Disposizioni concernenti l'elezione diretta dei Presidenti delle Regioni a Statuto speciale e delle Province autonome di Trento e di Bolzano: Legge costituzionale 31 gennaio 2001, № 2. URL: <http://www.parlamento.it/parlam/leggi/01002lc.htm>.

419. Fiandaca G., Musco E. Diritto penale, Parte generale; quinta edizione. Bologna: Zanichelli, 2007. P. 251-312.

420. Foster N. Foster on EU Law. Oxford: Oxford Univ. Press, 2006. P. 192.

421. Garner B.A. A Dictionary of Modern Legal Usage. New York, Oxford: Oxford University Press, 1995. 953 p.

422. Gomard B. Civil Law, Common Law and Scandinavian Law *Scandinavian Studies of Law*. 1961. Vol. 5. P. 27-43.

423. Government of Wales Act 1998. *The UK Statute Law Database* / Office of Public Sector Information website. URL: <http://www.statutelaw.gov.uk/content.aspx?activeTextDocId=2046325>.

424. Hart H. L. A The Concept of Law. Oxford: The Clarendon Press, 1961. 264 p.

425. Heap B. General Principles of English Law. L.: HLT Publications, 1994. 398 p.

426. Human Rights Act 1998. *The UK Statute Law Database*. URL: <http://www.statutelaw.gov.uk/content.aspx?activeTextDocId=1851003>.

427. Ilbert. Mechanics of Law Making, Carpentier Lectures, Columbia University Press, 1914. Pp.143-144.

428. Jacob J.I. H. The Fabric of English Civil Justice. L.: Stevens & Sons, 1987. 297 p.

429. James P. S. Introduction to English Law. L.: Butterworths, 1989. 592 p.

430. Kiralji A.K.R, The English Legal System. L.: Sweet and Maxwell, 1990. 309 p.

431. Legge 5 giugno 2003, №131 “Disposizioni per l’adeguamento dell’ordinamento della Repubblica alla legge costituzionale 18.10.2001, №3. *Pubblicata nella Gazzetta Ufficiale* №132 del 10.06.2003.

432. Legge costituzionale 10.11.1971, №1. Modificazioni e integrazioni dello statuto speciale per il Trentino Alto Adige. *Gazzetta Ufficiale* del 5 gennaio 1972, № 3.

433. Legge costituzionale 26.02.1948, №2. Conversione in legge costituzionale dello Statuto della Regione siciliana, approvato col D.Lgs. 15.05.1946, № 455. URL: https://it.wikisource.org/wiki/L.cost._26_febbraio_1948,_n._2_-_Conversione_in_legge_costituzionale_dello_Statuto_della_Region_siciliana.

434. Legge costituzionale 26 febbraio 1948, n. 3. Statuto speciale per la Sardegna. *Gazzetta Ufficiale* del 9 marzo 1948, № 58.

435. Legge costituzionale 26 febbraio 1948, № 4. Statuto speciale per la Valle d'Aosta. *Gazzetta Ufficiale* del 9 marzo 1948, №. 59.

436. Legge costituzionale 26 febbraio 1948, №5. Statuto speciale per il Trentino Alto Adige. Gazzetta Ufficiale del 13 marzo 1948, № 62.

437. Legge costituzionale 31 gennaio 1963, №11 Statuto speciale della Regione autonoma Friuli Venezia Giulia. Gazzetta Ufficiale del 1 febbraio 1963, № 29.

438. Leverotti F. Leggi del principe, leggi della città nel ducato Visconteo-Sforzesco, in Signori, regimi signorili e statuti nel tardo medioevo, Bologna, Pàtron, 2003. №191. P. 143-188.

439. Luciano Vandelli. Il sistema delle autonomie locali. *Il Mulino*. Bologna. Terza edizione, 2007. P. 97.

440. Marson James. Business Law. URL: <http://www.oup.com/uk/orc/bin/9780199544455/resources/updates/factortamecase.pdf>.

441. Montevideo Convention on the Rights and Duties of States. URL: <http://www.taiwandocuments.org/montevideo01.htm>.

442. Northern Ireland Act 1998. *The UK Statute Law Database*. Office of Public Sector Information. URL: <http://www.statutelaw.gov.uk/content.aspx?activeTextDocId=2045126>.

443. Oxford English Law Dictionary. URL: <http://www.search.oed.com>.

444. Palomba F. Il sistema del nuovo processo penale minorile (ultima edizione). Milano: Giuffrè, 1989. 203 p.

445. Rasmussen H. Why is Article 173 Interpreted against Private Plaintiffs? *European Law Review*. 1980. Vol. 5. P. 112.

446. Rome Statute Of The International Criminal Court. Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: <http://www.un.org/>; https://asp.icc-cpi.int/en_menus/asp/states%20parties/Pages/the%20states%20parties%20to%20the%20rome%20statute.aspx

447. Scotland Act 1998. *The UK Statute Law Database*. URL: <http://www.statutelaw.gov.uk/content.aspx?activeTextDocId=2044365>.

448. Shaw M.N. International Law. Cambridge: Cambridge Univ.Press, 2003. P. 966-967.

449. Statute Law. URL: https://bradford.ac.uk/library/media/library/documents/law_statutes.Pdf
450. Statute Law. URL: <https://www.britannica.com/topic/statute-law>
451. Statutory Instruments Act 1946. *The UK Statute Law Database* / Office of Public Sector Information website. URL: http://www.opsi.gov.uk/RevisedStatutes/Acts/ukpga/1946/cukpga_en_1.
452. Statutory Instruments. Factsheet L7. Legislative Series. URL: <http://www.parliament.uk/documents/commons-information-office/107.pdf>.
453. Statutory Rules (Northern Ireland) Order 1979 (No 1573 (N.I. 12)). *The UK Statute Law Database*. Office of Public Sector Information website. URL: [http://www.statutelaw.gov.uk/content.aspx?LegType=All+Legislation&title=Statutory+Rules+\(Northern+Ireland\)+Order+&Year=1979&ortAlpha=0&TYPE=1909366&filesize=43211](http://www.statutelaw.gov.uk/content.aspx?LegType=All+Legislation&title=Statutory+Rules+(Northern+Ireland)+Order+&Year=1979&ortAlpha=0&TYPE=1909366&filesize=43211).
454. *The Statutes at Large, of England and of Great Britain: From Magna Carta to the Union of the Kingdoms of Great Britain and Ireland, Vol.3.* London : Printed by G. Eyre and A. Strahan, 1811.
455. The Statute of Marlborough 1267 [Distress]. URL: <http://www.legislation.gov.uk/aep/Hen3cc1415/52/1/>
456. *The statutes of the realm*, ed. by J. Caley and W. Elliott, v. 1, L., 1810.
457. Walker R., Ward R, *English legal system*. L.: Butterworths, 1994. 665 p.
458. Weiler J.H.H. *The constitution of Europe: Do the new clothes have an emperor and other essays on European integration*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1999. P. 194.

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Перший проректор Національної
 академії внутрішніх справ
 полковник поліції

Станіслав ГУСАРЄВ
 2020 р.

АКТ

**впровадження в освітній процес результатів дисертаційного дослідження аспірантки
 кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ Гусяк
 Марії Павлівни на тему: «Статути як джерело права: порівняльно-правове
 дослідження»**

Комісія у складі:

Доцента кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ, доктора юридичних наук Шаптали Н.К., доктора юридичних наук, доцента, теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ Мінченко О.В.; професора кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента Демиденка В.О., розглянувши матеріали дисертації аспірантки кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ Гусяк Марії Павлівни на здобуття наукового ступеня доктора філософії (081 – Право), встановила, що вони використовувались і надалі можуть бути використані під час розробки робочих програм, підготовки до семінарських занять курсантів і студентів з навчальних дисциплін «Теорія держави та права», «Конституційне право», «Конституційна реформа в Україні», «Порівняльне правознавство», «Міжнародно-правові стандарти з прав людини», «Захист та дотримання прав людини в правоохоронній діяльності», «Захист та дотримання прав людини в професійній діяльності», «Забезпечення прав людини в правозастосовчій практиці» тощо.

Результати дисертації Гусяк Марії Павлівни відображено у таких публікаціях, що рекомендовані для вивчення курсантам і студентам Національної академії внутрішніх справ:

1. Гусяк М.П. Статути як джерела права: теоретико-правовий аналіз. *Науковий вісник НАВС*. 2018. №4. С. 192-202 (*Index Copernicus International*)
2. Гусяк М.П. Генеза доктринальних досліджень статутів та інших джерел права *Верховенство права*. Кишинев, Молдова 2019. №2.С. 15-22 (*Молдова*)
3. Гусяк М.П. Статут як джерело міжнародного права: загальнотеоретичний аналіз. *Юридичний часопис НАВС*. 2020. №1.С. 126-132 (*Index Copernicus International*)

4. Гусяк М.П. Джерела права в контексті євроінтеграційного курсу України. *Європейська інтеграція та євроатлантичне співробітництво України: історія, сучасність та перспективи*: матер. міжвуз. круглого столу (м. Київ, 28 вересня 2017 р.) К., 2017. С. 31-35.

6. Гусяк М.П. Закономірності розвитку системи джерел права. *Правові реформи в Україні: реалії сьогодення*: матер. міжвуз. науково-практичної конференції, присвяченій Всеукраїнському тижню права (м. Київ, 28 листопада 2018 р.) К.: НАВС, 2018. С. 43-44.

9. Гусяк М.П. Статути як особливі правові акти та їх значення для захисту прав людини, інтересів держав і міжнародних організацій. *Реалізація прав людини у діяльності правоохоронних органів*: матер. II Всеукр. науково-практ. конфер. (м. Кривий Ріг, 30 квітня 2020 р.). Кр.-Ріг: ДЮІ, 2020. С. 19-22.

ВИСНОВОК. Зазначені праці підтвердили високий теоретичний і навчально-методичний рівень, доступність і практичну доцільність за результатами використання під час підготовки та проведення всіх видів занять.

Члени комісії:

Наталя ШАПТАЛА

Ольга МІНЧЕНКО

Володимир ДЕМИДЕНКО

«28» 08 2020 р.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА

04053, Київ, пров. Несторівський, 4, тел. 235 96 01, факс. 235 96 05, e-mail: zak_norm@rada.gov.ua

№ _____

„ 1 ” жовтня 2020 р.

АКТ

впровадження в правотворчий процес результатів дисертаційного дослідження
Гусяк Марії Павлівни на тему: «Статути як джерело права: порівняльно-правове
дослідження»

Ученим секретарем Інституту законодавства Верховної Ради України доктором юридичних наук, старшим науковим співробітником Биковим О.М.; головним консультантом відділу проблем розвитку національного законодавства кандидатом юридичних наук, доцентом Нецькою Л.С. вивчено матеріали дисертації аспірантки Гусяк Марії Павлівни і встановлено, що вони можуть бути використані для удосконалення законодавства шляхом внесення змін і доповнень, а саме до Законів України «Про міжнародні договори України», «Про Регламент Верховної Ради України», «Про транскордонне співробітництво», «Про місцеве самоврядування» та ін. Результати дисертації відображено, зокрема, у публікаціях:

1. Гусяк М.П., Камінська Н.В. Статутні джерела у правових системах Великобританії та США *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2020. №2 С. 26-39.

2. Гусяк М.П. Статут як джерело міжнародного права: загальнотеоретичний аналіз. *Юридичний часопис НАВС*. 2020. №1. С. 126-132.

3. Гусяк М.П. Гендерно-правова експертиза статутів як джерела публічного і приватного права. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. Вип. № 1. С. 149-153.

4. Гусяк М.П. Джерела права в контексті євроінтеграційного курсу України. *Європейська інтеграція та євроатлантичне співробітництво України: історія, сучасність та перспективи*: матер. круглого столу (м. Київ, 28 вересня 2017 р.) К., 2017. С. 31-35.

5. Гусяк М.П. Статути як особливі правові акти та їх значення для захисту прав людини, інтересів держав і міжнародних організацій. *Реалізація прав людини у діяльності правоохоронних органів*: матер. II Всеукр. науково-практ. конфер. (м. Кривий Ріг, 30 квітня 2020 р.). Кр.-Ріг: ДЮІ, 2020. С. 19-22.

6. Гусяк М.П. Особливості статутного регулювання в унітарних та федеративних державах (на прикладі публічно-правових актів). *Правові засади організації та здійснення публічної влади*: матер. IV Міжнар. науково-практ. конфер., присвяченої пам'яті Л.П. Юзькова (м. Хмельницький, 02 – 06 березня 2021 р.). Хм., 2021. С. 149-151.

О.М. Биков

Л.С. Нецька

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Гусяк М.П. Статути як джерела права: теоретико-правовий аналіз. *Науковий вісник НАВС*. 2018. №4. С. 192-202 (*Index Copernicus International*)
2. Гусяк М.П. Генеза доктринальних досліджень статутів та інших джерел права *Верховенство права*. Кишинев, Молдова 2019. №2. С. 15-22 (*Молдова*)
3. Гусяк М.П. Статут як джерело міжнародного права: загальнотеоретичний аналіз. *Юридичний часопис НАВС*. 2020. №1. С. 126-132 (*Index Copernicus International*)
4. Гусяк М.П. Статутне право Італії : історико-правові традиції та сучасний стан. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. №1. С. 76-86 (*Index Copernicus International*)
5. Гусяк М.П., Камінська Н.В. Статутні джерела у правових системах Великобританії та США *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2020. №2 С. 26-39 (*Index Copernicus International*)
6. Гусяк М.П. Гендерно-правова експертиза статутів як джерела публічного і приватного права. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. Вип. № 1. С. 149-153. (*Словаччина*)

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Гусяк М.П. Джерела права в контексті євроінтеграційного курсу України. *Європейська інтеграція та євроатлантичне співробітництво України: історія, сучасність та перспективи: матер. міжвуз. круглого столу (м. Київ, 28 вересня 2017 р.)* К., 2017. С.31-35.
8. Гусяк М.П. Закономірності розвитку системи джерел права. *Правові реформи в Україні: реалії сьогодення: матер. міжвуз. науково-практичної конференції, присвяченій Всеукраїнському тижню права (м. Київ, 28 листопада 2018 р.)* К.: НАВС, 2018. С. 43-44.
9. Гусяк М.П. Зарубіжний досвід статутного регулювання прав людини і громади на місцевому рівні. *Стан дотримання прав людини в умовах сучасності: теоретичні та практичні аспекти: матер. всеукраїн. конференції (м. Київ, 22 березня 2018 р.)* К.: НАВС, 2018. С. 77-81.
10. Гусяк М.П. Статути як особливі правові акти та їх значення для захисту прав людини, інтересів держав і міжнародних організацій. *Реалізація прав людини у діяльності правоохоронних органів: матер. II Всеукр. науково-практ. конфер. (м. Кривий Ріг, 30 квітня 2020 р.)*. Кр.-Ріг: ДЮІ, 2020. С. 19-22.
11. Гусяк М.П. Особливості статутного регулювання в унітарних та федеративних державах (на прикладі публічно-правових актів). *Правові засади організації та здійснення публічної влади: матер.: IV Міжнар. науково-практ. конфер., присвяченої пам'яті докт. юрид.наук, проф., академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Л. П. Юзькова (м. Хмельницький, 02 – 06 березня 2021 р.)*. Хм., 2021. С. 149-151.